

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK XLIII

A mű elektronikus változatára a Creative Commons - Attribution-NonCommercial-NoDerivs (Jelöld meg!-Ne add el!-Ne változtasd!) licenc feltételei érvényesek: a művet a felhasználó másolhatja, többszörözheti, amennyiben feltünteti a szerző nevét és a mű címét, de nem módosíthatja, nem dolgozhatja át és kereskedelmi célra sem használhatja fel.

A műre vonatkozó felhasználási feltételek részletes szövege az alábbi címen tekinthető meg:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/hu>

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XLIII

SZERKESZTI

**HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS
NYIRKOS ISTVÁN**

DEBRECEN, 2005

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

© *Hoffmann István, Kis Tamás, Nyirkos István, 2005*

A kötet tanulmányait lektorálta:

A. Molnár Ferenc
Hoffmann István
Jakab László
Kis Tamás
Nyirkos István
Szikszainé Nagy Irma

Internet: <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/43>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Felelős kiadó: Dr. Bujalos István dékán
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Készült a Vider Plusz Bt. nyomdájában

A veláris *j* a magyarban

1. A magyar hangtörténetírás egyik nagy mítosza (vagy inkább széles körben elterjedt tévhite)¹ annak feltevése, hogy az ősmagyar (de akár még az ómagyar) korban beszélt magyar nyelv hangrendszere tartalmazta a veláris *j* hangot. Írásomban amellettszeretnék érvelni, hogy ez nem több hiedelemnél, és azok a jelenségek, amelyek alapján a veláris *j* magyar nyelvbeli meglétét feltételezik, e hang feltevése nélkül is megmagyarázhatók.

2.1. A veláris *j* problematikája (gyakran összekapcsolva a vegyes hangrendű szavakéval) régóta jelen van nyelvtörténetírásunkban (SIMONYI 1909, MELICH 1918, GOMBOCZ 1920a, GOMBOCZ 1925/1950: 14–5). A kérdéskör legutóbbi viszonylag teljes áttekintését BÁRCZI GÉZA hangtörténetében olvashatjuk (1958: 20, 28–9, 33, 53–4; ld. még BÁRCZI 1951: 87–8, mindkét helyen további szakirodalommal), azóta újabb érvek nem merültek fel se a veláris *j* mellett (vö. E. ABAFFY 2003: 123–4, 320–1), se ellene (de azért ld. PAPP I. 1972: 48–9), jóllehet e hang helyzete korántsem annyira egyértelmű a magyar nyelv történetében, mint ahogyan ezt hangtörténészeink — „kritikátlanul ismételve az elődök tanait” (PAPP I. 1972: 48) — tanítják.

A legújabb összefoglaló magyar nyelvtörténeti leírás (KISS–PUSZTAI 2003) veláris *j*-ra vonatkozó részei alapján (ld. E. ABAFFY 2003: i. h.) egyenesen azt gondolhatnánk, hogy az évszázados vita a veláris *j* „győzelmével” végződött, hiszen a „Magyar nyelvtörténet” (és ez egy elsősorban tankönyvnek készült munka esetében mindenképpen kifogásolható) már meg sem említi, hogy az általa veláris *j*-ből magyarázott jelenségeket a magyar nyelvtörténészek egy része MELICHHEL kezdődően másképpen látja. (Korábban GOMBOCZ vagy BÁRCZI hangtörténetei mind szóltak az övékétől eltérő véleményekről is.) Különösen azért tűnik elhibázottnak ez az eljárás, mert legújabb nyelvtörténetünk *j* melletti, lényegében csak a török eredetű jövevényszavakra támaszkodó bizonyítékai meglehetősen gyenge lábakon állnak.

ABAFFY szerint a török jövevényszavak átadó alakbeli veláris, illetve palatális *i*-jének eltérő megfeleléseit (vö. tör. **sirt* > *szirt*, tör. **bitik* > *bétű*, tör. **jinjü* > *gyöngy*) „csak úgy magyarázhatjuk, ha feltesszük, hogy az ómagyar kori nyíl-

¹ A nyelvi (és nyelvészeti) mítoszok mibenlétéről és főbb kérdéseiről ld. LANSTYÁK 2004.

tabbá válási, illetve labializációs tendencia idején a magyarban még **különbség volt a palatális *i* és a veláris *j* között**” (2003: 320). Ezzel szemben azonban már BÁRCZI GÉZA is úgy vélekedett a török eredetű *i*-k nyíltabbá válásáról, hogy „E különbség ugyan általában valóban fennáll, de közel sem ilyen szabályszerű, vö. pl. *kis, iker*, de *gyészno, kén, édomos*” (1951: 87). Tehát ha ritkábban is (ne feledjük, vélhetőleg a veláris előzményű *i*-t tartalmazó szavak eleve kisebb számban vannak a magyarban!), de a veláris etimonú *i*-k is nyíltabbá válhattak², bár természetesen egy jelentős részük (miként a palatális előzményű szavakbeli *i*-k többsége is, függetlenül eredetétől) megmaradt *i*-nek, hiszen különben az ómagyar korban teljesen eltűntek volna a felső nyelvállású illabiális palatálisok nyelvünkéből.

Ami a veláris hangrendű szavak *i*-jeinek labializálódását illeti, ez a magyar nyelv korabeli fonotaktikai szabályai miatt eleve nem fordulhatott elő az ómagyar korban, hiszen az *i*-knek *ü*-vé válása olyan vegyes hangrendű alakokat hozott volna létre, amelyek majd csak jóval később, a *parfüm, kosztüm, sofőr* típusú jövevényszavakkal honosodtak meg a magyarban (SZÉPE 1958: 109). Ezért van az, hogy nemcsak a török, hanem például a latin (és semmilyen más) eredetű jövevényszavak biztosan palatális hangszínű és biztosan palatális eredetű *i*-jei sem labializálódtak veláris magánhangzó(ka)t tartalmazó szavakban.

2.2. Úgy vélem, hogy az eddigi érvek elégtelenek annak eldöntésére, hogy volt-e a magyarban veláris *j*, és ha valóban bizonyítani akarjuk ennek a hangnak a magyar nyelvbeli egykori meglétét vagy hiányát, az eddigiek helyett az alábbi négy kérdésre kell elsősorban válaszolnunk: (1) Megvolt-e a feltételezett veláris *j* a magyarban nyelvünk önálló életének kezdetén, azaz ez a hang *ö r ö k - s é g - e a z a l a p n y e l v i* korból? (2) Ha nincs alapnyelvi előzménye, magyarázható-e a veláris *j* ősmagyar kori feltűnése idegen nyelvi hatással, például kétnyelvűségi *h a n g k ö l c s ö n z é s s e l*? (3) Vannak-e olyan *f o - n o l ó g i a i é r v e k* (pl. oppozíciók), amelyek az *ős-* (esetleg az *ó*)magyar magánhangzó-rendszerben a veláris *j* meglétét mutatják, utal-e valami arra, hogy fonológiai okok (pl. rendszerkénszer) miatt ki kellett alakulnia a veláris *j*-nak, illetve bizonyítják-e tények (pl. minimális párok), hogy a veláris *j* fonéma volt a magyarban? (4) Találhatók-e a *m a i m a g y a r n y e l v b e n* olyan jelenségek, amelyeket csak a veláris *j* hajdani meglétével tudunk megmagyarázni, illetve a mai magyar nyelv hangrendszere mutatja-e nyomát a veláris *j*-nak?

Természetesen nem hiszem, hogy ebben a tanulmányban a feltett kérdések mindegyikére teljes és kielégítő választ tudnék adni, de e kérdések együttes áttekintése talán közelebb visz bennünket a veláris *j* problémájának megoldásához.

² Vö. **bīqay(u)* > 1395 k.: *beko* 'békó' (TESz. I, 271; vö. LIGETI 1986: 247), **jīsnaγ* > 1266/1297: *gesnov*, N. *desznyó*, *gyészno* 'disznó' (TESz. I, 646, ÚMTsz. I, 986–7), **kīyin*, **kīn* > 1456 k.: *kenokban*, N. *kén* 'kín' (TESz. II, 491, ÚMTsz. III, 340), esetleg **jīyaq* > N. *déó* 'dió' (EWUng. 265, ÚMTsz. I, 982).

3. Megvolt-e a feltételezett veláris *j* a magyarban nyelvünk önálló életének kezdetén, azaz ez a hang *ö r ö k s é g - e a z a l a p n y e l v i* korból?

3.1. Az alapnyelvi magánhangzórendszer rekonstruálása mind a mai napig a finnugor hangtörténet talán legvitatottabb területe, amelyről a kutatók véleménye erősen eltér egymástól. (A kérdés rövid áttekintését ld. HAJDÚ 1966: 46–52, 1981: 116–25, BERECZKI 1996: 35–9.) Ennek oka az, hogy az „alapnyelvi teljes hangkép rekonstruálásának az uralisztikában nincs még nagy múltja”, és ez jól mutatja a kérdés nehézségét is. Az „alapnyelvi magánhangzókról (...) BUDENZ csak a magas vagy mélyhangúságot állapította meg. Az első és a nem első szótag alapnyelvi vokalizmusával szinte csak századunkban kezdtek foglalkozni, s a különböző iskolák követői között mai napig sincs egyetértés” (VÉRTES 1995: 118).

Ennek a bizonytalan területnek a sokat vitatott kérdései közé tartozik az uráli/finnugor *j* (vagy egy másik veláris illabiális, az *ɟ*) megléte. A PU **j* „hangot Steinitz olyan esetekben teszi fel az alapnyelvre, amidőn az obi-ugor és a permi adatokban illabiális veláris (*j*, *ɟ*), a magyarban *i* jelentkezik, a nyugati finnugor nyelvekben pedig különböző veláris magánhangzók (leginkább PF **o* fejleményei) találhatók. Pl. az *in*, *ina-s* (...), *nyíl*, *nyíla-s* (~ vog *nĕl* ~ zŕj – vtj *nĕl* ~ fi *nuoli*) esetében. Itkonen e szavak illabiális veláris magánhangzóját tekinti másodlagosnak. Véleménye szerint az *j* hangot az alapnyelv nem ismerte, s az említett szavakat a finn nyelv vallomása alapján ő **sōne*, **iōle* formákból származtatja. Collinder viszont **sēne*, **iēle* alapalakokat említ.” (HAJDÚ 1981: 124).

Az alapnyelv többféleképpen elképzelt magánhangzórendszeréről alkotott véleményeket sajátosan ötvözi az „Uralisches etymologisches Wörterbuch”, melynek szerkesztői két magánhangzórendszer alapján készítették rekonstrukcióikat. Az egyikben a középső nyelvállású magánhangzók között szerepel egy illabiális veláris *ɟ* (*o*, *ɟ*, *e*), a másikban *o-ō*-t és *e-ē*-t találunk (UEW. 010).

Az alapnyelvi vokalizmus ügyében igen nehéz állást foglalni. Véleményem szerint a kérdést a mai összehasonlító nyelvészeti eszközökkel nem is igen lehet megoldani.

STEINITZ magánhangzó-elméletét — elsősorban téves kiindulási alapja és az ebből kikövetkeztetett rövid : redukált szembenállás miatt (vö. pl. LAKÓ 1965: 14–5) — a finnugrisztika ma már nem fogadja el. A STEINITZ elképzéseit ért kritikák, noha nem érintik közvetlenül a veláris *j* kérdését, az elmélet egészének bizonytalanságát növelik, ez pedig inkább a veláris *j* meglétével nem számoló rekonstrukciók felé (ld. ITKONEN 1946, 1953–1954, kül.: 332–40, DÉCSY 1969, LAKÓ 1965: 55, SAMMALAHTI 1979: 24; vö. HAJDÚ 1981: 121–2) billenti a mérleg nyelvét.

Ezek mellett a magánhangzórendszer-rekonstrukciók mellett szól az is, hogy „a legkülönbözőbb [uráli] nyelvek magánhangzó-fonémái két csoportra oszthatók: az alapmagánhangzók (*a*, *o*, *u*, *e*, *i*) mellett vannak (ill. lehetnek) speciális magánhangzók is, ez utóbbiak azonban az alapmagánhangzókban velarizálás (*ɟ*,

j), palatalizálás (*ö, ü, u*), nyíltabbá válás (*ä, ɔ*), labializálás (*ä*), redukció (*ə, ɔ*) stb. révén levezethetők, s így az alapmagánhangzók feltehetőleg nemcsak gyakoribbak, hanem eredetibbek is a speciálisokkal szemben. Egyszersmind az is általánosnak látszik, hogy a speciális magánhangzókat tartalmazó fonémarendszerek az öt alapmagánhangzót kivétel nélkül megkülönböztetik.” (HAJDÚ 1981: 122, vö. HAJDÚ 1969).

Mindezek alapján nem látom indokoltnak és szükségesnek az alapnyelvből örökölt illabiális velárisok feltételezését, így csak megismételhetem PAPP ISTVÁN ITKONENra támaszkodó véleményét, miszerint „a finnugor alapnyelvben nem volt veláris *i* hang, a zürjénben meg egyes más finnugor nyelvekben a veláris *i* újabb fejlemény, az illető nyelvek külön életében alakult ki (...). De ha a finnugor alapnyelvben nem volt veláris *i*, akkor a magyar sem hozhatta azt magával a finnugor korból.” (PAPP I. 1972: 49).

4. Ha nincs alapnyelvi előzménye, magyarázható-e a veláris *j* ősmagyar kori feltűnése idegen nyelvi hatással, például kétnyelvűségi *h a n g k ö l c s ö n - z é s s e l* ?

4.1. Az ősmagyar kor első szakaszáról oly kevés ismeret áll a rendelkezésünkre, hogy erre a kérdésre teljes biztonsággal nemigen válaszolhatunk, de eddigi ismereteink alapján nem tudunk olyan mélységű nyelvi kapcsolatokról, amelyek a hangrendszert ily módon befolyásolták volna.

Teljesen más a helyzet a kései ősmagyar korban (5–9. sz.), amikor egészen valószínűnek látszik egy esetleges török–magyar kétnyelvűség fennállása, ennek számos következményével, így akár a hangkölcsonzéssel együtt. (A kérdéskör alapos áttekintését ld. SÁNDOR 1998.) Az ekkori török–magyar nyelvi kapcsolat a THOMASON–KAUFMAN-féle kölcsonzési skálán SÁNDOR KLÁRA megítélése szerint harmadik-negyedik fokozatú (mérsékelt-közepes) lehetett. A mérsékelt fokozatban az alapszókinccset érintő szókölcsonzés mellett „hangtani átvételek inkább csak az átvett szavakban vannak (...). A közepes hatásra jellemző, hogy tipológiai változásokat még nem okoz, de előidézhetheti a fonémarendszer átalakulását” (SÁNDOR 1998: 13). Ez alapján akár az is feltehető lenne, hogy török hatásra feltűnt a magyarban a veláris *j*. Ennek lehetőségét eddig még senki sem vetette fel, a török nyelveknek a magyarra gyakorolt hatását vizsgáló LIGETI LAJOS is csak azzal számolt, hogy a török veláris *i* segítette az egyébként már meglévő magyar veláris *j* megmaradását (1986: 185). Ennek azonban — éppen úgy, mint annak, hogy a veláris *j* a kései ősmagyar korban alakult volna ki török hatásra — ellentmond, hogy a kérdéssel foglalkozó kutatók többsége épp erre az időszakra, az ősmagyar kor végére teszi a veláris *j* eltűnését.³

³ BÁRCZI és BENKŐ szerint a korai ősmagyar korban (legalább egyes nyelvjárásokban) még létezhetett ez a hang a magyarban: BÁRCZI 1950: 228, 1958: 28–9, BENKŐ 1980: 116. A honfoglalás utánra helyezi az *j* eltűnését MOLNÁR JÓZSEF is, azonban a palatalizáció okának általa vázolt nívó

Ezt az esetlegesen létezett veláris *i* szempontjából fölöttébb furcsállanunk kellene, ugyanis ha lett volna az ősmagyar kor utolsó szakaszában veláris *i* a magyarban, rendkívül érthetetlen lenne, hogy miközben számos hangtani változás párhuzamosan zajlott (pl. a tövégi magánhangzók eltűnése: LIGETI 1986: 186) az egyébként még tipológiailag is erősen hasonló magyar és török nyelvekben (ld. pl. a szempontunkból kulcsfontosságú magánhangzó-illeszkedést: LIGETI 1986: 187–8), miért gyengült meg az átvett/átadott jövevényszavakkal is megerősített veláris *i* pozíciója. Ráadásul a magyar nyelvre gyakorolt (tehát megőrző tendenciájú) török hatás nem szűnt meg a honfoglalással (vö. LIGETI 1986: 364–418), a magyarokkal a Kárpát-medencébe települt kabar törzsek (és esetleg további török nyelvű népesség), majd a betelepülő úzok, besenyők, kunok és mások nyelvi hatása segíthetett volna kérdéses hangunk megőrzésében (a kunok nyelvi beolvadása például MÁNDOKY szerint csak a 17. század végére zárult le; vö. 1993: 30).

Az a fél évezred, ami az intenzív török–magyar kapcsolatok kezdete és a veláris *i* legkésőbbi, ómagyar kor eleji eltűnése között feltételezhető, elegendő lett volna egy új fonéma beépüléséhez (vö. HUTTERER 1967: 171–4, 184–7), de hogy ez idő alatt ugyanez a fonéma nyomtalanul el is tűnjön, eléggé valószínűtlen. Ezek a tényezők ismét csak azt a feltevést erősítik, hogy miként az ősmagyar kor elején, az érintett időszak végén sem számolhatunk a veláris *i* meglétével a magyar hangrendszerben.

4.2. Természetesen amennyiben azt a feltevést fogadjuk el, hogy a magyarban sem az ő-, sem az ómagyar korban nem volt meg a veláris *i*, meg kell magyaráznunk, hogy azok a török szavak, amelyek az átadó alakban *b i z t o s a n* veláris *i*-t tartalmaztak, milyen módon kerültek át a magyarba. Itt természetesen nem a hanghelyettesítés ténye a kérdés, hanem annak mikéntje, mert valószínűleg jóval bonyolultabb háttere van annál, mint ahogyan PAPP ISTVÁN feltételezte: „a török szavak veláris *i*-jét (...) hanghelyettesítéssel vettük át, s a szóhangsúlynak megfelelően hol palatális *i*-vel, hol *u*-val helyettesítettük” (1972: 49).

Egyrészt azt kell tisztázni — és erre turkológiai képzettség híján nem vállalkozhatok —, hogy azok az ótörök szavak, amelyeket átadó alakként rekonstruálnak, valóban veláris *i*-t tartalmaztak-e (és csakis azt tartalmazhattak), vagy éppen a magyar etimológia miatt szokás *i*-vel rekonstruálni őket. Másrészt kérdés az is, hogy ez az *i* milyen hangot is takar valójában (mert az átvételkori hanghelyettesítés során ezen is múlhatott, hogy *i*-ként, *u*-ként vagy *á*-ként került-e be nyelvünkbe).

magyarázata miatt („az étkezés megváltozásával [ti. a szlávágtól átvett puhább, főtt ételek fogyasztásával] megteremtődött annak a lehetősége, hogy a magyarság artikulációs bázisa is megváltozzék: előre tolódják és némiképp nyittabbá válják. Ennek az életmódi változásnak, amely már a honfoglalás előtt megindult, tulajdonítható elsősorban a veláris *i* és *e* kiveszése a magyar magánhangzó-rendszerből”: MOLNÁR 1967: 158) vélekedése nem erősíti ezt az elképzelést.

4.2.1. A első kérdés kapcsán mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy sok esetben már az átadó török alakról sem kell azt feltételeznünk, hogy *i*-t tartalmazott, hiszen a rekonstruált török adatok (a mai török megfelelőkről nem is beszélve) gyakran mutatnak *u ~ i*, *i ~ i*, *ya ~ i* vagy *a ~ i* váltakozást⁴, ami fölöslegessé teheti a veláris *i*-ből való kiindulást, azaz a hanghelyettesítést magát is (vö. P. HIDVÉGI 1951: 109). Az is előfordul egyébként, hogy a török *i* meglétét éppen a magyar nyelvbeli *i* megfelelés alapján feltételezik, mert a török adatok egyébként nem vagy nagyon kevésbé támogatják e szavaknak az *i*-vel való rekonstruálását.⁵

4.2.2. Természetesen nem vitatható, hogy vannak olyan török jövevényszavaink, amelyeknek átadó alakjában valóban csak *i* lehetett. Ezekkel kapcsolatban viszont azt volna szükséges tisztázni, hogy milyen fonetikai hangértékű magánhangzót takar ez az esetleg fonémaként, esetleg csak etimológiai szimbólumként felfogható hang, amelynek valószínűleg már az ótörök nyelvjáráásokban is többféle realizációjával kell számolnunk.

A magyar nyelvészek a veláris *i*-nek nevezett hangot (legyen ez akár a feltételezett magyar *i*, akár a török *i*) olyan hangként képzelik el, mint amilyen a *ɪ*-vel jelölt orosz magánhangzó (vö. pl. HORVÁTH 2003: 46). Az *ɪ* azonban nem veláris, hanem mediális hang (az IPA jelölésével: [i̠]), szemben a valóban veláris, felső nyelvvállású, illabiális [u]-val (vö. BOLLA–PÁLL–PAPP 1977: 51).⁶

Az [i̠] és az [u] közötti különbség a hanghelyettesítés szempontjából rendkívül fontos lehet, ugyanis a mai magyar beszélők egy rögtönzött felmérésem⁷ szerint a mediális [i̠]-t leggyakrabban *i*-nek, a veláris [u]-t viszont inkább *u*-nak hallják.

⁴ A török adatok szerint *u ~ i* váltakozás lehetett a következő szavak átadó alakjaiban: *Álmos* (< *Almuš*, *Almiš*: LIGETI 1986: 94, 371), *bársony* (< *barčun*, *barčün*: LIGETI 1986: 301), *kapu* (< *qapuy*, *qapıy*: LIGETI 1986: 77), *sátor* (< *čatur*, *čatır*; *šatur*, *šatır*: TESz. III, 500), *szatócs* (< *satıučı*, *satıyčı*: LIGETI 1986: 304), *szúnyog* (< *sunuk*, *sinik*: TESz. III, 804; az EWUng. (1460) szerint *sinıq* vagy *sinuq* volt az átadó alak, de egyik se mutatható ki a török nyelvekből: LIGETI 1986: 105), *tolmács* (< *tulmač*, *tılmač*: TESz. III, 935; LIGETI szerint viszont a szó a kun *tolmač*-ből származik: 1986: 261); *i ~ i*: *dió* (< *jıyaq*: TESz. I, 641, < *jıyaq*: EWUng. 265); *ya ~ i*: *ír*, *író* (vö. TESz. II, 228; LIGETI 1986: 24–5); *a ~ i*: *?csipa* (< *čapaq*, *?čılpaq*: LIGETI 1986: 58), *dió* (< *jıyaq*, *jaqaq*: EWUng. 265), *karvaly* (< *qarıuy*, *qırıuy*: TESz. II, 395).

⁵ Például a *bika* szó török megfelelői csak *buqa*, *boqa* formát mutatnak, *bıqa*-t csak a magyar alapján lehet rekonstruálni (LIGETI 1986: 279–80). A *béklyó* előzménye LIGETI (1986: 247–8) szerint *bıqay*, *bıqayu* volt, bár a török nyelvekből inkább egy *buqayu* vagy *buqav* alak volna feltételezhető (ld. még TESz. I, 271). Számos „magyar szónak török nyelvtörténeti értéke van” (LIGETI 1986: 235), mert az altaji nyelvek közül csak egyben található meg, mint a *disznó* (< **jisnaγ*), amely a magyarból és a csuvasból (TESz. I, 647, LIGETI 1986: 21; de LIGETI-nél **jisnaγ* is!: 45) vagy a *dió*, amely a magyarból és a mongolból mutatható ki (LIGETI 1986: 21).

⁶ SZENDE TAMÁS szerint a magyarból kihalt hang a veláris (!) [i̠] volt (1969: 383).

⁷ Az említett rögtönzött, reprezentatívnak korántsem nevezhető felmérést javarészt magyar szakos egyetemi hallgatókkal és családtagjaimmal végeztem a SIL International honlapjáról letölthető IPA Help példafájljainak segítségével.

A török veláris *i*-knak megfelelő magyar *u*, *i* és *a* mögött állhat egy-egy török nyelven belüli fonetikai különbség (amennyiben a veláris *i*-nak az adott nyelvben különböző realizáció is voltak) vagy nyelvi különbség (ha az *i* különböző variánsai különböző török nyelvekhez köthetők).

Az *i* hangszínét érintő fenntartásaimmal kapcsolatosan a fonetikailag egészen kiválóan képzett PAASONENra szeretnék hivatkozni, aki saját fülével is számos „veláris *i*”-t megtapasztalt: PAASONEN azt írja RADLOFFot idézve a csuvas nyelv GOMBOCZ által *y*-nak jelölt veláris magánhangzójáról, hogy „a kérdéses török hang olyan formán hangzik, mint az orosz *o* a hangsúlyos előtti harmadik szótagban, pl. a годово́й szó első tagjában. Tehát a török *y* ugyancsak messze van az *i*-től!” (1913: 56). PAASONEN leírása szerint a GOMBOCZtól *y*-nal jelölt, felső nyelvállású illabiális rövid veláris *i* (*i*) a valóságban egy középső nyelvállású mediális illabiális (ultrarövid) *ɨ* hang, PAASONEN jelével *â*, az IPA jelölésében [ɨ̞]. (Ld. még a PAASONEN által írottakat az 55–8. oldalon!)⁸ Ez a hang egyébként a magyar fül számára leginkább *â*-nak hangzik.⁹

Az artikulációs sajátosságokon kívül befolyásolhatták egy-egy „veláris *i*” magyarbeli percepcióját és helyettesítését a szó átadó nyelvi hangsúlyviszonyai, az *i*-t tartalmazó szótag szerkezete, a magánhangzó- és mássalhangzó-környezet, valamint a magyar nyelv fonotaktikai sajátosságai, a meglévő szavak hangszerkezetének analógiája, az érintett szóval egy időben vagy egy jelentésmezőben átvett további szavak hangalakja stb.¹⁰

5. Vannak-e olyan fonológiai érvék (pl. oppozíciók), amelyek az ős- (esetleg az ó)magyar magánhangzó-rendszerben a veláris *i* meglétét mutatják, utal-e valami arra, hogy fonológiai okok (pl. rendszerkényszer) miatt ki kellett alakulnia a veláris *i*-nak, illetve bizonyítják-e tények (pl. minimális párok), hogy a veláris *i* fonéma volt a magyarban?

5.1. Amennyiben a magyar nyelv bármely korszakában a veláris *i* meglétével számolunk, az érintett időszakban egy négy felső nyelvállású rövid hangot (*i*, *u*, *i*, *ü*) tartalmazó magánhangzórendszert kell rekonstruálnunk. Ezeknek a magánhangzóknak a fonémakénti létezése egy hangrendszerben csak úgy képzelhető

⁸ Később GOMBOCZtól olvashatjuk is, hogy az *y* „a veláris *i*-féle hangok közös jele” (1920b: 32; a kiemelés tőlem — K. T.). Ez a megfogalmazás összefügghet RADLOFF PAASONEN idézte megfigyelésével, mely szerint „igazi veláris *i*” nincs a török nyelvekben (PAASONEN 1913: 56).

⁹ Vö. „Egészen természetes, hogy a török, ócsuvas **y* (*â*) hangot a magyarban *a*-val (= *â*) helyettesítették, a mely hangszín tekintetében valamennyi magyar magánhangzó közül legközelebb áll az ill. török vokálshoz” (PAASONEN 1913: 57).

¹⁰ Azt, hogy egy a magyarban eredetileg meg nem lévő hangnak az átvett kölcsönszavakban milyen változatos megfelelései lehetnek, jól példázzák egyes romániai magyar nyelvjárások. A Kis-Szamos vidékén például a veláris *i*-vel leginkább rokonítható/azonosítható román *i*-nek (ami egyébként az esetek 72%-ában megőrződik a magyar szóban is) megfelelhet *i*, *e*, *é*, *u*, *á*, *o*, *a* és *ö* is (ZSEMLYEI 1979: 171–3; ld. még a ro. *ă* hasonlóan változatos helyettesítéseit: uo. 166–71).

el, ha közöttük disztinktív jegyeken alapuló oppozíciókat találunk. Erre a négy hangra a veláris–palatális és az illabiális–labiális szembenállás lett volna jellemző. Ezeknek az oppozícióknak a fonológiai létezését a minimális párok mellett (amire az *j : u* esetében nincs adatunk¹¹) például a magánhangzó-illeszkedés mutathatja meg. A veláris–palatális illeszkedés (egyúttal tehát a veláris–palatális oppozíció mint disztinktív jegy) a finnugor kor óta vitathatatlanul létezik (vö. HAJDÚ 1966: 54, 1981: 127–8), működését legkorábbi nyelvemlékeink is bizonyítják. Ellenben az illabiális–labiális illeszkedés (ami valószínűleg a viszonylag kései, a veláris magánhangzó(k) után utolsó szótagjukban palatális labiálist tartalmazó jövevényszavak hatására kialakult szóvégi illeszkedés egyik fajtája) csak a középmagyar korban kezdett elterjedni. Ezt bizonyítja, hogy csak ekkortól jelentkeznek a labialitás szerinti illeszkedésre jellemző háromalakú toldalékok, és még a 16. században is elég gyakori a labiális illeszkedés hiánya (BÁRCZI 1958: 157).

Ez a tény arra mutat (szemben pl. az oszmán törökben is látható négyalakú illeszkedéssel; vö. T/1. birt. személyrag: *-miz, -miz, -muz, -müz*), hogy az ősmagyar korban valószínűleg nem volt disztinktív jegy a labialitás. Erre utal a nagyszámú *i ~ ü*, majd később *ë ~ ö* váltakozás is. A labialitási jegynek a fonológiai jegyek közé való viszonylag kései (mindenképpen honfoglalás környéki, utáni) bekerülése viszont nem azt a nézetet erősíti, hogy a veláris *j* megvolt a magyarban, hanem inkább azt, hogy eredetileg még az *ü* is az *i* allofónja volt.

A labialitás mint megkülönböztető jegy egyébként napjainkig korlátozott érvényességű, csak a palatális magánhangzókra terjed ki, ami azt jelenti, hogy a magyar nyelv veláris magánhangzói (bár fonetikailag egyértelműen labiálisak, kivéve az ajakműködés szerint fonetikailag inkább neutrális *á*-t, vö. DEME 1953: 49–50) fonológiai szempontból se nem illabiálisak, se nem labiálisak (magyarán labialitásuk szerint semlegesek). Ezért van az, hogy a magyar nyelv illeszkedő toldalékai maximum háromalakúak lehetnek, hiszen az ajakműködés szerinti megoszlás csak a magas hangrendűeknél fordulhat elő. A labialitás szerinti illeszkedés létrejöttének késeiességét egyébként az is mutatja, hogy — ellentétben a palatális–veláris illeszkedéssel, amelynek toldalékaiban bármilyen nyelvállású és bármilyen időtartamú magánhangzó (azaz minden magyar magánhangzó) részt vehet — a háromalakú toldalékok csak *o/ë/ö*-t tartalmaznak, és nincs példa az egyébként lehetséges *ó/é/ő*-vel vagy *u/i/ü*-vel alakult formákra.

5.2. További (inkább fonetikai, mint fonológiai) érv lehetne a magyar veláris *j* mellett, ha volnának olyan más nyelvekbe átkerült magyar szavak, amelyek át-

¹¹ A KENESEI által minimális fonémakontrasztot megvalósító szópárokként említett példák (*szim* 'szem' és *szim-* 'szívni', vö. *szimat*; *visz* 'visz' és *visz-* 'vissza'; *bics-* 'becs(ül)' és *bics(ak)* 'kés') meglehetősen bizonytalanok, hiszen e szavaknak ezek az alakjai valószínűleg a magyar nyelv egyetlen korszakában sem léteztek egyidejűleg (1995: 285)

adó alakjukban *i*-t tartalmaztak, s ennek az átvevő nyelv valamiféle bizonyítékát mutatná. A honfoglalás előttről nincsenek ilyen adataink, de a veláris *j* megléte szempontjából eleve kétségesebb ómagyar korból se nagyon találni rá példát.

BÁRCZI a román *Ciuc* [csuk] (< m. *Csík*) nevet említi ilyen szóként, amit — mivel a románban *cs* után nem állhat a magyar *j* helyén egyébként várható *i* — szerinte veláris hanghelyettesítéssel vettek át (vö. BÁRCZI 1958: 28).

A román *j* > *u* hanghelyettesítés azonban elég nehezen hihető, és ennek első sorban kronológiai oka van. Mint SZILÁGYI N. SÁNDOR egy levelében kifejtette, a magyar–román nyelvi érintkezés, különösen a románok Erdélybe való betelepülésének kései kezdete (vö. ET. I, 301–5) miatt valószínűtlen, hogy a románok a veláris *j*-val találkoztak volna, hiszen ez akkor már biztosan nem volt meg a magyarban. Sokkal valószínűbb, hogy a palatális *i* más ok miatt alakult *u*-vá. Lehet például, hogy egy m. *Csík* > ro. *Cic* [csik], amelynek genitívusza *Cicului*-nak ([csikuluj]-nak) hangzott, alakult át a szóban levő többi *u* hatására *Ciucului* [csukuluj] alakúvá, és ebből vonódott el a *Ciuc* név.

6. Találhatók-e a mai magyar nyelvben olyan jelenségek, amelyeket csak a veláris *j* hajdani meglétével tudunk megmagyarázni, illetve a mai magyar nyelv hangrendszere mutatja-e nyomát a veláris *j*-nak?

6.1. A kérdés második felére elég egyértelműen nemmel válaszolhatunk. A mai magyar hangrendszerben semmi nem utal arra, hogy pár száz éve ez a magánhangzó a magyarban meglétt volna. Eléggé közismert, hogy egy-egy hangnak a hangrendszerbe való be-, illetve kikerülése hosszú időre nyomot hagy. A *dz*-nek kései kialakulása miatt például a mai napig kérdéses a fonémastátusa (vö. SIP-TÁR 1995: 34–5); a *v*-nek a zöngéesség szerinti részleges hasonulásban látható rendhagyó viselkedését nyelvtörténeti előzménye, a β magyarázza; a fonetikailag sok szempontból eltérő, de fonológiailag rövid : hosszú párként jelentkező *a* : *á* problémái is az *á* > *a* labializációból következnek; a *csoda* : *csuda*-féle alakváltozatok a nyíltabbá válás, a *szēm* : *szöm* alakok a labialitásban bekövetkezett változás nyomait őrzik. Egy-egy hang eltűnése ezenkívül nemcsak hangtani, hanem gyakran morfológiai nyomokat is hagy: igei és névszói törendszerünk kiválóan mutatja a tövégi magánhangzók (*hal-*, *hala-*) vagy a szóvégi *-γ* sorsát (*mező-*, *meze-*). Olyan jelenség viszont, ami a magánhangzók rendszerében vagy a magyar nyelv alaktanában a veláris *j* eltűnésével, illetve egykori meglétével lenne magyarázható, nincsen; sem nyelvtörténeti, sem leíró nyelvészeti szakirodalmunk nem említi a veláris *j*-val összefüggő rendszertani anomáliákat.

6.2. A mai magyar nyelvben az egyetlen rendhagyónak tűnő eset, amelynek alapján sokan a veláris *j* hajdani magyar nyelvbeli előfordulását feltételezni szokták, a hangrendi illeszkedés szabályainak látszólag ellentmondó módon viselkedő szavaké. E szerint, bár a *csík*^{1,2}, *csín*, *díj*, *fi*, *fing*, *gyík*, *híd*, *híg*, *híj(a)*, *új*, *ín*, *ír*¹, *kín*, *lik*, *nyíl*, *pír*, *sík*, *síp*, *sír*¹, *szij*, *tik* 'tyúk', *víg*, *zsír*; *bír*, *bíz-ik*, *hív*,

híz-ik, ír², irt, isz-ik, ív-ik, nyíl-ik, nyír, nyit, rí, sí(v), sír², szid, szip(ákol), szít, szív, vív stb. szavak magas hangrendűek, hiszen palatális *i* vagy *í* magánhangzót tartalmaznak¹², a toldalékolás során („szabálytalanul”) mégis mély hangrendű morféimakkal kapcsolódnak (*híd-dal, ín-nal, nyíl-ban; hív-tok, ír-tok, bír-nak, ív-nak* stb.). Ez a jelenség sokak szerint azzal magyarázható, hogy e szavak palatális magánhangzója eredetileg veláris *j* lett volna.¹³

6.3. Ez természetesen nincs így, hiszen az itt felsorolt példák egy részéről tudjuk, hogy vitathatatlanul palatális etimonnal rendelkeznek¹⁴, de sántít az érvelés a „veláris *j*”-gyanús szavak esetében is, hiszen a szavakhoz járuló toldalék hangrendje nem a szóban található magánhangzó, hanem a szó hangrendjéhez illeszkedik. Azaz a szónak kell mély hangrendűnek lennie és nem az *i, í* magánhangzónak.

Ez az egyszerűnek tűnő kijelentés azonban kicsit bővebb kifejtést igényel, mielőtt a veláris *j* elleni érvek sorába beemelnénk, mert a *hangrend* terminus (látszólagos közismertsége ellenére is) több jelentéssel bír. A hangrend ugyanis nem ugyanazt a jelenséget takarja, ha a magánhangzókat jellemezzük vele (magánhangzóhangrend), vagy ha a szavak, morféimák egyik tulajdonságaként értelmezzük (szóhangrend). Ráadásul mindkét esetben beszélhetünk róla fonetikai és fonológiai értelemben is. Ez a négyféle „hangrend” természetesen sok szálon összekapcsolódik, azonban különválasztásuk nélkül értelmezhetetlen a magyar magánhangzó-harmónia és -illeszkedés.

A szóhangrend és az ennek a létét bizonyító (egyáltalán: a szóhangrendnek értelmet adó) hangrendi illeszkedés mellett ráadásul évszázadok óta létezik a magyarban a szóvégi illeszkedés is, amikor az illeszkedő toldalékot nem az egész szó hangrendje, hanem az utolsó szótag magánhangzója határozza meg. Emiatt még egy további fonológiai „hangrenddel” kell számolnunk: a magánhangzók önálló, a szóhangrendtől független, az utolsó szótagban megmutatkozó hangrendjével, amelynek rendszere nem felel meg a szóhangrendhez kapcsolódó magánhangzóhangrendnek.

¹² Bár egy alaposabb vizsgálat nem tekinthet el azoktól a „vegyes hangrendű” szavaktól sem, amelyek veláris magánhangzó(k) mellett *i*-t vagy *í*-t tartalmaznak (*vissza, piszok, tipor, ipa, iparkodik, cimpa, csillapod-ik, viza, vidra, irány* stb.), ezeket mostani áttekintésemben figyelmen kívül hagytam.

¹³ Ez olyannyira elterjedt nézet, hogy még legújabb leíró (!) hangtanunk is szükségesnek tartotta megemlíteni (GÓSY 2004: 252). Ennél jóval tovább megy SZENDE TAMÁS, aki a köznyelvi magyar ejtésnorma kapcsán látta indokoltnak tárgyalt hangunkról szólni, és egyúttal még a kihalt veláris (!) [j] egyes fonetikai sajátosságait (a labializációt és az ajakkerekítést) is rekonstruálta (1969: 383–4).

¹⁴ Ha az ismeretlen és bizonytalan eredetűeket figyelmen kívül hagyjuk, akkor biztosan palatális *i*-t tartalmazó etimonú a *csín, díj, híd, ír¹, sír¹, szíj, zsír; nyír* szavunk, illetve veláris, de nem *j*-s eredetű az *íj, ín, lík, nyíl, tik; irt, isz-ik, ív-ik* és a *vív* (ld. a TESz. és az EWUng. megfelelő szócikkeit).

A *hangrend* szó tehát a következő jelentésekben használatos:

1. Fonetikai „hangrendek”¹⁵

1.1. A magánhangzók fonetikai „hangrendje”

1.2. A szavak, morfémák fonetikai „hangrendje”

2. Fonológiai hangrendek

2.1. Hangrendi illeszkedéshez kapcsolódó hangrendek

2.1.1. A magánhangzók fonológiai hangrendje

2.1.2. A szavak, morfémák fonológiai hangrendje

2.2. Szóvégi illeszkedéshez kapcsolódó hangrend:

A szavak utolsó szótagbeli magánhangzójának fonológiai hangrendje

6.3.1. A magánhangzók **f o n e t i k a i** hangrendjével (1.1.) azt írjuk le, hogy artikulációs szempontból, a nyelv vízszintes mozgása szerint a hangok a szájüreg melyik részében képződnek. A nemzetközileg elfogadott felosztás szerint a magánhangzók lehetnek előlképzettek (elülsők, palatálisak), középen képzettek (középsők, mediálisak) és hátulképzettek (hátsók, velárisak). Ezek a jegek univerzálisak, tehát a világ minden nyelvének minden szájüregben képzett magánhangzójára érvényesek. A magyarban például a hangrend mint **k é p - z é s i j e g y** szerint palatális az *i*, mediális az *á* és veláris az *u* hang.

¹⁵ A jobb híján *fonetikai „hangrendek”*-nek nevezett jelenségek (nevezhetnénk talán *kvázi-hangrend*-nek is) valójában nem tekinthetők hangrendnek, hiszen a hangrend jellegzetesen funkcionális (azaz fonológiai) kategória. A magánhangzók az artikulációs (és ebből következő akusztikai) tulajdonságát (elülső/magas, hátulsó/mély), ami alapján a magánhangzók fonetikai „hangrendje”-ről (1.1.) beszélünk, hangtanaink nem is szokták (és a későbbiekben sem volna szerencsés) *hangrend*-nek nevezni. Mint SZILÁGYI N. SÁNDOR írja: „Minden magánhangzónak vannak (...) **fonetikai jellemzői**, és van ezektől olykor független **hangrendje** is. A fonetikai jellemzők az egyes hangok **képzésével** vannak kapcsolatban (ezeket artikulációs terminussal jellemezzük), és ezeknek közvetlenül semmi közük ahhoz, hogy a magánhangzók hogyan kombinálódhatnak egy szón belül. A hangrend viszont kizárólag arra vonatkozik, hogy mi mivel **kombinálódhat** a szóban, egy olyan **funkcionális jellemző**, amely a fonetikai jellemzőkkel korrelál ugyan az esetek többségében, de a magánhangzó-harmónia korlátozása tulajdonképpen azokra való tekintet nélkül vonatkozik rá (és csakis rá a hangból). Hangrendjük tekintetében pedig a magánhangzók kétfélék lehetnek: **mélyek** és **magasak**. Ezt tehát szinesztézián alapuló névvel nevezzük meg, hogy megkülönböztessük a fonetikai jellemzőtől (amely szerint — artikulációs terminussal! — minden magánhangzó vagy [+hátsó], vagy [+elülsó]).” (2004: 211).

Más a helyzet a fonetikai „hangrendek” másik csoportjával (1.2.). Bár a szavak, morfémák fonotaktikai szerkezetének leírásában sem tartom jónak a *hangrend* terminus használatát (különösen pedig a mögötte meghúzódó hangtani felfogással nem tudok egyetérteni), ennek esetében azonban nyelvtani szakirodalmunk (legalábbis hallgatólagosan) elfogadja a fonetikai értelmű hangrend létezését. Ezt mutatja a *vegyes hangrend* bevett szakszóként és fogalomként való használata, ami — mint erről a 6.3.2. pontban írok — csak fonetikailag értelmezhető.

Úgy láttam, hogy amennyiben a *hangrend* terminusnak a magyar nyelvészetben szokásos jelentéseit kívánjuk tisztázni, a fonetikai „hangrendeket” is számba kell itt vennünk, még ha azután egyértelműen ki is kell zárunk őket a hangrend kategóriájából.

Amennyiben — ahogyan ez a magyar szakirodalomban szokásos — fonetikai leírásunkat a fonológiai rendszerhez közelítjük, elegendő csak palatális és veláris hangokkal számolnunk. (Ez esetben a mediális *á* velárisnak minősül.)

Azokban a nyelvekben — ilyen a magyar is —, amelyekben a magánhangzók a szavak, morfémák hangtestének felépítésében oly módon vesznek részt, hogy lényeges az a fonetikai alapú tulajdonságuk, hogy a szájüreg elülső vagy hátulsó részében képződnek, ott mint *m e g k ü l ö n b ö z t e t ő j e g y* a magánhangzók *f o n o l ó g i a i* tulajdonságai közé tartozik a hangrend (2.1.1.) is. Azt, hogy egy magánhangzó fonológiailag milyen hangrendű, nem a fonetikai hangrendje alapján („alulról”) állapíthatjuk meg, hanem abból, hogy milyen hangrendű szóban található (azaz „felülről”). Ha egy magánhangzó csak mély hangrendű szavakban szokott előfordulni (a magyarban ilyen az *u, ú, o, ó, a, á*), akkor a hang fonológiailag mély hangrendű (+HANGREND^{MÉLY}), ha egy magánhangzó csak magas hangrendű szavakban fordul elő (a magyarban ilyen az *ü, ű, ő, ő, e¹⁶*), akkor a hang fonológiailag magas hangrendű (+HANGREND^{MAGAS}). A magyar nyelvben vannak olyan magánhangzók is, amelyek mind mély, mind magas hangrendű szavak hangtestének felépítésében részt vesznek (*i, í, ë, é*). Ezek azért nem érzékenyek a szavak hangrendjére, mert ők maguk fonológiai hangrendjüket tekintve semlegesek, neutrálisak.

A hangrend szempontjából semlegesen viselkedő magánhangzók kérdését nem kívánom részletesen tárgyalni. ERKKI ITKONEN (ld. pl. 1966: 64–5) kutatási eredményei alapján joggal feltételezhetjük, hogy a felső és középső nyelvállású illabiális palatálisok a magánhangzó-harmónia szempontjából már a finnugor korban is neutrálisak voltak, és hogy az *i/i* és az *ë/é* semlegessége — ami a magyar nyelv nyelvemlékekből ismert időszakában is mindig a mainak megfelelő módon jelentkezett — megőrzött régiség nyelvünkben. A mai magyar nyelvben jól mutatja ezt a semlegességet, hogy egyalakú végződéseink (*-ni, -é, -i, -si, -csi, -di, -sdi, -ig, -ért, -ít/-dít, -int* stb.) szinte kivétel nélkül neutrális magánhangzót tartalmaznak, akárcsak az előtétthanggal (pl. *i-stálló, i-skola; ë-szkából, ë-sztëna* stb.), illetőleg bontóthanggal (pl. *g-i-liszta, k-i-rály; g-ë-lencsér, g-ë-reblye* stb.) történő feloldás egyes esetei, vagy a szó végi német szonáns *l* és *ŋ* *l+i*-vel, *n+i*-vel való, hangrendtől független helyettesítései (pl. *fásli, krumpli, kapucni, sufni* stb.) (NYIRKOS 2000: 320–1, vö. még NYIRKOS 1994, 1999).

Ezek az érveken túl a mai (és bármelyik kori) magyar hangrendszer önmagában is világosan megmagyarázza, hogy miért az *i/í, ë/é*, és miért csak ezek le-

¹⁶ Anélkül, hogy kifejteném, jelzem, hogy számos okból szükséges az *e*-zö magyar dialektumokban az [e] hang két fonémaként való számontartása. (Ennek részleteiről ld. SZILÁGYI N. 2004: 207–8; vö. még 209–17.) Ezt a két fonémát (talán nem a legszerencsésebben) SZILÁGYI /e/-vel és /ë/-vel jelöli. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a szimbólumok sem nála, sem tanulmányomban nem az *ë*-zö nyelvjárások fonetikailag is különböző /e/ és /ë/ fonémáit takarják. (A jelválasztás okairól ld. uo. 208.)

hetnek/lehettek neutrálisak (ez egyúttal újabb érv a veláris *j* bármikori megléte ellen is): említett hangjaink azért lehetnek semlegesek a finnugor kortól napjainkig, mert nincs (és nem is volt) veláris oppozíciójuk, hiszen magánhangzórendszerünknek nincs (és nem is volt) veláris illabiális sora.¹⁷ Az *i/i* és *ë/é* hangoknak tehát fonológiai szempontból nincs hangrendjük (–HANGREND).¹⁸

A magánhangzó-hangrendnek ez a fonológiai szerveződése természetesen csak a szavak hangrendjével összekapcsolódva létezik. Amennyiben nincs (vagy megszűnik) a fonológiai szóhangrend, nem beszélhetünk a szóban található magánhangzók fonológiai hangrendjéről sem. Fonológiai hangrenddel ekkor egyedül a szó utolsó szótagja, illetve ennek magánhangzója fog rendelkezni (ld. 6.3.3.).

6.3.2. A szavak (morfémák) hangrendje is kétféle jelentésben használatos: értelmezhetjük mint *f o n e t i k a i* és mint *f o n o l ó g i a i* tulajdonságot.

Fonetikailag — aszerint, hogy milyen hangrendű magánhangzók találhatók a szó hangtestében — beszélhetünk mély (*út, asztal, -ban*), magas (*kéz, ökör, -ben*) és vegyes hangrendű (*manikűr, sofőr*) morfémaokról (1.2.).

Ez minden nyelvben így van, ez azonban nem jelenti azt, hogy fonológiai szempontból is van értelme hangrendről beszélni. Fonológiailag a hangrend (mint minden fonológiailag releváns tulajdonság) csak akkor értelmezhető, ha valamilyen nyelvi funkció is kötődik hozzá. A magyarban az illeszkedés (tehát

¹⁷ Más fonológiai érvek alapján NÁDASDY ÁDÁM és SIPTÁR PÉTER is arra a véleményre jutott, hogy az *i, í, e, é* semlegesek (NÁDASDY–SIPTÁR 1994: 95–6, 104–10, SIPTÁR 1998: 302–3).

¹⁸ Az, hogy azonos típusú hangok úgy viselkednek, hogy egyik csoportjukban tartalmaznak egy bizonyos disztinktív jegyet, míg egy másikban maga a jegy is hiányzik, nem szokatlan jelenség. A mássalhangzók például hasonlóan oszlanak meg a zöngéesség szerint: jóllehet fonetikailag minden mássalhangzó vagy zöngés, vagy zöngétlen, fonológiailag csak az obstruensek lehetnek zöngések (+ZÖNG) vagy zöngétlenek (–ZÖNG), a szonoránsok nem ismerik ezt a megkülönböztető jegyet (SIPTÁR 1995: 30–3, 36). A szonoránsok zöngéesség szerinti viselkedését nem a képzési jegyekből („alulról”) állapíthatjuk meg — bár természetesen a képzési jegyek és a megkülönböztető jegyek összefüggenek, és ellentétesek csak a legritkább esetben lehetnek, ha lehetnek egyáltalán (azaz esetünkben egy képzésében zöngés hang nem lehet –ZÖNG) —, hanem egy fonológiai viselkedésből (azaz „felülről”), a zöngéesség szerinti részleges hasonulásból, amelyben (hiszen ők maguk fonológiailag se nem zöngések, se nem zöngétlenek) a szonoránsok nem vesznek részt. — Ugyanez a helyzet — mint már korábban is szóba került — a magánhangzóknál a labialitással. Ez a disztinktív jegy csak a palatálisoknál van meg, veláris magánhangzóink fonológiailag a labiális/illabiális oppozíció alapján nem elemezhetők.

Másként vélekedik a magánhangzók hangrendjét illetően SZILÁGYI N. SÁNDOR. Szerinte a magánhangzók mindegyike <mély>/<magas> relációban írható le (tehát hangrendileg semleges fonémákkal nem számol), mégpedig a következő párokban: /a/ ↔ /e/, /á/ ↔ /é/, /o/ ↔ /ö/ (~ /ë/), /ó/ ↔ /ő/, /u/ ↔ /ü/, /ú/ ↔ /ű/, /é^x/ ↔ /é¹/, /i^x/ ↔ /i/, /i^x/ ↔ /í/. (Részletes magyarázatát ld. SZILÁGYI N. 2004: 211–4.) Véleménye szerint „Az /i/ és /i^x/, /é/ és /é^x/ és más így megkülönböztetett hangok mai különbségének történeti háttérében (...) mindig valamilyen hajdani fonetikai különbséget tudunk azonosítani. Az ilyen hangok a konvergens változások eredményeképpen fonetikailag egyformák lettek, de minden korábbi különbségük nem tűnt el, hiszen egyesek a rájuk vonatkozó disztribúciós korlátozások különböző voltával igazolhatóan ma is megvannak, de nem fonetikai, hanem funkcionális különbségekként immár” (SZILÁGYI N. 2004: 217).

egy az agglutinációval szorosan összefüggő morfológiai okú fonológiai sajátosság: SZÉPE 1958: 106–7) jelzi a fonológiai szóhangrend (2.1.2.) meglétét.¹⁹

A szavak a fonológiai szóhangrend esetében is — ahogy a magánhangzóknál már láttuk — lehetnek hangrenddel rendelkezők és hangrenddel nem rendelkezők. Az előbbiek attól függően, hogy milyen hangrendű toldalékokat szoktak felvenni, mélyek vagy magasak. A hangrenddel nem rendelkezőket ez esetben is semlegeseknek, neutrálisaknak nevezhetjük.²⁰ A két csoport (a hangrenddel rendelkezők és hangrenddel nem rendelkezők) szétválasztása — akárcsak a magánhangzóknál — itt szintén „felülről” történhet meg (vö. PAPP F. 1975: 165–6): azok a szavak, morfémák, amelyek a *hangrendi illeszkedés* szerint viselkednek (azaz tömorfémaként hangrendileg illeszkedő toldalékot vesznek fel, illetve magas/mély változattal rendelkező toldalékmorfémaként ilyen módon toldalékot felvevő szóhoz járulnak), rendelkeznek a hangrend tulajdonságával (van szóhangrendjük), azok a szavak pedig, amelyek a *szóvégi illeszkedés* (vö. SZÉPE 1958: 109, 127–9, NyKk. II, 78) szerint veszik fel toldalékaikat, nem (ezeknek nincs szóhangrendjük).²¹

6.3.3. A fonológiai hangrend másik nagy típusa a szóvégi illeszkedéshez kapcsolódó hangrend. A szóvégi illeszkedés esetén az utolsó szótag magánhangzója határozza meg a toldalék minőségét.²² Ekkor azonban egy másik fonológiai

¹⁹ „A magánhangzó-harmónia funkciója a szó (hang) egységének jelölése (negatívum pedig más szavaktól való elhatárolás, vagyis delimitáció); a *magánhangzó-illeszkedés* funkciója pedig ennek az egységnek a toldalékokban való fenntartása” (SZÉPE 1958: 106).

²⁰ Ez természetesen érvényes a toldalékmorfémákra is. Van szóhangrendje (magas/mély) minden illeszkedő (= többalakú) toldaléknak, és nincs hangrendje az egyalakú toldalékoknak. E mellett az egyezés mellett azonban alapvető eltérések is megfigyelhetők a tö- és a toldalékmorfémák között: a tömorfémák — akárhány töváltozattal rendelkeznek is — mindig egy hangrendűek (tehát nem fordulhat elő, hogy például egy szó csonka és teljes töve eltérő hangrendű toldalékot kap), ellenben a toldalékmorfémáknak alapvető tulajdonsága, hogy magas/mély hangrendi változataik vannak.

²¹ Elvileg a neutrális szóhangrendű típusba tartoznának a nem toldalékolható szavak is (hiszen esetükben látszólag hiányzik a toldalékolás mint funkció, ami a szóhangrend meglétének alapvető feltétele), de az alkalmi szófajváltások során megfigyelhető ragos, jeles alakjaik azt mutatják, hogy ezek a szavak sem sorolhatók automatikusan a neutrális szóhangrendűek közé.

²² A szóvégi és a hangrendi illeszkedés különbségét egyedül azokban a szavakban figyelhetjük meg, amelyeknek utolsó szótagjában a hangrendi illeszkedés szempontjából nézve neutrális magánhangzó (jellemzően *e*), az ezt megelőző szótag(ok)ban pedig mély magánhangzó található. Ezeknek a szavaknak a toldalékolása annak megfelelően ingadozik, hogy szóvégi (*fofel-ben*) vagy hangrendi illeszkedés (*fofel-ban*) alapján kapják meg a toldalékokat. A neutrális magánhangzót nem tartalmazó mély vagy magas hangrendű szavak esetében természetesen megállapíthatatlan, hogy a szó vagy az utolsó szótagbeli magánhangzó hangrendje szabályozza-e az illeszkedést, a veláris magánhangzó + palatális labiális magánhangzó felépítésű szavaink (*sofőr*, *kosztüm*, *manikűr* stb.) pedig csak szóvégi illeszkedésűek (azaz a szóhangrend felől nézve neutrálisak) lehetnek. A magyar nyelvtani szakirodalom mind a *sofőr*, mind a *fofel* típust félrevezető módon vegyes hangrendű szavaknak nevezi. A szavak fonológiai hangrendje azonban végső soron a fonémák hangrendjéből

hangrend (2.2.) működik a magánhangzók között, nem a szóhangrenddel összefüggő, a 6.3.1. pontban ismertetett magánhangzóhangrend. A leglényegesebb különbség a szóhangrend és a szóvégi hangrend magánhangzórendszerének fonológiájában az, hogy ez utóbbi esetben a magánhangzók nem lehetnek neutrálisak (hiszen a toldalékrendszer kötelezővé teszi a magas vagy mély hangrendű toldalékok közötti választást). Ezért a szóhangrend felől nézve semlegesnek minősülő hangok (*i, í, ě, é*) a szóvégi illeszkedéshez kapcsolódó hangrendjük szerint (képzési jegyüknek megfelelően) a magas hangrendűek közé kerülnek. Ez a hangrend közvetlenül a magánhangzók fonetikai hangrendjén alapul, tehát „alulról” határozható meg.

6.4. A „hangrendnek” szóhangrendekre és magánhangzóhangrendekre való osztásából következik, hogy a szóhangrend a szavak (morfémák), a magánhangzóhangrend pedig a magánhangzók tulajdonsága.²³ A hangrendi illeszkedés felől nézve különösen fontos annak belátása, hogy a szóhangrend nem a hangok szintjén jelentkezik, hanem határozottan a morfológiához kötődő jelenség, a szó tulajdonsága, ami nincs közvetlen kapcsolatban a szóban található magánhangzókkal. Emiatt lehetséges az, hogy a szóbeli vokálisok (hangrendbeli) változása nem okvetlenül és nem azonnal hat ki a szó hangrendjére, és a szó hangrendjének megváltozását sem feltétlenül követi a szó magánhangzóinak megváltozása. Tehát előfordulhat (és vélhetőleg ez a legtipikusabb), hogy a szóbeli magánhangzó(k) megváltozásával a magánhangzók hangrendjének megfelelően megváltozik a szó hangrendje is, de előfordulhat az is, hogy (1) bár a magánhangzók változatlanok maradnak, a szóhangrend megváltozik, illetve, hogy (2) a magánhangzók megváltozása ellenére a szó hangrendje változatlan marad. Ez utóbbi esetben láthatjuk például azt, hogy a „palatalis magánhangzójú szónak velaris magánhangzójú toldaléka van. Ez a szótípus tehát palatalis hangú, de velaris »hangrendű«” (SZÉPE 1958: 108, vö. SZABÓ 1902: 73–5).

származó kategória, ezért — mint ahogy egy magánhangzó esetében sem beszélhetünk vegyes hangrendű hangról (legfeljebb semlegesről) — a morfémák esetében is csak így járhatunk el. Ez különösen tisztán látszik a toldalékmorfémák esetében, amelyek a szótöveken kívül szintén rendelkezhetnek a hangrend tulajdonságával, és viselkedésüket nézve lehetnek mélyek (csak mély hangrendű tőhöz vagy mély hangrendű utolsó szótaghoz járulók: *-ban, -nak, -ság, -ú* stb.), magasak (csak magas hangrendű tőhöz vagy magas hangrendű utolsó szótaghoz járulók: *-ben, -nek, -ség, -ű* stb.), illetve semlegesek vagy PAPP ISTVÁN kifejezésével: közömbösek (PAPP I. 1966: 122), amelyek mind mély, mind magas hangrendű tőhöz vagy utolsó szótaghoz járulhatnak (*-ig, -ni, -ék* stb.).

²³ További izgalmas kérdés, hogy ha a hangrend a szó tulajdonsága (és emiatt is két szóként, nem pedig egy szó alakváltozataiként tartjuk számon a *kever/kavar*-féle hangrendi szópárokat), akkor a hangrendileg eltérően viselkedő *fotel* és *fofél* (*fotel-ben, fofél-ban*) vajon egy vagy két lexéma-e, vagy esetleg a mély/magas hangrend neutralizálódása nem hoz létre önálló szótári alakot.

6.4.1. Amikor például a magyarul beszélők átvették a számukra magas hangrendű *i*-t tartalmazó alán **χīd* szót (>> m. *híd*), nem az egyébként a magyarban is meglevő palatális magánhangzót érzékelték velárisnak (és helyettesítették, mint etimológiai szótáraink vélik, *i*-val), hanem az egész szót. (Ennek fonotaktikai oka volt: a *k* > *χ*-spirantizáció miatt ekkor a magyarban a *χ* csak mély hangrendű szavakban fordult elő szókezdő hangként.) A mély szóhangrendet a magyarba került alakban nem az (egyébként neutrális) *i*, hanem a tövön analógiásan feltűnő véghangzók mutatták, mutatják (**χidu*, **χidā*-).

6.4.2. Ugyanezt a többelseji magánhangzóktól való függetlenséget mutatják az olyan szavak is, amelyeknek hangrendje biztosan nem a kölcsönzéskor (azaz nem a magyar nyelv rendszerébe való beillesztés miatt) változott meg. Ilyen például a *finn* szó, amely a 19. században még mély hangrendű volt (a TESz. 1864-ből hozza az első példát a palatális *finnek* alakra, addig *finnok* fordul elő²⁴), és amelyet napjainkra kizárólag magas hangrendűként használunk, jóllehet a szóbelseji magánhangzó minősége nem változott meg az elmúlt százötven-kétszáz esztendőben (és még véletlenül se lehetett benne soha veláris *i*).

Vannak további hangrendváltó szavak is a magyarban, amelyek esetében szintén nincs szükség (illetve időbeli korlátok miatt lehetőség sem) a veláris *i*-ra, illetve ennek eltűnésére a hangrend megváltozásának magyarázatához: palatális etimológiájú *csíp* igénk (< PFU **čĕpp3*: TESz. I, 535) néhány nyelvjárásban mély hangrendűvé vált (*csípnak*, *csíptott* stb.: ÚMTsz. I, 846); a *nyír* '(le)vág' (< PU **ńir3*-: EWUng. 1042) a 18. századig palatális volt, majd azóta mély hangrendű (TESz. II, 1047); a *sír* 'temetkezési hely' (< PFU **čĭγ3-r3*, **čĭγ3-r3*: EWUng. 1332) eredetileg szintén a magas hangrendűek közé tartozott.

A szóhangrend velarizációjához hasonlóan a palatalizációra is akadnak példák olyan kései időszakból, amelyik már igen távol esik a feltételezett veláris *i* kiveszésétől, tehát a hangrendváltás okaként az *i*-t felhozni ezek esetében sem lehet. Ilyen a 17. századig mély hangrendű *hím* (< PU **koj(e)m3*, 1608: *hímoc*: TESz. II, 112) és a 19. századig veláris ragozású *szirt* (< ótör. *sĭrt*: TESz. III, 765; Csokonainál még *kőszirtokat*: CsokSz. 295) szavunk.

6.4.3. Az eddigiekben említett hangrendváltásoknak sokféle oka lehet. Azokban az esetekben, amelyeket a szakirodalom se sorol a veláris *i*-val összefüggő adatok közé, analógiás hangrendi átcsapásról szoktak beszélni. Analógiás alakulásnak tekintik például etimológiai szótáraink a *nyír* '(le)vág', *sír* 'temetkezési hely', *zsír*, valamint az *új* (< PU **joŋ(k)s3*: EWUng. 604; korai magyar adatai alapján magas hangrendű volt, csak a 16. századtól mély: TESz. II, 195) szavakat.

²⁴ A *finn* szó mély hangrendűségének oka természetesen nem a nemzetközi szóként terjedő, és a magyarba vélhetőleg a németből bekerült szó *i*-jének velaritása volt, hanem a latinos végződésrel bővült korábbi *finnus* alak (vö. TESz. I, 915).

Az analógián kívül okozhatja a szóbeljei veláris magánhangzó (de természetesen nem *i*) *i*-vé palatalizálódását, majd a szóhangrend magassá válását egy szóbeli palatális mássalhangzó is. (Erre a jelenségre van példa a rokon nyelvekben is, például a mordvinban: ANDRÁSSYNE 1956: 152.) A *nyír* 'egyféle fehér kérgű fa' (< PFU **n̥sr̥z*, **n̥sr̥kz*: EWUng. 1043) vokálisa valószínűleg az *ny* hatására lett palatális, és feltehetőleg ugyanez történt a *nyíl* (< PU **n̥ole*, **n̥õle*: TESz. II, 1045) szóval is.

A palatalizációt okozó mássalhangzó eltűnése miatt némiképpen eltér a fentiekől az *isz-ik* (< PFU **ju̯e*, **juke*: EWUng. 630), az *ív-ik* (< PFU **jokse*: EWUng. 632) és az *íj* szó. Ezekben a protetikusan viselkedő *j* okozza az őt követő magánhangzó palatalizációját, akárcsak a közismert *juhász* ~ *ihász*, *jonkább* ~ *inkább* stb. esetében.

Akad példa mássalhangzó depalatalizációját kompenzáló magánhangzó-palatalizációra is: *lik* (< *lyuk*), *tik* (< *tyúk*).

Kevésbé ismert fajtája a hangrendi átcsapásnak az, amikor a szó első szótagjának veláris magánhangzója akkor palatalizálódik, ha a második szótag végén (és talán akkor is, ha a második szótagban) *a* (*â*) található. Ezt a jelenséget a mordvinból például jól ismerjük (RAVILA 1928: 101; vö. ANDRÁSSYNE 1956: 152). Ide sorolható a következő szavak alakulása: *csipa* (< ótör. *čapay*: TESz. I, 536; vö. LIGETI 1986: 58, 79), *ipa* (< *apa*: TESz. I, 226), *pina* (< ?*fan*: TESz. III, 197), *sipka* (< *sapka*: TESz. III, 487), *szil* (< PFU **šala*: TESz. III, 752), *tipor* (< PU **tappa*: UEW. 510; vö. *tapos*, *tapod* stb.: TESz. III, 922), és talán ide tartozik a *bika* (< *buqa*: TESz. I, 299; vö. LIGETI 1986: 279–80) és a *gyila* (< *gyula*: TESz. I, 1137; vö. LIGETI 1986: 198, 253, 484, 485) is, továbbá minden bizonnyal összefügg ezekkel a *szilaj* ~ *szalad*, *csillog* ~ *sajog*, *szilánk* ~ *szalu* is, amelyeknek „*i* ~ *a* váltakozása esetleg valóban igen ősi” (BÁRCZI 1958: 31). Vö. még *Csivag* 'határrész Kisújszálláson' (< kun *Čuvaq*: MÁNDOKY 1993: 148), *szip*-(*pant*, *szip-ákol*) < *szop-ik*: TESz. III, 768), *béka*, nyj. *bika* (< tör. **baqa*: TESz. I, 270).²⁵ (Hasonló jelenség az is, hogy — mint MELICH írja — „a magyarban az elsőszótagbeli *o*-ból bármilyen mássalhangzó után válhatik *i*”: 1913: 61.)

A hangrendváltás okaként nem szabad elfeledkeznünk az illabiális utótagú diftongusok monoftongizációjáról sem, aminek következtében akár már az ősmagyar kor előtt vagy az ősmagyar kor elején (vö. PU **koj(e)m̥z* > m. *hím*: TESz. II, 112; PFU *pojka* > m. *fíu*: TESz. I, 926) is létrejöhetett mély hangrendű magánhangzó helyén *i*. Ezt követően az ősmagyar korban (pl. az *-oít* > *-ít* képző monoftongizációja révén) tömegesen tűnnek fel „vegyes hangrendű” szavak nyelvünkben (vö. D. BARTHA 1958: 43).

²⁵ További idevonható és egyéb elhasonulásos példákat (*â* — *á* > *ë* — *á*: *dara* > *dëra*; *o* — *ó* > *ë* — *ó*: *hornyó* > *hënyó* stb.) nagy számban találunk GOMBOCZNÁL (1920a: 3–9) és MELICHNÉL (1918: 33).

7. Visszakanyarodva a hangrend és a feltételezett veláris *i* kapcsolatára, az előbbi pontban tárgyalt hangrendi kérdések végeredményeképpen azt szűrhetjük le, hogy a 6.2. pontban felsorolt és hozzájuk hasonlóan szótári alakjukban csak *i*, *í* hangot tartalmazó szavak a magyarul beszélők számára nem azért mély hangrendűek, mert bennük valaha is veláris *i* volt, hanem azért, mert a magyarul beszélők mentális lexikona ezeket a szavakat számtalan (természetesen a nyelv történetével összefüggő) okból mély hangrendűként tartja számon.²⁶ Ennek okát pedig teljesen fölösleges a veláris *i*-ban keresni, hiszen a szavak hangrendváltása enélkül is jól megmagyarázható. Sőt, ha komolyan vesszük azt a magyar nyelvészetben jó ideje élő megállapítást, hogy az *i* és *í* hangok (és ugyanígy az *ë/é* is) a szóhangrend szempontjából neutrálisak, akkor látszólag még a szavak és a magánhangzók fonológiai hangrendjeinek szétválasztására sincs szükség, hiszen ez esetben „alulról” (a szóban található magánhangzók hangrendje alapján) is leírható a szóhangrend.²⁷ Természetesen a szóhangrend efféle „alulról” való megállapítása során nem a neutrális *i/í* vagy *ë/é* hangok révén ismerjük fel a morféma hangrendjét: ezt a morféma nem semleges magánhangzói fogják megmutatni, ha vannak ilyenek a szóban.²⁸

Ha megnézzük az érintett főneveket és igéket (*nyíl*, *íj*, *ín* stb.), azt látjuk, hogy ezek kivétel nélkül a többalakú tövek közé tartoznak (nagyon fontos, hogy még véletlenül se egyalakúak, mint ezt leíró nyelvtanaink állítják; vö. MG. 95, 175–6). Így egy-egy szónak nem egy, hanem két tőváltozata van: egy csonka és egy teljes töve (*nyíl*-/*nyila*-, *íj*-/*íja*-, *ín*-/*ina*-).²⁹ Természetesen egy szónak, akárhány tőváltozata létezik is, csak egy hangrendje lehet.³⁰ Hogy ez a hangrend ezeknek a szavaknak az esetében mély, azt a teljes töben található, de a csonka töben meg nem jelenő tövégi magánhangzó mutatja meg, és ezt a hangrendileg semleges *i/í* nem befolyásolja, nem befolyásolhatja.

²⁶ Erről — egészen más okfejtéssel — ld. SZILÁGYI N. 1978/2000: 95–7, 2004: 76–7.

²⁷ Természetesen, mint láttuk, ez nem így van, hanem éppen fordítva: ha egy morféma szóhangrendjét szeretnénk megtudni, nem szükséges figyelemmel lennünk a benne található magánhangzókra, hiszen az adott morféma illeszkedés során tanúsított viselkedése fogja megmutatni a hangrendjét. (Mivel azonban a szóbeli vokálisok nem mutatnak eltérést ebben a kérdésben, látszólag akár ezek alapján is megítélhetnénk a szóhangrendet.)

²⁸ A szóhangrend minden további nélkül megőrződhet akkor is, ha a szóból eltűnik a hangrendjét látszólag mutató nem neutrális magánhangzó (*sima* > *simit*-ja, *piro*-s > *pirit*-ja), bár természetesen idővel a szóhangrend is követheti a magánhangzókbeli változást (*férfi*-nak > *férfi*-nak > *férfinak* ~ *férfinek*).

²⁹ A tőváltozatok és a teljes tő megállapítása szempontjából kulcsfontosságú annak eldöntése, hogy a tő és a toldalék között található magánhangzó előhangzó, tövéghangzó vagy pedig kötőhangzó. Erre vonatkozóan a legjobb megoldást ld. SZILÁGYI N. 2004: 219–27; vö. még SZILÁGYI N. 1977.

³⁰ A toldalékmorfémák esetében éppen az illeszkedés funkciója miatt más a helyzet, hisz ezeknek nem tőváltozataik, hanem hangrendileg illeszkedő alakváltozataik vannak.

8. Áttekintve a tanulmányom elején feltett kérdésekre adott válaszokat, továbbra is úgy vélem, hogy a veláris *j* sohasem volt meg a magyarban. És amíg azok a jelenségek, amelyek alapján a veláris *j* magyar nyelvbeli meglétére gondolhatnánk, e hang feltevése nélkül is megmagyarázhatók, nincs is szükség rá, hogy ezt feltételezzük.

KIS TAMÁS

Irodalom

- ANDRÁSSY NÉ KÖVESI MAGDA (1956): Az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szavának értelmezése. *Magyar Nyelvjárások* 3: 136–53.
- BÁRCZI GÉZA (1950): A magyar hangtörténet tárgyköréből. *Magyar Nyelv* 46: 223–30.
- BÁRCZI GÉZA (1951): *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1958): *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest.
- BERECZKI GÁBOR (1996): *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest.
- BOLLA KÁLMÁN–PÁLL ERNA–PAPP FERENC (1977): *A mai orosz nyelv. (Курь современного русского языка)*. Negyedik kiadás. Budapest.
- CsokSz. = JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS: *Csokonai-szókincstár I*. Debrecen, 1993.
- D. BARTHA KATALIN (1958): *A magyar szóképzés története*. Budapest.
- DÉCSY, GYULA (1969) Finnougrische Lautforschung. *Ural-Altäische Jahrbücher* 41: 33–75.
- DEME LÁSZLÓ (1953): *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003): Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest. 106–28, 301–51.
- ET. = *Erdély története. I–III*. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Budapest, 1986.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS: *Magyar etymologiai szótár. I–II*. Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II*. Szerk. BENKŐ, LORÁND. Budapest, 1993–1995.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1920a): A magyar mélyhangú *j* kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 16: 2–9, 112–5.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1920b): Ajtony. *Magyar Nyelv* 16: 31–3.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1925/1950): *Hangtörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 77. Budapest, 1950.
- GÓSY MÁRIA (2004): *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest.
- HAJDÚ PÉTER (1966): *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Budapest.

- HAJDÚ, PÉTER (1969) Zu den Kernfragen der finnisch-ugrischen Vokalforschung. *Ural-Altische Jahrbücher* 41: 179–82.
- HAJDÚ PÉTER (1981): *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest.
- HORVÁTH LÁSZLÓ (2003): A magyar nyelv története. Az ősmagyar kor. In: *A magyar nyelv kézikönyve*. Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 45–61.
- HUTTERER MIKLÓS (1967): A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 169–87.
- IPA Help: <http://www.sil.org/computing/speechtools/softdev2/IPAhelp2/IPAprvw2.htm> (letölthető formában: <http://www.sil.org/computing/speechtools/SATdownloads2.htm>)
- ITKONEN, ERKKI (1946): Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in der finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 29: 222–337.
- ITKONEN, ERKKI (1953–1954): Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 31: 149–345.
- ITKONEN, ERKKI (1966): *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta*. Tietolipas 20. Helsinki.
- JAKAB LÁSZLÓ (1999): Vegyes hangrendű igéink. In: JAKAB LÁSZLÓ: *Tanulmányok az igeragozás köréből*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 73. Debrecen. 63–84.
- KENESEI ISTVÁN (1995): Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91: 281–91.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. (2003): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest.
- LAKÓ GYÖRGY (1965): *A magyar hangállomány finnugor előzményei*. Nyelvtudományi Értekezések 47. Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2004): *Nyelvi mítoszok és babonák (avagy a magyar nyelv művelés demitizálásának feletle szükséges voltáról való dialógus kezdete)*. Vitaindító előadás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, Paláston, 2004. október 2-án. <http://www.gramma.sk/hu/kozonsegszolgalat/alkalmazott/lanstyk.rtf>.
- LIGETI LAJOS (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN (1993): *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag.
- MELICH JÁNOS (1913): A magyar tárgyas igeragozás. *Magyar Nyelv* 9: 1–14, 58–67, 105–11, 152–61, 207–12, 248–54, 297–306, 337–45, 392–9.
- MELICH JÁNOS (1918): A vegyeshangú szavakról. In: *A Magyar Nyelv dolgozóitársai: Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvándik születésnapja alkalmából*. Budapest. 32–5.
- MG. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Budapest, 2000.
- MOLNÁR JÓZSEF (1967): A hangváltozások okairól, különös tekintettel az ősmagyar kori hangváltozásokra. In: *A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai)*. Szerk. IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest. 156–61.
- NÁDASDY ÁDÁM–SIPTÁR PÉTER (1994): A magánhangzók. In: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 42–182.

- NYIRKOS ISTVÁN (1994): Jövevényszavaink inetimológikus véghangzóiról. In: *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulójára*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest. 127–40.
- NYIRKOS ISTVÁN (1999): Voltak-e a magyarban neutrális magánhangzók? *Széphalom 10*: 359–63.
- NYIRKOS ISTVÁN (2000): A *-kor* toldalék és az illeszkedés. *Magyar Nyelvjárások 38*: 319–22.
- NyKk. II. = *Nyelvművelő kézikönyv II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Budapest, 1985.
- PAASONEN HENRIK (1913): A magyar nyelv régi török jövevényszavai. *Nyelvtudományi Közlemények 42*: 36–68.
- PAPP FERENC (1975): *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. Budapest.
- PAPP ISTVÁN (1966): *Leíró magyar hangtan*. Budapest.
- PAPP ISTVÁN (1972): A nyelvtörténeti oktatás módszertanához. *Magyar Nyelvjárások 18*: 41–52.
- P. HIDVÉGI ANDREA (1951): A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórványaiban. *Magyar Nyelvjárások 1*: 95–117.
- RAVILA, PAAVO (1928): Über eine doppelte vertretung des urfinnischwolgaischen *a der nichersten silbe im Mordwinischen. *Finnisch-ugrische Forschungen 20*: 83–120.
- SAMMALAHTI, PEKKA (1979): Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen grundsprache. *Finnisch-Ugrische Forschungen 43*: 22–66.
- SAMMALAHTI, PEKKA (1988): Historical Phonology of the Uralic Languages. In: *The Uralic Languages*. Szerk. DENIS SINOR. Leiden–New York–København–Köln. 478–554.
- SÁNDOR KLÁRA (1998): A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre*. Szerk. LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA. Pozsony. 7–26.
- SIMONYI ZSIGMOND (1909): Egy elveszett magyar hangról. *Magyar Nyelvőr 38*: 289–98.
- SIPTÁR PÉTER (1995): *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Budapest.
- SIPTÁR PÉTER (1998): Hangtan. In: É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER: *Új magyar nyelvtan*. Budapest. 293–403.
- STEINITZ, WOLFGANG (1944): *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Stockholm.
- SZABÓ SÁNDOR (1902): *A magyar magánhangzóilleszkedés*. Budapest.
- SZENDE TAMÁS (1969): A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. *Nyelvtudományi Közlemények 71*: 345–85.
- SZÉPE GYÖRGY (1958): Vegyes magánhangzóú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: *Magyar hangtani dolgozatok*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest. 105–29.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1977): Módszertani észrevételek a kötőhangzó-vitához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 21*: 145–60.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1978/2000): *Világunk, a nyelv*. Budapest, 2000.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2004): *Elmélet és módszer a nyelvészetben (különös tekintettel a fonológiára)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár.

- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1967–1984.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch. I–III.* Szerk. RÉDEI, KÁROLY. Budapest, 1988–1991.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár. I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–.
- VÉRTES EDIT (1995): Vélemények és ellenvélemények. (Az Uralisches etymologisches Wörterbuch alapján). *Magyar Nyelvjárások* 32: 115–49.
- ZSEMLYEI JÁNOS (1979): *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai.* Bukarest.

A szecesszió a textológiai stílustörténet-elmélet megvilágításában*

Előadásom tárgya, ahogy a címéből is kiderül, a szecesszió megvilágítása az eddig kidolgozott és ismertett textológiai stílustörténet-elmélet megvilágításában (SZABÓ 1995, 1998: 11–31, 2004). Előadásom lényegét úgy is fel lehet fogni, hogy a szóban forgó stílustörténet-elméletet mint elsődlegesen irányzattörténetet a szecesszióból vett példákból illusztrálom. De fel lehet fogni még inkább úgy, hogy helyességét, alkalmasságát, elfogadhatóságát így próbálom bizonyítani. Persze mindennek a fordítottjára is gondolhatunk, arra, hogy mindaz, amit a szecesszióról tudunk vagy talán pontosabban mindaz, amit a tizenkét szerzős tanulmánykötet (SZABÓ 2002) eredményeként könyvelhetünk el, mennyiben fogadható el, miben szorul javításra, kiegészítésre.

1. Kezdjük a téma tárgyalását azzal, hogy számunkra a stílustörténet dinamikus alapkategóriája az irányzat. Az irányzattal összefüggő első kérdés az, hogy hogyan tudjuk az irányzatot a stílustörténeti folyamatban elhelyezni, ami egy tágabb kategóriába való besorolását feltételezi. Egy ilyen lehetőség lenne egy tágabban értelmezett korstílusba vagy stíluskorszakba mint egy nagyobb, átfogóbb, időben hosszabb egységbe való illesztése.

A korstílus és társainak az értelmezésében azonban nagy a tarkaság, sok az egymásnak ellentmondó, sőt az egymást kizáró vélemény, emiatt az idetartozó felfogások alkalmazása meglehetősen problematikus.

De egy nagyobb, átfogóbb, több irányzatot is magába foglaló kategóriára nemcsak elvi, hanem gyakorlati okok miatt, a jobb tájékozódás érdekében is mindenképpen szükségünk van, és ezt ma, ideiglenesen egy lehető stílustörténeti korszakolásban találhatjuk meg, onnan vehetjük át a periódus, a korszak és azon belül a kisebb fejlődési szakasz fogalmát, kategóriáját, amit rendszerint reprezentatív irányzataról nevezünk el. Ilyen például a magyar szépírói stílus történetének második, Kazinczyék stílusreformjától a Petőfi és Arany népies stílusforradalmáig tartó periódusban a klasszicizmus, majd a romantika szakasza.

* A következő két írással együtt elhangzott „A szecesszió” címmel 2005. szeptember 30-án Debrecenben megrendezett konferencián.

És mi a helyzet ebből a szempontból a szecesszióval? Sajátos helyzete itt az, hogy az 1880-as évekkel kezdődő és a jelenig tartó, a Nyugatról elnevezett periódusban a szecesszió egyik irányzat a századforduló három irányzata közül. Sajátos a helyzet továbbá abban is, hogy önmagában, egyedül egyik századfordulói irányzat sem reprezentatív, sem a szecesszió, sem az impresszionizmus, sem pedig a szimbolizmus. Úgy véljük ugyanis, hogy egyenrangúak. Persze — mint tudjuk — vannak ettől eltérő vélemények is.

Az egyik épp az, hogy HALÁSZ (1977: 500) szerint a szecesszió mindenek, egyetemes egyedüli irányzat, „zárt és teljes ízlésirány”. Ehhez hasonlóan DIÓ-SZEGI (1967) is úgy véli, hogy a szecesszió a századforduló sajátos, egységes, uralkodó stílusa.

Egy másik felfogás szerint a szimbolizmus a századforduló egyetemes, átfogó irányzata. Így vélekedik erről KARÁTSON ENDRE (1969).

2. Stílustörténet-elméletünk sarkalatos tétele az, hogy az irányzat struktúra, azaz olyan belső összefüggésrendet magáénak mondható kategória, amelynek alkotóelemei szoros egységet alkotnak, és amelynek meghatározója egy valamilyen princípium, szervező vagy rendező elv. Ez mint formateremtő elv egy valamilyen átfogó sajátosság, amely egyaránt jellemző az irányzat egészére, valamilyeni alkotórészére, és amelyből vagy amelynek a segítségével le lehet vezetni, ki lehet következtetni az irányzat jellemző sajátosságait. Ilyen sajátosság és ebből következő szervező elv például a gótikára, a kódexirodalom stílusára jellemző additív jelleg, a klasszicizmusra jellemző normatív vagy a minket közelebről érdeklő szecesszió szervező elve a díszítettség.

3. Idetartozó elv továbbá az is, hogy a struktúra nemcsak tényleges viszonyrendszer, hanem a lényegéből fakadó magyarázat, leírási, jellemzési lehetőség is. A strukturális összefüggések felfedésével meg lehet magyarázni egy-egy irányzat lényegét és jó néhány sajátosságát. Mindebből két fontos vizsgálati elv következik.

Az egyik az, hogy — mint már említettük — egy irányzat stiláris sajátosságait az irányzat szervező elvétől jelzett belső összefüggésrendjéből lehet kikövetkeztetni, és ugyanakkor az így kikövetkeztetett sajátosságoknak van egy hierarchikus rendje. Vannak olyan sajátosságok, amelyeknek közvetlen vagy csak közvetett kapcsolata van a szervező elvvel.

Fontos továbbá az is, hogy a kikövetkeztetett stiláris sajátosságok bemutatási és tárgyalási sorrendjét is ez a belső összefüggésrend szabja meg, azaz a sorrend kérdésében nem egy valamilyen külső szemponthoz igazodunk, például — mint sok esetben tapasztaljuk — a nyelvtanok felépítéséhez, aminek az alapján egy ilyen szabványsorrendet szokás kialakítani: hangtani, szótani, mondattani sajátosságok.

A szecesszió leírását is el lehet képzelni úgy, hogy sajátosságai számbavételét elkezdjük a hangtaniakkal és befejezzük a mondattaniakkal. Szerencsére ilyen eljárás még nem volt, legalábbis ilyenent nem ismerünk.

Ezzel szemben, ettől eltérően lehetséges az, hogy a már említett szervező elvből három sajátosság-csoportot, pontosabban ilyeneket alakító eszközöket, eljárásokat különítünk el: díszítő motívumok, díszítő stilizáció és díszítő indázó mondat- és szövegszerkezetek és a belőlük fakadó ugyancsak díszítő zeneiség. E pusztá felsorolás tényeiből is látható, hogy a díszítettség intenzitása némileg csökken, hisz a díszítő motívumok díszítettségi foka erőteljesebb és nyilvánvalóbb, mint az indázó mondat- és szövegszerkezeteké.

A másik elv pedig szecessziós sajátosságok intenzitásának, fokozatosságának a megállapítására vonatkozik (SZABÓ 1999).

A díszítő motívumok legfontosabb jelentésköre a látási érzéki érzetek és ezen belül is a színek, például *az alkony barna pelyhe* (Malonyai), *lila-ködös hangulatok* (Kaffka). A színekkel alkotott díszítő motívumok számbavételéhez azonban nem egy külső mintához, például a lélektanban általános színskálához igazodunk, hanem a belső összefüggésrendből adódó lehetőségekhez, mindenekelőtt a díszítettség intenzitásához, ahhoz tudniillik, hogy az ékítmény jelleg ott a legfeltűnőbb, ahol a motívumot alkotó két fogalom között nagy az elvont-konkrét viszonybeli szemantikai különbség, például *piros reménység* (Malonyai), *kétségbeesés feketesége* (Pekár), *gyémánt csönd* (Szabó Lőrinc), *a művészet festett pírja* (Kosztolányi).

Ugyancsak nagyobb intenzitású a díszítettsége a szinesztéziákkal alkotott díszítő motívumoknak: *a kanál ezüst trillával a földre esett* (Kosztolányi), *piros melegbe merülök* (Szabó Lőrinc).

És harmadik díszítő motívumként említhetjük meg azokat, amelyekben a színeket nem közvetlenül nevezik meg (pl. *piros, fehér, lila*), hanem közvetve, olyan jelenségekkel, amelyeknek határozott színtulajdonságuk van. Ilyenek a következők: *zománcos szárnyú kis bogár* (Malonyai), *üvegszerűen csillogó birsalmasajt szeletkék* (Kosztolányi). Mindennek hatását fokozhatja egy olyan kettőség, amelyben a szín közvetett és közvetlen megnevezése egyaránt szerepel: *a lemenő nap pirossága bengáli tűz* (Ambrus Zoltán).

Fontos persze az is, hogy az érzeteket jelölő fogalmak egy része sajátosan századfordulói jelenség, például fényes, csillogó jelenség: gázláng, rumláng vagy pedig valamilyen kecses, finom, törékeny jelenség: csipke, baba, porcelán, selyem, üveg. És egyáltalán olyanokkal, mint amilyen az akkor divatos szépen zúgó gyöngyház kagyló, a japán csészék és rajzok, a velencei üveg vagy a virágok közül az orchidea.

Tehát az intenzitások ilyen sorrendjébe állítható legfontosabb stílusesszék az érzéki érzetekkel alkotott díszítő motívumok, amelyek mint mámorító, felejtető jelenségek egyben a menekülés legfontosabb lehetőségei.

Ennél valamivel kisebb intenzitásúak a következő sorrendbe állítható más jelentéskörökből alakított díszítő motívumok, amelyek az előbbiekhöz hasonló funkcióban szerepelnek: az illúziók sokasága, a szép és a művészet, aztán a természet még akkor is, ha ez gyakran művi és stilizált, de mégis megfelel annak, amit KUN ANDRÁS (1974: 85) természetlirizmusnak nevez. Mindezekre néhány példa: *mámor-felhő, táncos ködök* (Ady), *az égen a barokk felhők aranycirádák* (Babits), *őzike-lányok, asszony-rózsák* (Ady), *a táncosnők aranyhalak* (Kosztolányi).

4. A struktúra jellegből egy másik fontos módszertani elv is következik. Arra gondolok, hogy egy régi, de ma is meglevő téves felfogás szerint irányzatokat egyetlenegy stílári sajátossággal próbálnak jellemezni, de ilyen „egy” sajátosság tulajdonképpen nincs, nem is lehet, hisz más irányzatra is jellemző lehet.

Így éppen a szecesszió jellemzésével való próbálkozást említhetjük meg sok mindent eláruló példaként, BENCZE LÓRÁNT (1996: 351–2) erről szóló tájékoztatását. Kétségtől helyesen állapítja meg azt, hogy az irodalmi szecessziót meghatározni szándékozó próbálkozásokban jórészt a következő stílusjegyek szerepelnek: stilizáló természetkultusz, festőiség, zeneiség, az illúziókeltés (pl. a mesevilág). Ezek azonban, állapítja meg helyesen, más irányzatokban is felfedhetők, így például a festőiség, zeneiség az impresszionizmusra, a dekorativitás a barokkra, a stilizált természetkultusz a rokokóra, a mesevilágból fakadó illúzió a romantikára is jellemző lehet.

Továbbá azt is megemlíthetjük, hogy a szecessziót jellemző indázó szerkezetek a barokkot is jellemzik, legalábbis sok ezekhez hasonló szerkezeti formát fedhetünk fel a barokk mondatszövevényben.

Az irányzat struktúráként való felfogásából következik, hogy nem egy sajátoságnak van megkülönböztető szerepe, hanem az egésznek, a struktúrának. Több irányzatban is előforduló sajátosság egészen más viszonyrendszerbe tartozik, amiből az is következik, hogy egy sajátoságnak több irányzathoz is kiemelhető vonása némileg módosul épp azért, mert más viszonyrendszerben érvényesül. Így például a szecesszió egyik díszítő motívumcsoportját alkotó érzéki érzetek abban is különböznek az impresszionizmusban is meglevő érzéki érzetektől, hogy gyakran közvetett kifejezések.

Ez azt jelenti, hogy az érzéki érzeteket általában nem közvetlenül nevezik meg (pl. piros, zengő, meleg), hanem — mint már említettük — közvetetten jelölik, azaz más fogalmak, jelenségek segítségével fejezik ki őket, amelyeknek valamilyen határozott érzettulajdonságuk van, például *az éjnek gázlángokkal kihímezett takarója* (Ady), tehát piros, *a behavazott háztetők cukros lepények* (Babits), tehát fehérek.

Egy másik szecessziós vonás, az impresszionizmustól való különbség abból adódik, hogy az érzéki érzetek az impresszionizmusban hangulati tartalmak kifejezésének az eszközei, a szecesszióban viszont szervező elvéből, a díszítettségtől

ből következően, illetőleg annak megfelelően dekoratívvá lényegülnek, feltűnő ékítmények, a szecesszió díszítettségének fő alakítói.

A belső összefüggésrend jelentőségének, produktivitásának hangsúlyozása mellett spontán módon is felmerülhet az a kérdés, hogy egy külső szempont, egy külső kontextusbeli vizsgálati elv lehetséges-e? Nyilván lehetséges, de sohasem a belső helyett, hanem a mellett, rendszerint annak kiegészítése céljából.

Például P. DOMBI ERZSÉBET (1974) a szinesztéziák stílustörténeti és egyáltalán stilisztikai megvilágítása mellett a szinesztéziák nyelvtani kifejezésformáit is vizsgálja. Vagy a szecesszió színekultuszáról szólva azt is tárgyalhatjuk, hogy az akkori divat szerint milyen színek domináltak. Erről tájékoztat Justh Fuimusanak egyik szereplője azzal, hogy felsorolja az akkori főköttők színeit: lila, halványzöld és élénk piros, cinóber.

5. Stílustörténet-elméletünkben különös jelentősége van az összehasonlításnak. Itt az egyik lehetőség nyelvek, irodalmak közötti összehasonlítások. AJTAY-HORVÁTH MAGDA (2001) a magyar és az angol szecessziót tanulmányozta. Ebből a gazdag anyagból most itt nem a hasonlóságokat emelem ki, hanem a különbségeket.

Jól kivehető különbség van többek között a színnevek használatában. Az angol szecessziós írók kedvelt színei a vörös, fekete, arany és az ezüst, és egyáltalán azok, amelyek csillognak. A magyar irodalomban a színhasználat visszafogottabb, inkább a halvány színek dominálnak: fehér, krémszín, lila, kék és zöld. És ez is jelzi, hogy a magyar szecesszióban jellegzetes az érzéki hatások tompítása: *Ködben harangoznak a tornyok* (Ady).

Produktívnak bizonyultak az egy nyelven, irodalmon belüli összehasonlítások is. Az idetartozó lehetőségek közül a legfontosabb a két egymást váltó irányzat egybevető vizsgálata. Ez jelenti a diakrónia szintjének első fázisát, változások felfedését. Alapvető módszertani tézisként fogalmazhatjuk ugyanis meg azt, hogy a különbségeket változások eredményeként foghatjuk fel.

Nagy a különbség a szecesszió és az azt megelőző népies stílustendenciák között. Ezek túlzó egyszerűségét, sőt olykor „egyszerűsködését” a hatás és ellenhatás törvényénél fogva egy ezzel ellentétes túlzással, feltűnő díszítettséggel lehetett legyőzni. Elsősorban ezzel magyarázható a szecesszió feltűnő, minden sajátosságában megnyilvánuló dekorativitása, ami így a Nyugat szépségkultuszának fő forrása.

Stílustörténet-elméletünkben az említett hatás és ellenhatás változásmagyarázat kiegészítője a ciklusos jelleg, aminek lényege az, hogy az egymással nem ellentétes irányzatokban visszatérő sajátosságok lehetségesek. Sok ilyen sajátosság van a szecesszióban. Visszatérő sajátosság például az, hogy a barokkra jellemző drágakő ornamentika a szecesszióban is feltűnik, amelyre jó példa Ady egyik verse.

Mindenütt félnenek a drága Gyémántok,
Kedvesen villognak a szép Amethystok,
Égnek és ragyognak a fényes Hyacintok,
A csillag-módon fénlő szép veres Rubintok.

(Nyéki Vörös Mátyás: Tintinnabulum 1636)

Két szemed két zöld gyémánt vóna,
Két kebled két vad opál-rózsa
S ajakad topáz.

(A Léda arany-szobra 1907).

6. Az elmondottakból levonható legfontosabb következtetés nyilván az, hogy produktívnak bizonyult egy stílusirányzat, a szecesszió leírásában egy stílustörténet-elmélet elveinek az alkalmazása. Segítségével többet tudunk meg a szecesszióról, főleg arról, hogy sajátosságainak, alakító eszközeinek mi a fontossági sorrendje. Ugyanakkor magának a szóban forgó elméletnek az elfogadhatóságát is bizonyítani lehetett.

SZABÓ ZOLTÁN

Irodalom

- AJTAY-HORVÁTH MAGDA (2001): *A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában*. Kolozsvár.
- BENCZE LÓRÁNT (1996): *Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Budapest.
- DIÓSZEGI ANDRÁS (1967): A szecesszióról. *Irodalomtudományi Közlemények* 2: 151–61.
- HALÁSZ GÁBOR (1977): *Vázlat a szecesszióról. Válogatott írásai*. Budapest.
- KARÁTSON ENDRE (1969): *Le symbolisme en Hongrie*. Université de Paris, Paris. (Lásd *A magyar irodalom története 1945–1975*. IV.).
- KUN ANDRÁS (1974): A természetélmény szecessziós változatai. *Studia Litteraria* 12: 85–96.
- P. DOMBI ERZSÉBET (1974): *Öt érzék ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában*. Bukarest.
- SZABÓ ZOLTÁN (1995): A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje. *Magyar Nyelvőr* 119: 68–80.
- SZABÓ ZOLTÁN (1998): *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Budapest.
- SZABÓ ZOLTÁN (1999): A stílustörténet egy belső összefüggéséről. *Magyar Nyelv* 95: 257–66.
- SZABÓ ZOLTÁN szerk. (2002): *„Arany-alapra arannyal”. Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Budapest.
- SZABÓ ZOLTÁN (2004): Az „irányzatiság” mint egy lehető stilisztikai vizsgálati elv. *Magyar Nyelvőr* 128: 23–35.

Szecessziós látásmód multimediális megközelítésben

Lesznai Anna művészete

1. A szecessziót mint művészeti irányzatot elemző elméleti munkák globális, átfogó képet adnak erről az összetett, dekoratív jellemzőket hordozó, minden művészeti ágra kiterjedő irányzatról: ugyanakkor részletezik is szinte algoritmusokra bontva az egyes szecessziós jellemzőket. Sőt jellemzik az egyes művészeti ágakban megjelenő, illetve rájuk jellemző szecessziós vonásokat, például a képzőművészetben, építészetben, irodalomban stb. megnevezhető szecessziós jegyeket. Meghatározó figyelmet érdemel az a megállapítás, hogy „Az irányzat fontos jellemzője a műfajok újra egyesítésének, az összművészetként (Gesamtkunstwerk) érvényesülő stílus létrehozásának igénye volt” (Magyar Nagylexikon), továbbá: „a különböző művészeti ágak egy alkotáson belüli funkcionális egysége” (Világirodalmi lexikon), illetve az egység megteremtése a cél. SZABÓ ZOLTÁN írja: „a szecesszióban a művészetek — irodalom, képzőművészet, iparművészet, építészet, zene, tánc, színművészet — összefonódnak” (utal BENCZE LÓRÁNT 1989-ben közölt tanulmányára: SZABÓ 2002: 268).

A szecessziós látásmód és megjelenési forma rokon tehát a különböző művészeti ágakban: például a látásmód a befelé fordulás, menekülés, a misztikum kedvelése, természetmítosz és kedélyállapot hullámozása; forma a túldíszítettség, vonalak indázása, hullámozó mozgás, stilizáltság stb. van jelen.

2. Mindezt sajátosságosan reprezentálja Lesznai Anna művészete. Maga az a tény, hogy ő költő, író, iparművész és festőművész egy személyben, sokoldalú alkotói tehetségét bizonyítja, meg azt, hogy a jelzett művészeti ágak mindegyikében felhívta magára a figyelmet.

Verseskötetei, mesekötetei, regénye jelent meg, iparművészeti alkotásaival, tervrajzaival kiállításokon szerepelt, és festményeit a Nemzeti Szalon tárlatán mutatták be, méltán elismerhetjük tehetségét még így is, hogy a nagyközönség nem sokat tud műveiről, alkotói pályájáról.

Magam azért tartom a munkásságát figyelemre méltónak, mert több művészeti ágat ötvözve jelentek meg szecessziós alkotásai. Írta a szöveget (például a mesét), és rajzokat készített hozzá. Nem nevezem illusztrációnak, mert úgy íté-

lem meg, hogy közlendőjének egy része verbális, írott formában, másik része vizuális síkon, rajzos, festett formában manifesztálódik.

A multimediális megjelenítést jelen esetben az irodalomnak és a képzőművészetnek mint médiumnak együttes előfordulása adja. Még ha nem is egy műalkotásban fordul elő, akkor is jelen van, mint meghatározó stílusjegy versekben és a vele korban párhuzamosan megjelenő ipar- és képzőművészeti munkákban: a művésznak a kifejezési formája multimediális. Lesznai szecessziós stílusjegye a természetimádat irodalomban, képzőművészetben egyaránt. A *kert* motívum ezek közül is kiemelkedő, számtalan írásában (versében, prózában és rajzában) megjelenik. Nem csak kivételesen szép gyermekkorának része a körtvéyesi kúria körül elterülő park, de egész életének alapszimbóluma. Nem bonyolult metaforákban, hanem többnyire síkban vetülnek egymás mellé a kertet megjelenítő lexéma-, szintagma- és mondathalmazok.

Az, hogy eggyé válik a természettel s általában a valóság dolgaival, sajátsgosan Lesznai-vonás. Maga vallja:

Televény, elér tehozzád, megpihen rajtad a kezem
Tér nincs köztetek s köztem: világ gyümölcsei, dolgok
Tér nincs, viszony nincs, *csak boldog egymáshoz érés*
(Dolgok öröme 121)

Tehát tapinthatóan ő is része a valóságnak. A természetimádatban a kert kiemelkedik a környezethalmazból, fölé magasul és meghatározó érték lesz. A valóság mellett szimbólummá is válik az *Édenkert ~ kert* párhuzam, ahonnan indul a művész, és gondolatban mindig visszatér. Életének eseményeit úgy jeleníti meg, hogy közelebb vagy távolabb került, kerül a kerttől a harmonikus, vágyott ifjúkor színhelyétől. Verskötetében külön ciklust szentel a kertnek, itt vall hozzá fűződő kapcsolatáról:

Amit tőled kaptam: mások kérve kérik.
Amit másutt vetnek: mind tebenned érik.
Amit láttam, tettem, tanultam és adtam,
Mind körülém gyűlik a lesznai napban
Ha *kertem* nem volna, bizony *én sem volnék*
Néma *hullámokban* nyomtalan *omolnék*
(Ajánlás a kertnek 44)

A ritmus, a lüktetés és a „hullámozás”, „omlás” szecessziós formai jegy.

A *kert* téma ezer színnel pompázik a „Nyári bál” című versben. Olyan, mint egy szecessziós rajz:

Illatok lihegve *szállnak*
Zsúfolt *zsályák* kiabálnak
Virágok *gyümölcsbe* válnak
Kering a nyári bál

Rigó ring zengő ágon,
Méh zizeg mézszirmú vágyon
Tücsök szól éber gyepágyon
Édeni élő kert.

Majd alább e sorok:

Itt marad lombodba keverten
Lelkemből egy falat

(Nyári bál 10)

Az illat, a virág, a hangok, a keringő mozgás — mind a szecesszió nyelvi megjelenése. A legmélyebb érzelmet, amely a kedveséhez köti, egybeveti a kert iránti vonzalmával, s az eredmény a „Másfajta szívemről” című versben összegződik:

Mert jobban szeretem nálad
A zöld lesznei tájat.
A tarka díszű kertet,
Melyet mint rakott tálat,
Dús gyümölcessel kevertet,
Sokszínű dús virággal,
Nyújt ég felé a domb.

.....

Jobban mint két szemed
Kívánom rám hajolva
Látni a kék eget

Ó, ne vágyj külön válni
Az édes mindenségtől
Amely a szívemben szunnyad,
Hadd szeresselek együtt
A földdel és a széllel,
Az örökifjan térő
Halhatatlan falevéllal
A nappal és a dérral
Mely fűrészt a fákat

(Másfajta szívemről 12)

E sorok képiségüket tekintve konvergensek az e korszakból való képzőművészeti alkotásokkal: hímzéstervek, könyvdíszek: megannyi élővirág, stilizált virág, kagyló alakú vázában, dús sűrű csokrok sok színnel. A verbális megjelenítés mellett lerajzolja megközelítőleg ugyanazt hímzéstervként, pontosan előírva az alkalmazható színeket (a hímzéshez használható fonalak színét is).

Életrajzi regényében is (Kezdetben volt a kert) ezt az egész életét befolyásoló élményt emeli mindenek fölé. A kert globális élmény, a főhős számára ugyanak-

kor minden apró részlet önálló életet él. Nem a kert szabályos leírása, hanem az élő növények látványának a hatásleírása az, ami megkapó és hangulatot teremtő.

„Legelőbb volt *a kert*. Nagy volt, sohasem lehetett végire érni. Legfeljebb ha a piros pavilonig jutott fel Lizó a dadával [Lizó, az író maga]: (...)

A fák nagyon magasak voltak. Minden fűnek, virágnak — a gyümölcsről nem is szólva — más-más íze volt...

Egyáltalán nem Lizóval estek *csudák*, hanem *a kerttel*. *A zsálya* olyan *pici volt, rá kellett hajolni*, hogy *kibujt-e* már: aztán mindjárt olyan magas lett, mint Lizó, alá lehetett mászni. *Piros a zsálya, piros a rózsza, piros az eper. Az orosz-lánfű sárga, de bele lehet nézni*, a napba nem lehet csak este, mikor piros. Mikor sárga nem lehet.” „Megvakul a rossz gyerek, ha a napba néz” — idéződik fel az író emlékezetébe a régi figyelmeztetés. Aztán folytatja a további emlékek sorával — szinte gyermeki szemlélettel:

„*A kertben sok volt a bogár. A cserebogár csúnya*, mert megeszi a kertet: ha összeseprik és rálépnek ropog. *A rózsabogár szép minden szín rajt van a hátán. De ha a hátára fektetik csúnya*, olyan mint a cserebogár.”

A természet változásának csodáját is a kertben éli meg:

„de egyszerre csak elállt a szava. Feje felett az *öreg juharfa megváltozott*. Nem *szép zöld... de sárga lett, ragyogó sárga, mint a nap. Sárga, idegen, hatalmas. Szél fúj, a levelek leestek a földre, a föld is sárga lett* Lizó körül.

Félelmes és *borzasztó*, hogy *a fa megváltozott*. Hiába mesélte aztán a dada, hogy a fák tavaly is megsárgultak ősszel. *Maradjon minden úgy, ahogy van...* különben Lizó fél. Félni nem jó...

Kezdetben a kert volt, a gyönyörű ízek és színek — és a félelem”

(Kezdetben volt a kert I, 216)

De a fájdalomra a feszültség feloldására is gyógyír volt a kert:

„Nyomasztó csend nehezedett a szobára. Lizó az ablakhoz lépett. *A kert harmatos, mély gyöpéről, az uszályos fák lombjai alól illatos pára gőzölt*. De feljebb, a *száraz réten, minden fűszálnak hangja támadt, tücskök serege ciripelt*. S még *feljebb a gesztenyék sötét karaja, a fenyők fekete lándzsái közül ibolyakék égfalatok szakadoztak elő millió csillaggal. Az éjszaka kertje elárasztott és elmosott minden emberi gondot”*

(Kezdetben volt a kert I, 524)

Minden, ami szép és jó volt, az a kerthez kötődik (a regényben Liszka, a valóságban Körtvélyes):

„Nálunk Liskán olyan, mintha ezer éve volnánk egy *tündérkertben*, ahol mindig vasárnap van. De ha egyszer egy gonosz boszorka ránk eresztené a hét-főt, akkor el muszájna menekülni innen. Ezért mindig féltem Liskát, amióta csak emlékszem, még evés közben is eszembe jut. Ha nem kellene félni én volnék a legboldogabb lány a világon.”

(Kezdetben volt a kert I, 340–1)

Szecessziós művészi látásmódjának a természethez kötődés a legfontosabb motiváló tényezője. Írásainak és képzőművészeti-iparművészeti tevékenységének illusztrációja a Lesznai-Képeskönyv (a Corvina Kiadót dicséri), mely főleg a XX. század első évtizedében megjelent alkotásokban mutatja mindhárom művészeti ágban a legdemonstratívabban a szecessziós vonásokat, úgy a téma, a látásmód, mint a formai megvalósítás tekintetében.

3. Lesznai Anna meséket is írt: például „A kis pillangó utazása Lesznán és a szomszédos tündérországbán”, „Mese az eperszemnyi szívről”, „Mese a bútorokról és a kisfiúról” stb., és rajzokat is készített a mesékhez. Fantáziavilágának kettős kódolása ez a választott kifejezőmód, igazi multimediális megjelenítés.

Az egyik, a „Mese a kisfiúról...” tanmese, önálló kötetben jelent meg 1918-ban Kner Izidor nyomdájában, Gyomán. A kötetet fiának ajándékba készítette az író. Péterke, a mese hőse bicskával farigcsálja, rongálja a bútorokat, elcsúfítja a faragott díszeket, a mives régi darabokat. Az erdő, a fák, a természet megleckézteti, sőt megjavítja a fiút, aki asztalos mesterséget tanul, egy remeket készít, és — meseszerűen — csodák is történnek vele. A különböző tárgyakat, mesealakokat antropomorfizálja az író, figurákat megjelenít, szavakkal szecessziós képet fest róluk.

„Egészen sötét volt a szoba, mikor egyszerre csak a zsalugáter résén által bejött egy *csillagmadár*; két *aranylábon járt* mint egy kanári. A kis *csillagmadár* leült Péterke tenyerébe...”

„Egyszerre csak kibújt a *csillagmadár* Péterke zsebéből. *Csilingelt is, csiripelt is aranyszín fényes* volt. Felszállott Péterke vállára”

„Mentek, mendégéltek tovább Péterke és a *csillagmadár*. Tágult a faszor, világosabb is lett. Ezer meg ezer *csillagmadár* szállott a faágak közé, ott *fickándoztak* és *csillogtak*.” (Lásd Lesznai: Mese a bútorokról és a kisfiúról 9. l.)

Az utóbbi jelenetet színes képen is ábrázolja, vonalvezetése, színvilága szecessziós jellegű, csakúgy, mint az írásban megjelenített szövegé. A kerek lombú fák, az aránytalanul nagy aranyszínű madarak, csillag a fejdíszük, virágok, azaz a szöveg és a kép összhangban vannak, ugyanakkor egymás kiegészítői.

A leírás alapján is elképzelhető az a remekbe készült ágy, mellyel Péterkének mesterségbeli tudását kellett megmutatnia:

„Már csak egy *teliholdas* éjjel választotta el Péterkét a hét esztendő hét teljes nap leteltétől, mikor elkészült az ágy. Gyönyörű szép volt szemre, *szívalakú* a hatalmas négy lába, *tulipános* az oldala és olyan az egész formája, mint valami *óriási bölcső*. Pompás fekvés esett benne és *szelíden ringott* mihelyst beléfeküdt valaki.” (i. m. 35)

A színes rajzon még többet is mutat a művész, mint amit leír: az ágy közepén a csillagmadár, a földön bicska, a körtefa levele és egy körtéje is. A padozaton a faforgács stilizált szecessziós vonalvezetésű könyvdísznek is beillő ábrák sokasága és népies ihletésű tulipánok az ágy faragott díszei. Hajlított vonalvezetés

mellett a függőlegesek és vízszintesek az elvégzett munka rendjét, a feladat teljesítése teremtette harmóniát sugallják.

Nyomdatechnikai megoldás, hogy az írott oldalt mindig kép követi. Külön szót érdemel a színes borítólappal — első és hátsó borítólappal — s a belső címlappal, illetve a hátsó borítólappal belső része. Szecessziós vonalvezetésű rajzok: minden hajlik, kunkorodik, arányaiban is a tartalmat és nem a valóságot emeli ki: például a címlapon a stilizált körtefa S alakú törzsszel, a törzs harmadának megfelelő nagyságú körtékkel és óriási, szinte szív alakú levelekkel. A fa lombjában van elhelyezve a cím. Olyan az egész fa mintha a földdel, fűvel együtt kivették volna a helyéről, és címlapra helyezték volna. Ezzel (szimbolikusan) a valóságból a mesébe helyeződik a történet. Nem csak a címben, vagyis az írott szövegben van kiemelve a „mese”, hanem a rajzos megjelenítés is a meseszerűséget hangsúlyozza (i. m. címlap).

Az első és hátsó borító belső része is tele van rajzzal: mesefenyővel, mesébe illő lombos fával, az utóbbi mindegyikén ott a csillagmadár. A fák közötti részt levelek, csillagok töltik ki. Az egész egy színes szöttes, nincs benne kihasználatlan felület. A belső címlapon az ajánlás olvasható: „Ezt a mesét az én fiamnak ajándékozom” (i. m. borítólappal belső része).

Külön kell szólnunk a színekről: a kötetben a színek sokasága élénkíti vizuálisan is a történetet. A sárga, a zöld a domináns szín, de a lila, a rózsaszínek különböző árnyalata, a kék, a barna, a fehér is elég gyakori, vagyis a szecesszióra jellemző színvilág dominál a kötetben. (A színek nyomdatechnikai minőségéről: a könyv 1918-ban jelent meg, kérdéses lehet, hogy a háború miatt, a hiányos ellátás következtében sikerült-e az eredetileg tervezett színt megvalósítani.) Ez a könyvecske egy művész fantáziájának két síkon történő, azaz multimediális megjelenítése.

Egy teljesebb elemzés — a többi mesét és munkát is számba véve teljesebb képet adna, jobban hitelesítené a kettős kódolást. Ez a különböző művészeti ágban való jártasságot is igényelné, hisz az itt elmondottak csak töredékek, a problémafölvetés szintjén és szándékánál maradnak, és vázlatos a lehetőségek föltárása és a megvalósítása is.

Összegezve: Lesznai Anna művészetét „a szecesszió megkésett hazai hajtásának” nevezi a művészettörténész (SZABADI 1978) de a szecesszió tartalmi, formai jegyei nemcsak mint képző- és iparművészre jellemzők, hanem költői munkásságára is, csak másképpen (VEZÉR 1978: 82).

A művészetek együttes előfordulása — a szecesszió célmegjelölésének jegyében — figyelmet érdemel mind a látásmód, mind a formai megvalósítás tekintetében. A világ megjelenítése a művész érzelmi szűrőjén keresztül egységet, ugyanakkor széttagolhatóságot mutat, megőrizve a világ összefüggő egyetemességének axiómáját.

ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA

Források

- Lesznai Anna: Dolgok öröme. Budapest, 1985.
Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert I–II. Budapest, 1966.
Lesznai Anna: Köd előttem, köd utánam. Budapest, 1967.
Lesznai Anna: Mese a bútorokról és a kisfiúról. Gyoma, 1918.
Lesznai Anna: Önéletrajz 1959. In: Dolgok öröme. Budapest. 7–8.

Irodalom

- BENCZE LÓRÁNT (1989): A szecesszió nyelvi stílusjegyei. In: *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Szerk. FÁBIÁN PÁL–SZATMÁRI ISTVÁN. Budapest. 238–44.
Lesznai-képeskönyv. Szerk. GERGELY TIBOR. Budapest, 1978.
Magyar Nagylexikon. 16. kötet. Budapest, 2003.
PÓR PÉTER (1992): Szecesszió. In: *Világirodalmi lexikon. XIV*. Budapest. 200.
SZABADI JUDIT (1978): Lesznai Anna a festő és iparművész. In: *Lesznai-képeskönyv*. Szerk. GERGELY TIBOR. Budapest. 89–95.
SZABÓ ZOLTÁN (2002): Az indázás stílusformái. In: *Arany-alapra arannyal*. Szerk. SZABÓ ZOLTÁN. Budapest. 264–82.
VEZÉR ERZSÉBET (1978): Lesznai Anna költői világa. In: *Lesznai-képeskönyv*. Szerk. GERGELY TIBOR. Budapest. 81–8.

Bánffy Miklós *Naplegenda* című drámájának szecessziós sajátosságai

Bánffy Miklós 1906-ban napvilágot látott drámájának újszerű jellegére ADY ENDRE azon nyomban felhívta a figyelmet a Budapesti Napló 1906. április 8-án keltezett elragadtatott hangú írásában: „Nagy gondolat. Buja, költői, szép nyelv. Elegancia a fölfogásban. Mitikus és illatos homály. Sok raffináltság. Megmozgatása sejtéseinknek. Egy modern írás” (1944: 162). Ennek ellenére hosszú évtizedeknek kellett eltelniük ahhoz, hogy a figyelem megint Bánffy Miklósrá, illetve prózai írásainak szecessziós értékeire irányuljon. 1992-ben SZABÓ ZOLTÁN volt az, aki a szecessziós jegyek felfedezésének örömeivel írt Bánffy Miklós két késői prózai művéről. A *Naplegenda* című drámai mű viszont éppúgy, mint Bánffy Miklós összes többi drámai alkotása az ismeretlenség homályában maradt. Öt drámája 1944-ben látott napvilágot Budapesten a Révai Kiadónál. Az öt dráma egyetlen — 1985-ben megjelent — tanulmánynak témája (TÓTH 1985).

A tudományos mellőzöttség magyarozatára több ok is kínálkozik. A jelen megközelítés szempontjából legalább két okról érdemes említést tenni.

A *Naplegenda* a drámatörténetben azt a ritkán előforduló drámatípust képviseli, melyben a tartalmi jelentésháló mindvégig körvonalazatlan, hagyományos megközelítés esetén mondhatjuk, hogy: semmitmondó, mert ez a sajátos tartalom csak a szöveg nagyfokú primátusának, a formai összetevő sajátos szerveztségének figyelembevételkor „engedi magát” megfejteni. Ez magyarázza a dráma befogadásánál tapasztalt ellentmondásosságot. Míg „Ady osztatlan lelkesedéssel, Schöpflin, Színi Gyula elismeréssel adózott a *Naplegenda* hangvételének” (TÓTH 1985: 240), a Budapesti Szemle kritikusa elmarasztalta, a Népszava recenzense pedig becsmérlő gunyorossággal írt róla. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY is abból indul ki, hogy „A négy szereplő viszonya egyszerűen körvonalazható” (1993: 198), ő viszont már a mű szecessziós sajátosságaira is ráérez: „Az egyetlen jelenet rövid eseménySORA végtelen körkörösség képzetét hivatott fölkelteni” (1993: 198). TÓTH ÁGNES tanulmánya „Naplegenda — mítosz a szecesszió jegyében” cím alatt tárgyalja a *Naplegendá-t*, mely szerinte „Az akkori drámaidolomban különös, merész műnek tűnhetett, s furcsa másféléségénél fogva számíthatott érdeklődésre” (1985: 240). „A darabot éltető modern szépségkultusz” (TÓTH 1985: 240) viszont a 20. század elején érintetlenül hagyta a

magyar drámairodalmat, ez magyarázza a nagyfokú értetlenséget éppúgy, mint a színpadi sikertelenséget.

A mellőzöttség másik oka az újszerű témaválasztásban keresendő. A *Naplegenda* témája ugyanis nem volt rokonszenves keletkezésének időpontjában. Az egyre erősödő feminizmus évtizedeiben egyenesen elfogadhatatlan az a női kiszolgáltatottság, mely a dráma fikatív idejére (a történelem előtti vademberek primitív világára) jellemző. A 20. század embere számára ez visszatetsző, hátborgongató és barbár. Bánffy témaválasztásában van viszont valami sajátos, ami a szecessziós tartalmak alkalmas hordozójává teszi: „azt a pillanatot mutatja be, amikor a régi világot, a kőkorszakot egy újabb, haladottabb váltja fel: a kőbaltát a bronzlándzsa (NEMESKÜRTY 1993: 830). Bánffy „korszakváltások idején figyeli az embert, régi és új harcát” (NEMESKÜRTY 1993: 832). EISEMANN GYÖRGY szerint a szecesszió szépségeszménye a lét variatív végtelensége és ellentétező áramlása. A szecessziós szépség ott van, ahol valami meghal és valami megszületik. Az ilyen szépség örökös nyughatatlanságban él, innen csapongása, túláradása, áradó hullámzása, mely nem ismeri a mániákus befejezettségvágyat (1987: 788). Ilyen határhelyen és -időben, ellentétek találkozásánál játszódik a dramollett, nyelvileg indázva, csapongva és dekoratíván túláradva.

ADY elragadtatása jogos, hiszen a dráma a nyugatos szellemi-tartalmi-műfaji újítás minden előfeltételét teljesíti. Ennek bizonyítására azt a drámamodellt hívom segítségül, amelyet a szecessziós dráma elemzésére dolgoztam ki (SÁJTER 1999). Eme ideális modell szerint a dráma megjelenésformájának két szintje (a szöveg, a nyelvi megjelenítés formaszintje, valamint a globális, ábrázolt tartalmi szint) közül a szöveg (az ábrázoló, a jelölő, a felszíni strukturális szint) a meghatározó: a szavak, mondatok, kisebb-nagyobb szövegegységek nagyobb jelentőségre tesznek szert, mint a mű bármely más összetevő eleme. A dráma minden egyes eleme azáltal nyer jelentőséget, hogy a szó sajátosan rámutat, felkelti iránta az érdeklődést.

A *Naplegendá*-ról szóló terjedelmes tanulmány a drámaszöveg „utalásaira” figyelve bizonyítja be, hogy a sajátosan szecessziós szövegstrukturálás sajátos létformájú szecessziós tartalmat indukál. A tartalomnak erre a sajátos jellegére utal a dráma Spencer-mottója, mely „úgynevezett mythos”-t (N. 5) ígér. A mítosznak, a vallásnak a létformája megfoghatatlan. Éppen ez a megfoghatatlanság teszi sajátossá, a mítoszhoz hasonlóvá a *Naplegenda* jelentését. A *Naplegenda* tulajdonképpen mítosz: a régi és az új sorsszerűen egymásnak feszülő, egymástól el nem választható együttes jelenlétének kinagyított pillanata.

A szecessziós dráma elemzésénél külön kell tárgyalni a szöveg, a nyelvi megjelenítés szintjét és a globális, az ábrázolt, tartalmi szintet. A szöveg szintjének három fő kategóriája a drámai keret, a drámai főszöveg és a dráma cselekménye, a globális szint három fő kategóriája pedig a szereplő, a történet és a struktúra. Mindezek közül a drámai kerethez tartozó elsődleges és másodlagos keretelemek szecessziós jellegéről szeretnék szólni.

Az elsődleges keretelemek (a cím, a szerző ajánlása, a műnemi, műfaji besorolás, a szereplő személyek névsora, esetleg szűkszavú jellemzése, a prologus és epilógus, az előjáték és utójáték) — az epilógus, illetve utójáték kivételével — fő funkciója az előkészítés (ESSLIN 1989: 54), a tulajdonképpeni történet előtt a befogadó elváráshorizontjának körvonalazása. A dráma elsődleges keretelemei mindenekelőtt arra figyelmeztetnek, hogy a befogadásra váró szöveg drámai jel. A szecessziós dráma esetében viszont már a keretelemek is magukon viselik a stilizálás, dekorativitás, illetve az indázás stílusjegyeit, a szecessziós tartalomra való utalásaik pedig félreismerhetetlenek.

A cím (*Naplegenda*) birtokos jelzős összetétel, melyben a birtokos a napra, tehát a legfényesebb égi jelenségre utal. Ez a referencia háttérbe szorítja az összetétel másik elemét, mely elbeszélést ígér. Az összetétel összjelentése: átfogó jellegű, mindent átható és meghatározó, de megfoghatatlan (mint a napsugarak) élmény, esetleg az égitesthez hasonló fontosságú, horderejű jelenség története, legendája.

Ha az összetételt minősítő jelzős szerkezetnek tekintjük, világító, fénybeborított, sárgasugaras, mindentáthatóan meleg és melengető történet ígéretét kapjuk.

A szerkezet tagjai közötti viszony nem egyértelmű, nem körvonalazott, és éppen ez a célja a szerzőnek: a dekoratív szószerkezettel egy csapásra irányítani az olvasót az intellektust visszafogó, az érzékek összrészvételét igénybevevő élmény felé.

A mottó H. Spencer „A szociológia alapelvei” című kötetéből származik. Utalása kettős. Az egyik: a szerző a mottóval elmozdítja a címben előforduló „legenda” főnevet a szinonimasorban, „mítosz”-szal helyettesíti, valamint megadja a mítosz spenceri meghatározását, mely meghatározás legvégén másik elmozdulás tapasztalható a szinonimasorban: a „mítosz” helyett megjelenik a „vallás” szó. A szinonimasorban való elmozdulás a történet megfoghatatlanságát, megmagyarázhatatlanságát, a mottó meghatározása pedig természetfölötti, rendkívüli jellegét hivatott erősíteni. A mottó szövegében előforduló jelzők, illetve jelző funkciójú szerkezetek nagyrésze ebben a fogalomkörben mozog: „kiválik a megszokott rendből”, „természetfölötti”, „isteni”, „rendkívüli”, „erejéről és bátorságáról híres”, „kiváló”, „magasabb fajbéli”, „győzelmes”. A jelzős szerkezetek főnevei — nem utolsósorban a fokozó tendencia hatására is — ugyancsak a rendkívüliség benyomását hivatottak erősíteni: „ember”, „főnök”, „idegen”, „hódító”. E négy szó fokozásos egymásutánjában benne van — lényegre egyszerűsített stilizáló fordulatként — a *Naplegenda* története.

A mottó másik utalása szorosan összefügg az idézet filozófiai eredetével. Még ADY is felkapja a fejét: „Ennyi erudícióhoz nem szoktattak bennünket költőink” (1944: 161). A mottó kulcsjel (ESSLIN 1989: 113) erejével hat olyan értelemben, hogy utal a szerző filozofikumot, életbölcességet dramatizáló, az emberi lét örök kérdéseire választ kereső komoly szándékára.

A szerző maga nem sorolta be művét valamely műfaj kereteibe, ami a szecessziós alkotóknál nem ritka jelenség (SÁJTER 1999: 20). A hiány maga jelzésértékű: utal a műfaj különösségére, másságára, megnevezhetetlenségére, a megszokottól eltérőre. A hiányzó elem funkcióját ebben az esetben a mottó tölti be.

ADY szerint „Drámai költemény Spencer nevében” (1944: 161), „Szimbolikus költemény”, „Egy modern írás” (144: 162) egyértelmű utalással a drámai mű filozofikus, lírai és újszerű jellegére. A „költemény” megjelölés jelen esetben nem a verses formára utal, hanem valószínűleg a mű emelkedettsége, egyetlen lélegzetvételnyi terjedelme és nagyfokú líraisága készítette ADYt erre a megnevezésre.

A *Naplegenda* terjedelmét illetően egyfelvonásos, mely mindössze nyolc jelenetből áll, témáját illetően „barbár mesejáték”, mely egy véres összetűzést ábrázol a tűzimádat történelem előtti korából „mitikus és illatos homály”-ba burkolva (ADY 1944: 162), valamint tagadhatatlan az a nagyfokú líraiság, ami a művet átlengi a helyszín, az idő, a szereplők és a történet egyértelmű barbárságával polarizált ellentétben.

A *Naplegenda* műfaja tehát: lírai barbár mesejáték egy felvonásban, s mint ilyen a szecesszió kedvelt műfajai közé tartozik, mely a münemi-műfaji sajátosságok ilyenémű vegyítésével éppen a stilizálás korlátozás és korlátatlanná tevés elvének (DENCKER 1971: 49–57) nyit szabad teret.

A nevek. Keretelem a szereplők névsora, a *dramatis personae* is, mely előkészítő jelként pontosan meghatározza a történetben elvárható résztvevők személyét és számát. A szecessziós szemantikai jellegű stilizálás hatására a dráma hat szereplője nem visel sem vezeték-, sem keresztnévet, hanem lényegét összefoglaló, a drámabeli funkciójukat kifejező közneveket. Ez minden szecessziós drámára szinte kivétel nélkül jellemző (SÁJTER 1999: 21).

A drámai keret nevei a szemantikai és strukturális stilizálás eszközeiként a szereplőket alapvető funkciójukra egyszerűsítik, továbbmutatnak a globális struktúra jelentéshálójára felé.

A *Naplegenda* hat szereplője közül a felsorolásban az első *Ijjas*. *Ijjas* ’íjhordozó, íjjal ellátott férfi’ jelentését *Ijjasnak Ünővel* folytatott párbeszéde (N. 36–40) is megerősíti, melyből kiderül, hogy *Ijjas* a vadászathoz íjjal és három nyíllal, egy szekercével és egy javítás alatt levő kopjával, illetve lándzsával rendelkezik. *Ijjas* tehát a vadász, s nevének ez a másodlagos jelentése válik dominánssá, bár az elsődleges és a másodlagos jelentés (íjhordozó és vadász) — éppen a jelentésbeli közelség miatt — szüntelen átjátszik egymásba. Nem elhanyagolható az sem, hogy a név konnotátuma éppúgy konkrét jelentésű szó, mint a denotátum.

Az *Ünő* köznévi jelentése ’a szarvasbika nőtény párja’. A főszöveg párbeszédei (N. 21–3) fényt derítenek arra, hogy *Ünő* a múltban *Ijjas* párja volt. A vadász a nevében a vadászathoz nélkülözhetetlen harci eszközre redukálódik, az

asszonya viszont a női szerepet jelző állatnévre. Az, hogy éppen az állatvilágból származik a neve, a dráma világban betöltött alacsonyrendű, csupán csak a nemi szerepre egyszerűsödött funkciójára figyelmeztet. Ünő esetében a szó elsődleges jelentése háttérbe szorul, a másodlagos (asszony) dominál. A konnotátum ebben az esetben is konkrét jelentésű szót jelöl.

Virág(om) a népköltészetben használatos metaforája a szép kedvesnek. A *Naplegendá*-ban e metafora *Virágszál* változata szerepel a 'kecses, könnyűlábú, hajlékonytestű' jelzők sugalmazására és a 'kecsesen hullámzó Szép' benyomásának érzékeltetésére. A virágmetaforának ez a változata indázó vonalú díszítőmotívum. Viszont az sem véletlen, hogy a hat szereplőnév közül ez az egyetlen díszítőmotívum: denotátuma az egyetlen szép jelenség a barbár világban.

Virágszál összetett köznévi esetben is tapasztalható az elsődleges és másodlagos (szép, kecses, hajlékonytestű virág, illetve gyönyörű, kecses, hajlékonytestű, könnyűlábú lány) jelentés szüntelen egymásbajátszása egyrészt a nyilvánvaló tertium comparationis, másrészt viszont a mindkét jelentésre vonatkozó direkt nyelvi utalások miatt. A *Virágszál* név a drámában egyszerűen a kecsesen hullámzó Szépség fogalmát is konnotálja, s mint ilyen elvont fogalom.

Nup az egyetlen a nevek között, mely akár tulajdonnév is lehetne, mert nincs köznévi referenciája a magyar nyelvben. A szemantikai stilizálás ebben az esetben is alapvető funkciójára egyszerűsíti a szereplőt anélkül, hogy ezt tételesen kimondaná. *Nup* ismeretlen, megfejtethetlen, idegen szó, mint amilyen az általa jelölt szereplő is: ismeretlen idegen. A szónak csak annyiban van elsődleges jelentése, amennyiben a címben megjelenő *nap*-ra asszociálunk, ez azonban oly kényszerítő erejű, hogy ADY készpénznek is veszi: „Jön az ismeretlen. A veszedelem. Az új Nap: az új férfiú” (1944: 162). Az asszociált *nap* szó elsődleges jelentésének és a *nup* szimbolikus jelentésének összeolvadását tapasztalhatjuk: a név nagy horderejű változást előidéző ismeretlen idegen. Egyszerűen: az ismeretlen. Nem véletlen, hogy ez az egyetlen idegen szónak tetsző név. A név konnotátuma ez alkalommal is elvont fogalom. A *Naplegenda* későbbi (1906 utáni) kiadásában a *Nup* tulajdonnév többé nem jelenik meg: az *Idegen* helyettesíti (1944: 9).

További két szereplő két szolgál, kik nevükben is erre a szerepükre egyszerűsödnek (*1. Szolga* és *2. Szolga*), s kiket csupán a sorszámnév különböztet meg egymástól.

A nevek diszpozíciója a névsorban a *Naplegendá*-ban olyan társítás, mely a szereplők összetartozását engedi sejtetni: Ijjas és Ünő, Virágszál és *Nup*, *1. Szolga* és *2. Szolga*. Eme diszpozíció az ábrázolt, a globális struktúra szintjén érvényesülő stilizálás felé mutat: ezen a szinten a szecessziós drámában a stilizálás ellentétekbe rendezi a mű formaelemeit a DENCKER (1971: 49) szerint „korlátozás és korlátalanná tevés” elve segítségével. A két, szerszámra, illetve állatnévre utaló köznévi olyan világra utal, melyben a zsákmányszerző vadászat

és az állati redukáltságú asszonyiség az iránytadó. Az indázó vonalú díszítőmotívum és az ismeretlen szó olyan világot sejtet, melyben a szép és az ismeretlen jelentik a súlypontokat. Az első földhözragadt primitívségében egyszerű, a korlátozás tendenciájának köszönhetően a „közel”-fogalmát teszi érezhetővé, a második a korlátatlanná tevés tendenciája által pedig a sejtelmes, megfoghatatlan „távol”-t. A szolgálak, kiknek nevébe van írva a sorsuk, bárhová tartozhatnak.

Másodlagos keretelemek a szerzői utasítások és a drámaszöveg egész testében a replikák előtt jelen levő nevek. Eme keretelemek másodlagosságát előfordulásuk helye indokolja, ugyanis a dráma egész szövegében közbeékelődve jelentkeznek, emiatt nem lehetnek olyan értelemben előkészítő jelek, mint a főszöveg előtt előforduló elsődleges keretelemek.

A szerzői utasítások helyre és időre vonatkozó elemei a szecessziós drámában gyakran stilizálnak. Itt is ez történik. Az eddig tapasztalt korlátozás és korlátatlanná tevés elve a helyre és időre vonatkozó szerzői utasításoknál is jelentkezik.

Az első jelenet előtti utasítás pontos, részletező leírását nyújtja a dráma mindvégig változatlan helyszínének: barlang előtti tér bálvánnyal és faragatlan oltárkövel, középen „medvebőrökből összehevenyészett nagyon alacsony kerevet”-tel és tűzhellyel (N. 10), s az egész teret emberi és állati koponyák díszítik (korlátozás tendenciája). A helyszín viszont nincs elhelyezve a földrajzi térben, és minden irányban nyitott a barlangot és a teret körülölelő szikla és erdő fele, melyet „temérdek tavaszi virág” (N. 10) díszít. Az erdő maga „távoli mély erdőhorizont” (N. 10) felé nyitott, melyet „magas kéklő hegyek fejeznek be a messzi láthatáron” (N. 10) (korlátatlanná tevés tendenciája). A két különböző helyszín egyidejű jelenléte ellenére ellentétes egymással: az emberi létezés színtere, könnyörtelen és kegyetlen világ egyfelől, a romlatlan, érintetlen természet világa másfelől. Visszataszító, durva, primitív élet szemben a szép, virágborította tavaszi természettel. Az egyik az „Itt”, a „Közel”, a másik a messzi végtelenbe vesző háttérként a megfoghatatlan „Távol”.

A történelmi időre való utalások fölöslegessé váltak: a helyszín utal az ember történelem előtti barlanglakó korára. A korlátatlanná tevés tendenciája a messzi múltba, az alig dokumentálható őskorba helyezi a történetet, nyitva ezáltal a megfoghatatlan, tartalmukban megragadhatatlan jelentések felé. Ezzel szemben viszont pontos napszakmegjelölések segítik a befogadót a megfoghatatlan megérzésében (korlátozás). Minden napszakmegjelölésben feltűnő valamely fényes égi jelenség szerepeltetése. Ez egyrészt díszítőmotívum, mely nyelvi megjelenésében éppúgy díszít, mint színpadi megjelenítésében. Másrészt viszont a Nap és a Hold, valamint a vakító fény és a holdfénytelen sötétség ellentéte a helykoordinátákban is bennerejlő ellentétet fejezi ki ismételtelen. S ahogyan az ellentétes helykoordináták egyszerre vannak jelen a színen, az egymással ellentétes napszakok is szinte észrevétlenül fonódnak egymásba.

A korlátozás és korlátatlanná tevés stilizáló elve a szereplőkre vonatkozó szerzői utasításokat is alakítja. Négy szereplő (Ijjas, Ünő, 1. és 2. Szolga) meg-rajzolásában érvényesül a nevek korlátozó tendenciája. Mind a négyen torzonborz bennszülöttek. Bőrszínük sötét, hajuk fekete, durva, rövidszőrű. Sötét, fekete bőrökbe vannak öltözve, testük díszé a piros tetovált ékítmény (az arcon, illetve a karon), ruházatuk éke pedig az állati fogakból fűzött nyakék (Ünő), illetve a hajba tűzött hosszú fekete toll (Ijjas). Ebbe a világba mindössze a piros tetoválás meg a durva, kifestett faragással díszített bálvány hoz színt. A barbár, primitív Közel miliójét teszik érzékelhetővé. Velük szemben áll a Távol kategóriáját megfoghatóvá tevő két szereplő, Virágszál és Nup. Szőkék, fehérbőrűek, színes, tarka ruhát viselnek. A torzonborz, fekete-fehér, primitív milióban dekoratív jelenség a két fiatal szabadon omló „aranyzín” (N. 11) hajával, piros-tarka tollakkal és piros virágokkal, valamint a kő és csont egyhangúságába a fém csillogását hozó bronz ékszerekkel. A dekorativitást fokozza az a két nagy vörös lilium, melyet Virágszál a vörös szikla oldalában talált (N. 45).

A drámai keret elemeinek vizsgálata a szövegszintű elemzés hozzávetőleges egyharmadával szeretett volna ízelítőt nyújtani a szecesszió drámájának nyelvi megjelenéséből. A stilizálás, a dekorativitás és az indázás áthatja a szövegszint minden elemét (a főszöveget és a cselekményt is), és irányítja a tartalmi elemek felépítését: a szereplő, a történet és a struktúra mentális konstruktumának létrehozását a befogadó tudatában. Ezt a formai kitevőt figyelmen kívül hagyva a dráma minden fajta jelentése megfejthetetlen marad a befogadó számára, vagy téves értelmezésekhez vezethet. És íme a jelen kutatás létjogosultsága: megfejteni a huszadik század eleji magyarországi modern drámai forma tartalmi üzenetét.

SÁJTER LAURA

Források

Bánffy Miklós: *Naplegenda*. In: Bánffy Miklós: *Öt színmű*. Budapest, 1944. 3–44.
Kisbán Miklós: *Naplegenda*. Budapest, 1906. (Rövidítve: N.)

Irodalom

ADY ENDRE (1944): Kisbán Miklós. In: *Vallomások és tanulmányok. III. Magyar és külföldi irodalom*. Budapest. 161–2.
DENCKER, KLAUS PETER (1971): *Literarischer Jugendstil im Drama. Studien zu Felix Braun*. Wien.
EISEMANN GYÖRGY (1987): Profécia és szépségeszmény a szecesszióban. *Vigilia* 10: 782–90.
ESSLIN, MARTIN (1989): *The Semiotics of Theatre and Drama*. London–New York.

- NEMESKÜRTY ISTVÁN (1993): A beteljesült jóslat. In: Gróf Bánffy Miklós: *Erdélyi történet. Utószó*. Budapest. 827–42.
- SÁJTER LAURA (1999): *A magyar szecessziós dráma stílusa*. Kolozsvár.
- SZABÓ ZOLTÁN (1992): Szecesszió vagy utószecesszió? A szecesszió főbb stiláris sajátosságai Bánffy Miklós két késői művében. *Magyar Nyelvőr* 116: 150–69.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (1993): Baltazár lakomája. Szigorú visszapillantás a történelmi Magyarországra. *Protestáns Szemle* 3: 198–209.
- TÓTH ÁGNES (1985): Bánffy Miklós drámái. *Színháztudományi Szemle* 18: 231–89.

Köszönés- és megszólításformák Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényében

I.

1. A köszönés és a megszólítás a társadalmi kapcsolatteremtés nyelvi formái. A magyar nyelvészeti szakirodalomban meglévő, ezzel a témával foglalkozó cikkek egyik része egyes korszakoknak a teljesség igénye nélküli leírására korlátozódik (vö. THEWREWK 1897, SIMONYI 1911, SINOR 1974). A mai nyelvre vonatkozóan néhány összefoglaló tanulmány is megjelent (vö. LADÓ 1958, 1959, GUSZKOVA 1981, DEME–GRÉTSY–WACHA 1999, DOMONKOSI 2002). A nyelvhasználat társadalmi összefüggéseit kutató szociolingvisztika egyik kedvelt vizsgálati témaköre a nyelvi tiszteletadási formák leírása (vö. TÓTH 1983, KISS 1993, BALÁZS 1993, KISS 1995, SÁNDOR 1996). Az újabb kutatások a pragmatika és a beszédaktus-elmélet eredményeinek bevonásával bővítik a témával kapcsolatos ismereteket (vö. NYOMÁRKAY 1998, 1999).

2. A fenti tanulmányokban több helyen is olvashatjuk, hogy a régi korok tiszteletadási formáinak tanulmányozására a szépirodalmi alkotások kitűnő lehetőséget nyújtanak. DEME LÁSZLÓ a következőket írja: „Jó tükrözője az érintkezésformák mindenkori értékének és értékváltozásának a mindenkori szépirodalom” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1999: 62). SEBESTYÉN ÁRPÁD több cikkében és előadásában a szociolingvisztikai szemléletmód érvényesítését hangsúlyozza a realista szépirodalmi művek elemzésében. Hasznos nyelvi elemzési szempontnak tartja annak megfigyelését, hogy a szereplők nyelvezete milyen mértékben és hogyan érzékelteti társadalmi hovatartozásukat, szociális helyzetüket, műveltségüket, életkorukat és nemüket (1990: 45, 1993: 85). BALÁZS GÉZA népies íróink prózájára hivatkozik: „Népies íróink gazdagon alkalmazzák a kapcsolatra utaló nyelvi elemeket. Prózájukba beépítik a népnyelvnek ezeket az elemeit” (1993: 49). NYOMÁRKAY ISTVÁN a középosztály udvariassági beszédaktusait tanulmányozva a nyelvi példákat Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán, Harsányi Zsolt és Molnár Ferenc műveiből meríti.

BÁRCZI GÉZA az irodalmi stílus kérdéseit taglalva azt bizonyítja, hogy a nyelvjárási és szociolingvisztikai jelenségeket nemcsak a valóságban lehet vizsgálni, hanem realista szépirodalmi művek fiktív világában is (vö. 1961). Móricz

Zsigmond írói nyelvével is sokan sokféle közelítéssel foglalkoztak, főleg stilisztikai szempontból (vö. HERCZEG 1961, SZATHMÁRI 1961, SEBESTYÉN 1972).

Jelen írásomban a Móricz Zsigmond „Rokonok” című regényében szereplő köszönés- és megszólításformákat mutatom be és rendszerezem. A nyelvi adatokat a szereplők dialógusaiból gyűjtöttem. Vizsgálatomban a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában 1976-ban megjelent Móricz Zsigmond „Regények III.” című kötetének szövegét vettem alapul, a továbbiakban erre hivatkozom. A regény cselekményének helyszíne egy fiktív, képzeletbeli alföldi város: Zsarátnok. Ez a helynév beszélő név: a „belül izzó parázs” a hamu, a felszín alatti valóság, a rejtett kapcsolatok, titkos panamák, láthatatlan folyamatok társadalmi jelenségeire céloz. A regényben bemutatott vidéki nagyváros társadalma a következőképpen rétegződik: a város vezető rétegét Béla bácsi, a polgármester, Kardics, a takarékpénztár igazgatója, Makróczy, a volt főügyész, Andris bácsi, az alispán, Bisztriczay, a főmérnök, Boronkay Ferenc, a sertésenyésztő igazgatója és Szentkálnay Magdaléna, Boronkay Ferenc felesége képviselik. A második vonalbeli értelmiséghez tartozik Kopjáss István, a kistisztviselőből választott főügyész, Lina, a felesége és Péterfi dr., az egyszerű hivatalnok. Őket követik az egyszerű vidéki rokonok: Berci bácsi és Kati néni. Szerepel még a regényben egy-két epizódszereplő is: az inas, a varrónő, a sofőr és Lajos bácsi küldönce. Az író az általa ábrázolt világ tipikus szereplőit választja ki.

„Minden beszélgetésnek van egy bizonyos udvariassági telítettsége, azaz — és ez általános nyelvi jelenség — két ember nyelvi kapcsolata, társalgása, akarva akaratlanul bizonyos konvencionális formákat tartalmaz. Így a beszélgetés vagy akár az egyirányú beszéd, nemcsak a közlendőt tartalmazza, hanem bizonyos mértékben fényt vet a szóló és a hallgató társadalmi kapcsolatára is” (SINOR 1974: 545). A fenti megállapítás érvényesnek látszik az említett regény szereplőinek egymás közti nyelvi érintkezésformáira is.

3. ÉDER ZOLTÁN meghatározása szerint a köszönés „a társas életnek egyik ősi megnyilatkozása, az embertársaink iránti tiszteletnek és jóindulatnak a kifejezése, az egymás közti kapcsolatteremtésnek egyik eszköze” (1983: 1249). **KERTÉSZ MANÓ** a „Szállók az Úrnak” című könyvének bevezetőjében az üdvözlési formák eredetét kutatva arra a következtetésre jut, hogy egyik részük az úrszolga viszonyra vezethető vissza (pl. a meghajlás), a másik részük a békés szándék bizonyításával függ össze (pl. a kézfogás), s vannak közöttük vallásos eredetűek is (1931/1996: 6–9).

A magyar köszönésformák használatát meghatározza a beszélő és megszólított neme, társadalmi szerepe, tegező vagy magázó viszonya és életkora. Fontos szerepe van még a napszaknak és az érkezés, illetve a távozás helyzetének.

A köszönésnek több lehetséges formája van. **BALÁZS GÉZA** a kapcsolatteremtő nyelvi elemekről szóló munkájában a következő csoportosítást adja: 1. konvencionális köszönésforma (pl. *Jó napot kívánok!*), 2. konvencionális köszönés-

forma + megszólításos köszönés (pl. *Jó estét, Pista bácsi!*), 3. köszönéspótló kijelentés és kérdés (pl. *De jól nézel ki! Hol sültél le ilyen jól?*), 4. halmozott köszönésforma (pl. *Jó napot, kezit csókolom!*), 5. köszöntés, jókívánság (pl. *Kéz és lábtörést!*).

4. A fentiek alapján Móricz Zsigmond „Rokonok” című regényében a következő köszönésformákkal találkozunk.

4.1. Az első csoportot a t e g e z ő k ö s z ö n é s f o r m a alkotja (*szervusz, szervusztok*). A „Nyelvművelő kézikönyv”-ben a következőt olvashatjuk a szó eredetéről: „A középkori latin *servus humillimus*-ból (= legalázatosabb szolgálja) alakult *szervusz* mint bizalmas, tegező köszöntés a többi üdvözlési forma [...] szerepét betöltő szó” (NyKk. II, 805). A *szervusz* eredetileg az alárendelteknek a magas rangúakhoz intézett üdvözlési formája volt, s nagyfokú függést fejezett ki. Idő múltával azonban e jelentéstartalma megváltozott, s az egyenrangúaknak, mégpedig a tegező viszonyban lévőknek a köszönési formájává vált. DEME–GRÉTSY–WACHA (1999) megfogalmazása szerint „tegező viszonyban általánosan használható, semleges köszönésforma, egyenrangúak, egykorúak között, illetve alacsonyabb rangúak és fiatalabbak üdvözlésére” (487). A két világháború közti időben ezt a köszönési formát a nők és férfiak egyaránt használták, de teljes egyenkorúság és egyenrangúság esetétől eltekintve, többnyire enyhítő szavak kíséretében, illetve a cím megjelölésével (vö. SINOR 1974: 548). Általános szabály: a hosszabb változat tiszteletteljesebb, udvariasabb. A *szervusz* önmagában lehet rideg is, idegennel távolságtartó. A köszönést „kiterjeszti” és így terjedelmesíti a megszólítás, egyúttal enyhíti is: közvetlenebb hangulatú.

A regény szereplői közül a polgármester mindig így fogadja a fogadótermében Kopjáss Istvánt, a főügyészt. Egyszer a konvencionális köszönésformát használja: *Á, szervusz* (684). Két alkalommal a konvencionális köszönéshez a *pajtikám* megszólítást kapcsolja: *Á, szervusz, szervusz, pajtikám* (774, 835). A *szervusz* + megszólítás fokozza a közvetlenséget, az ismétléses forma a fokozott barátság jele. Egy esetben a *kedveském* szót fűzi a megszólításhoz: *Á, szervusz, szervusz, kedveském* (684). A *kedveském* férfiak között negédes, gyerek esetében jó, nők megszólításakor bizalmas.

Hasonló módon üdvözli Kardics, a takarékpénztár igazgatója is Kopjáss Istvánt, csak ő más megszólítási formákkal él: *Szervusz, szervusz, kedvesem* (678), *Szervusz, édes barátom* (815). Egyik alkalommal Kardics akkor látogatja meg a polgármestert, amikor a főügyész is ott van nála. A vezérigazgató bejelentés nélkül lép be a polgármester irodájába, ezzel is jelezve magas beosztását és a polgármesterhez fűződő szoros kapcsolatát. Illetlen magatartásáért elnézést sem kér a jelenlevőktől, ez műveletlenségéről árulkodik. Mindkettőjüket ugyanazzal a konvencionális köszönésformával illeti: „*Szervusztok, hallom, hogy magatokban vagytok*” (775).

Ezzel a köszönésformával él az alispán is, de ő Kopjáss keresztnévének becézett alakját iktatja be a halmozott köszönések közé: *Szervusz, Pistikám, szervusz* (760). A város vezető emberei ezzel a köszönésformával azt fejezik ki, hogy befogadják társadalmi köreikbe az alulról jött főügyészt.

A regény főszereplője, Kopjáss István is ezzel a szóval köszönti a feleségét a hivatalból hazatérve: *Szervusz, angyalkám* (783). A konvencionális köszönéshez kedveskedő megszólítást kapcsol. Berci bácsi, Kopjáss István nagybátyja a Kopjáss családhoz érkezve ugyanezt a közvetlen kapcsolatra utaló tegező köszönésformát használja, a családhoz szóló megszólítással és önmagára utalással megerősítve: *Szervusztok, gyerekek, itt a Berci bácsi* (705).

„Sok kapcsolatkezdő formula univerzális: kapcsolatzárónak is megfelelő” (BALÁZS 1993: 33). Ilyen a *szervusz* szó is. A regényben a kapcsolat lezárására három példát találtam. Egyszer a polgármester sietve vesz búcsút a főügyésztől: *No, szervusz, szervusz, pajtikám* (701). Az adott beszédhelyzetben a másik fél enyhe lekezelése érezhető. Hasonló módon köszön el az alispán is Kopjásstól: *No, szervusz, szervusz* (772). A harmadik esetben Kopjáss Kardicstól búcsúzva halmozottan él ezzel a formával. A konvencionális köszönést követő kedveskedő megszólítások a főügyész Kardics iránt érzett háláját érzékeltetik: *szervusz, szervusz, kedves bátyám, szervusz kedves drágaságom* (783). A verbális kifejezőmódot az írói narráció nonverbális elemekre tett megjegyzése is megerősíti: „melegen és tisztelettel, sőt hálásan rázta meg Kardics bácsi kezét” (782).

4.2. A második csoportba a köszönéspótló kijelentéseket és kérdéseket soroltam. BALÁZS GÉZA megfogalmazása szerint ezek „nem konvencionális köszönésformák, de funkciójuk »köszönésformává«, fatikus kapcsolatteremtési nyelvi elemmé avatja őket” (BALÁZS 1993: 29). A szerző két fő típusát különíti el: a kijelentést, illetve a kérdést, álkérdést. A kérdéses formát azért nevezzük álkérdésnek, mert tartalmi választ nem várunk rá. A regényben előforduló köszönéspótló kijelentéseket és kérdéseket tartalmi jegyek alapján csoportosítottam.

a) A kapcsolatra való utalás: *De jó, hogy találkoznak, főügyész uram* (681), a polgármester titkára köszönti így Kopjásst. *Örülök, hogy végre találkoznak* (874), Magdaléna így üdvözi a főügyészt. *Jaj, de régen láttam, hogy van lelkem, Kati néném?* (754), Kopjáss köszönti így vidéki rokonát. Az említett példákban közös a találkozás fölött érzett öröm, a másik iránti kedveskedés. A harmadik példában az egészségi állapotra való utalással is kiegészül a kérdés. Világos mindegyikben az interakcióba lépés mozzanata.

b) A kedélyállapokra, pillanatnyi megjelenésre való utalás: *No, hogy aludtál?* (699), a kapcsolatteremtést a polgármester kezdeményezi, kipuhatolva Kopjáss kedélyállapotát. *De méltóságod egész friss. Olyan, mint egy jogászdíák* (699), Kopjáss válaszában a hízélgés kap alapvető szerepet, dicséri a polgármester fiatalos megjelenését.

c) A találkozás helyszínére való utalás: *Ó, Kati néni, hát maga hogy kerül ide?* (754), Kopjáss meglepődve, mégis kedvesen fogadja a vidékről érkezett távoli rokont.

d) A találkozás helyszínére és időpontjára való utalás: *Hát itt délután is teljes üzem van?* (815), Kopjáss ezt a kérdést intézi Kardicshoz, amikor a bankban meglátogatja.

e) Az éppen végzett cselekvésre utalás: *Mi az, ti még nem vacsoráztatok?* (797), így köszönti Kopjáss a családját hazatérve a hivatalból.

f) Egy esetben a kapcsolat zárására is találtam köszönéspótló kijelentést: *Hát bocsánat, méltóságos uram* (701), a főügyész zavarában köszönés helyett bocsánatot kér a polgármestertől.

A fent említett köszönéspótló kijelentések és kérdések a köszönéssel egyenrangúak. Általában kedveskedés, eufémizmus jellemzi ezeket a kapcsolatteremtő nyelvi aktusokat, megalapozva a szereplők közötti beszélgetés hangnemt és a szereplők egymáshoz való viszonyulását.

4.3. A harmadik csoporthoz a *n a p s z a k n a k m e g f e l e l ő ü d v ö z l é s i f o r m a* tartozik. Erre mindössze egyetlen példát találtam. Lina a főügyészi választást követő reggel, közvetlenül ébredés után vidáman köszönti a férjét: *Jó reggelt, vén medve... mackó, vén mackó* (667). A napszakra utaló udvarias köszönéssel él, s hozzá játékos, becéző megszólításformát fűz.

4.4. A negyedik csoportot a *n ő k ü d v ö z l é s é r e s z o l g á l ó k ö s z ö n é s f o r m a* alkotja. Erre a *Kezét csókolom* példát találjuk a főügyész beszédében. Egyik esetben egy kicsit megsértődve a feleségétől köszön el így egy házastársi veszekedés után (792). A választott köszönésforma a feleség iránti tiszteletet és távolságtartást egyaránt érzékelteti. Egy másik alkalommal az alispán úr nejének szóló tisztelettudó üdvözlési formával él: *Kézcsókot a méltóságos asszonynak* (772). Ez a spanyol etikettből származó köszönésforma a spanyol-osztrák Habsburg-kapcsolatoknak köszönhetően került a magyar polgári életbe, és csak felfelé érvényesült, lefelé sohasem (vö. LADÓ 1958: 426). Móricz itt is hitelesen örökölte meg a kor társadalmi szokásait. Az arisztokrata származású alispánnak az illem szerint ez az üdvözlési forma járt.

4.5. Az utolsó csoportba a *m a g á z ó v i s z o n y b a n l é v ő f é r f i a k k ö s z ö n é s e* sorolható. Ilyen a *van szerencsém*. DEME–GRÉTSY–WACHA (1999) elavult, illetőleg régies, udvarias köszönésformának tartja (501), 1945 előtt azonban a polgári életben, a városi körökben általános volt (vö. LADÓ 1958: 424). A regényben Kopjáss István az első találkozás alkalmából köszön így a nála idősebb és magasabb társadalmi pozícióban lévő alispánnak, ezzel is érzékeltetve az iránta érzett tiszteletét. A polgári életben szokásos köszönésformát megszólítással együtt használja: *Á, méltóságos uram, van szerencsém* (760).

5. A vizsgált köszönésformák megválasztása számos összetevőnek az eredménye. Függ a szereplők társadalomban elfoglalt rangjától és a közöttük lévő kapcsolat jellegétől. Meghatározó szerepe van a nemnek, az életkornak, a társadalmi rangnak és a napszaknak.

II.

1. A társadalmi kapcsolatteremtés másik nyelvi formája a megszólítás, amely LADÓ JÁNOS meghatározása szerint „beszédtársunk személyének szavakkal való megjelölése” (1959: 23). A szakirodalom a beszélgető partner kétféle formában történő megjelölését (személyfelhívás, személyemlítés) különíti el. Az elsőbe azok a formák tartoznak, amelyeket „eredetileg a beszélgetés megelőzőjeként, annak szándékát jelezve, esetleg a beszédre való engedélykérés formájaként használunk, pl. *uram, engedd meg, hogy...*” (i. h.). A második csoportba tartozók a mondat szerves részei (*Maga is ott lesz?*).

A magyar megszólítási formák első rendszerezését az ötvenes évek végén LADÓ JÁNOS végezte el (1959). A szerző két fő csoportot különített el: a fogalmi jegyre nem utaló, jelképszerű, illetőleg a fogalmi jegyre utaló megszólításformákat. Az elsőbe mindössze két alcsoport tartozik: személynévmások (*te, ti*) és a személynévmásszerű megszólításformák (*ön, maga*). A második csoporton belül a következő alcsoportokat állította fel: a) nemek szerint (*uram, asszonyom*), b) életkorra vonatkozó (*bácsi, néni, fiam*), c) családi állapotra vonatkozó (*asszonyom, kisasszony*), d) rokonsági fokozatot jelölő (*apa, anyja*), e) társadalmi álláshoz kapcsolódó (*tekintetes, nagyságos*), f) osztályon belüli mellérendelő (*elvtárs, szaktárs*), g) szervezeti (*sporttárs*), h) hangulati (*barátocskám, szépasszony*), i) kedveskedő (*aranyoskám*), j) szűkebb körű (*lakótárs, utastárs*), k) megszólítás-helyettesítő formák (*kérem, bocsánat*) (i. h.).

Az 1945 utáni korszak megszólításformáinak részletes, többszemponú elemzését nyújtja GUSZKOVA ANTONYINA kitűnő tanulmánya (1981). A magyar nyelvbeli tiszteletadási formákról részletes leírást nyújt a DEME–GRÉTSY–WACHA (1999) szerkesztette tanulmánykötet.

A megszólításformák fontos szerepet kaphatnak a kapcsolat felvételében, fenntartásában és lezárásában (vö. JUHÁSZ 1983: 156). KISS JENŐ ezt a megállapítást azzal egészíti ki, hogy az említett nyelvi elemek tiszteletadásra és a partnerrel szembeni érzelmek kifejezésére is szolgálnak. A megszólításformák választását befolyásoló tényezők között a partnerek nemét, életkorát, társadalmi státuszát, rokonsági és ismertségi fokát, valamint a családi állapotát tartja legfontosabbnak (1995: 269).

Ennek a témakörnek a vizsgálatát új szempontokkal egészíti ki DOMONKOSI ÁGNES, aki a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemeket értelmezi megszólításként, s így az igei személyragokat és névszói személyjeleket is megszólításnak vagy azzal egyenértékű nyelvi elemnek tekinti (2002: 6–7).

2. Jelen írásomban LADÓ JÁNOS szempontjait és Móricz korát is figyelembe véve rendszerezem a regényben előforduló megszólításformákat. Az elemzési sorrend megállapításakor a vizsgált nyelvi elemek előfordulásának gyakoriságát tekintettem irányadónak.

2.1. Az első csoportot a rokonsági viszonyt jelző, családi körből származó megszólítások alkotják: *bátyám* (22), *öcsém* (17), *fiam* (14), *néni* (7) ~ *néném* (1), *bácsi* (2), *apuka* ~ *apukám* (5), *kedves rokon* (2) *gyermekem* (1), *gyerekek* (1). A nyelvi adatok száma: 72. Ezek a megszólítások egyúttal a kort, illetve a korkülönbséget is feltűntetik.

A *bátyám* a húszas-harmincas években társadalmilag egyenrangú férfiak között a fiatalabb részéről általánosan elfogadott megszólítás volt, s gyakran alkalmazták a megszólított keresztnévvel vagy a *kedves* melléknévvel egybekötve (vö. SINOR 1974: 549–50). Ezt figyelhetjük meg Kopjáss István esetében is, aki igyekszik áttérni ennek a formának a használatára a város feletteseivel való nyelvi kommunikációja során, de nem mindig sikerül neki. Erre a polgármester figyelmezteti is: „Többet meg ne halljam azt a méltóságos urat, már megmondtam neked, hogy kedves öcsém vagy, s bátyád vagyok, vagy megtagadsz, pajtikám?”. A kezdeti nehézségek után a magasabb társadalmi körökbe való beilleszkedéssel párhuzamosan Kopjáss nyelvi magatartása is megváltozik, s már nem okoz gondot neki a *bátyám* forma használata: „Édes Béla *bátyám*...” (690), „Nagyon köszönöm, Béla *bátyám*, nagyon szépen köszönöm” (728), „Parancsolj, *Kardics bátyám*” (721), „Szervusz, *kedves bátyám*” (783). Kopjáss kódváltása, a magázásról a tegezésre való áttérése a főszereplő beilleszkedését, a lekötelező előnyök elfogadását jelzi.

A *Berci bátyám* megszólításformában a *Bertalan* keresztnév becézett alakja kapcsolódik össze a rokoni kapcsolatra is utaló birtokos személyjeles formával. Kopjáss így szólítja idős nagybátyját: „Bánya, milyen bánya, *Berci bátyám*?” (706), „Nem lehet *Berci bátyám*” (708), „Már annyi szened neked sincsen, *Berci bátyám*” (862), „Mi az, *Berci bátyám*?” (864), „Te jó szenet fogsz szállítani, *Berci bátyám*” (865).

Az *öcsém* szót a legtöbbször Berci bácsi, Kopjáss István nagybátyja használja fiatalabb rokona megszólítására: „No, *öcsém!*” (705). A megszólítás azt fejezi ki, hogy a megszólító az idősebb. Berci bácsi gondolatban részletes magyarázatot fűz az adott megszólításhoz: „Ebben ott a gratuláció, az elragadtatás, hogy neki ilyen öccse van, a fölény, hogy mégis ő a nagybácsi, az idősebb, az okosabb, akitől minden szépet és jót várhatnak a gyerekek. De ott van az is, hogy mi vagyunk a faj, a Kopjássok, azt a teremtettét” (705). Az említett megszólítás tehát tükrözi egyrészt a megszólított érdemeinek elismerését, másrészt a megszólító magasabbrendűségét. Az írói narráció a következő magyarázatot fűzi a megszólításhoz: „Ez a »no öcsém!« onnan ered a kuruc korból, vagy még régebből, az őskorok mélyéből, a harcok és verekedések remek világából, mikor kivágta a

kis magyar magát az ellenség hadai közül, s hetykén és nagyra nőtt önérzettel jött meg újra a pátriába, hogy: no, öcsém” (705). Ezt a megszólítást Berci bácsi esetében rendszerint követi egy másik sztereotip forma: „*Öcsém*, egy szóra!” (705), ami pedig mindig pénzkéréssel függ össze. A megszólítás szinte szavajárása az idős úrnak: „Azt akarom mondani, *öcsém*, hogy nagy dolog van” (706), „Az úgy vót *öcsém*...” (706), „Ez a mi megváltónk, *öcsém*” (707). Egy esetben Kati néni is így szólítja, amikor elismeréssel szól Kopjáss elért eredményeiről: „Főügyész vagy *öcsém*...” (755).

Az *öcsém* Kardics nyelvhasználatában is előfordul egyszer: „*Öcsém*, egy szóra” (869). Ennek az életkorra utaló formának a használata Berci bácsira jellemző a regényben, aki mindig akar valamit Kopjásstól. Ezt Lina is észreveszi, s tudja, hogy Kardics esetében is hasonlót jelent. A vezérigazgató valóban ezt követően akarja aláíratni a főügyéssel a kölcsönszerződést.

Az életkorra utaló *fiú* szó bizalmas, rokon birtokos személyjeles alakját használják a vidéki rokonok (Berci bácsi és Kati néni) Kopjáss megszólítására: „Ó, *fiam*, a régi világban csak a nagy flanc volt” (754), „Hát, *fiam*, eltött az idő” (755), „Dehogynincsen, *fiam*” (862), „Hadd törjenek, *fiam*” (862). Berci bácsi egy esetben a szóhoz a keresztnévet is hozzáilleszti: „Adnod kell húsz pengőt, *Pista fiam!*” (864). Kopjáss a gyermekei megszólításakor a *fiú* szó birtokos személyjeles alakját használja: „*Fiam*, eredj ezzel a postára, add fel!” (736).

A *néni*, *bácsi* megszólítások eredetileg családi viszony tükröződéseként születtek. Vezetéknév, keresztnév és a foglalkozás megnevezése után egyaránt használhatók (vö. LADÓ 1959: 26). SINOR DÉNES megjegyzi, hogy a két megszólításformát „csak akkor használták, ha a megszólított a beszélőnél vagy évtizedekkel idősebb volt, vagy nála alacsonyabb társadalmi lépcsőn állott” (1974: 550). A regényben Kopjáss István szólítja így két idősebb vidéki rokonát: „Ó, *Kati néni*, hát maga, hogy kerül ide?” (754), „Ajaj, ne törődjön avval *Kati néni*” (754), „De *Kati néni*, azok nem dolgoznak” (754), „Címert, *Kati néni*...” (755), „Ne beszéljen erről, *Kati néni*” (757), „Nagyszerű, *Berci bácsi*, gratulálok hozzá” (707), „Viccel a *Berci bácsi*” (866).

Kopjáss édesanyjának unokahúgát, Kati nénit egyszer *néném*-nek szólítja, amikor egészségi állapota felől érdeklődik: „Jaj, de régen láttam, hogy van lelkem, *Kati néném?*” (754).

Kopjáss István gyermekei édesapjuk megszólítására minden alkalommal az *apa* szó kicsinyítő képzős alakját használják: „*Apuka*, igaz, hogy Kardics bácsiéknál arany evőeszközökkel ettetek?” (734), „*Apuka*, Holubéknál egy amerikai vendég volt” (735).

A *kedves rokon* kifejezést Kardics akkor alkalmazza Kopjáss megszólítására, amikor a Boronkay villa megvásárlására akarja rávenni: „Most kell villát venni, *kedves rokon*” (722). Martiny a rokonság ürügyén tegezni kezdi a főügyéset, s

hivatalos ízű megszólítást elhagyja, ezzel a kicsit ironikus megszólítással él: „Nem volnál szíves, *kedves rokon* ebben egy kicsit közbenjárni?” (823).

A *gyermekem* a *gyerek* szó választékosabb alakváltozatának birtokos személyjeles alakja. Ezt a formát Kati néni használja Kopjáss István megszólításakor: „Az nagyon rossz világ volt *gyermekem*...” (755). A *gyerekek* egymás közti bizalmas összefoglaló megszólítás nemre való tekintet nélkül. Berci bácsi megérkezésekor így üdvözli Kopjáss családját: „Szervusztok *gyerekek*, itt a Berci bácsi” (705).

2.2. A második csoportba a társadalmi álláshoz, foglalkozáshoz kapcsolódó megszólítások tartoznak: *méltóságos uram* (24), *főügyész úr (uram)* (23), *nagyságod* (6), *méltóságod* (3), *polgármester úr* (1), *méltóságos asszony* (2), *nagyságos asszony* (2). A regényben előforduló nyelvi adatok száma: 61.

A két világháború közötti időben „a hivatalos ranglétrának öt foka volt, felülről lefelé: *kegyelmes, méltóságos, nagyságos, tekintetes* és — *semmi*” (SINOR 1974: 546). 1945 előtt a megszólításformák használatának szigorú szabályai voltak: „pontosan meg volt határozva, hogy például hányadik fizetési osztálytól kezdve járt a *nagyságos*, illetve a *méltóságos* cím” (NyKk. I, 386). A regényben előforduló megszólítások híven tükrözik a címek szerepét. A *méltóságos* cím a ranglétra negyedik fokán található, a regényben a polgármester és az alispán képviseli ezt a réteget. Minden esetben Kopjáss István használja ezt a megszólításformát a velük folytatott diskurzus során. A megszólítás a magas társadalmi rangot jelölő állandó jelzőből és az *úr* szó egyes szám első személyű birtokos személyjeles alakjából áll. Az *úr* szónak ez a formája azt jelzi, hogy Kopjáss egyazon társadalmi osztályhoz tartozónak érzi magát a megszólítottal (vö. SINOR 1974: 549). A polgármesterrel folytatott első beszélgetésekor Kopjáss a beosztott szerepét ölti magára. A nála korban is idősebb, társadalmi pozícióban is magasabban álló polgármestert tisztelettudóan minden mondatában *méltóságos uram*-nak szólítja, és magázza. A beszélgetés elején minden nyelvi megnyilatkozása szűkszavú, általában helyeslő, igenlő: „Tökéletesen, *méltóságos uram*”, „Igen, *méltóságos uram*” (686), „Kitűnő, *méltóságos uram*” (687). Beszélgetésük során a polgármester kezdeményezi a közeledést: „Mondd csak, hogy *Béla bácsi*” (686). Ez a bizalmas, baráti megszólítási forma már csak a közöttük lévő korkülönbségre utal, s közvetlenebb kapcsolatot feltételez. Az új megszólítási formára történő áttérés azonban nehezen, csak többszöri próbálkozás után sikerül Kopjássnak. Ettől kezdve felváltva használja a *méltóságod*, a *Béla bátyám* és a *méltóságos uram* formákat: „Az amerikai kölcsön meglesz, *méltóságos uram*?” (687), „Tökéletesen értem *méltóságod* intencióit” (687), „*Méltóságod* engedelmével... *Béla bátyám*...” (688). Az új megszólítás együtt jár a tegezéssel: „*Édes Béla bátyám, méltóságos uram*... ne várd, hogy én tartsak előadást neked” (690).

A második beszélgetés alkalmával (6. fejezet) a főügyész először hízelgő hangon közeledik a polgármesterhez, dicséri annak frissességét: „De *méltóságod* egész friss. Olyan, mint egy jogászdíák” (699). Aztán a mély alázatosság hangján többször is köszönetet mond a polgármesternek a korrektúra elvégzéséért: „Nagyon szépen köszönöm”, „Igazán nagyon szépen köszönöm, hálásan köszönöm *méltóságod* jóakarátát” (701). Nyelvhasználatának jellemző sajátossága a túlzott udvariaskodás, amely a fokozott tiszteletadás jele a hatalom képviselőjével szemben. Erre a következő kifejezések utalnak: *méltóztatott, kérlek alázattal, lesz oly kegyes és belepillant*. A megszólításformákat továbbra is változtatja Kopjáss: a polgármester kérése ellenére legtöbbször a hivatalos formákat választja: *méltóságos uram* (3), *méltóságod* (4). A példák a következők: „Nagyszerűen, *méltóságos uram...*” (699), „De igazán, *méltóságos uram...*” (699), „Hát bocsanat, *méltóságos uram*” (701), „Azt hittem, *méltóságod* lesz oly kegyes és belepillant” (700), „*méltóságod* utasítását kívánom bevárni” (701). Csak kétszer használja a személyneves *Béla bátyám* formát: „Dehogyan, *drága Béla bátyám*, hogy köszönjem meg, hogy a korrektúrát el méltóztatott végezni helyettem” (699), „Micsoda, kérlek alázattal... *Béla bátyám?*” (700). A magázás és tegezés kérdésében ugyanez a kettősség figyelhető meg, mindvégig éreztetve Kopjásznak a feljebbvaló akaratótól való függését: *el méltóztatott végezni helyettem* vagy *kérlek alázattal*.

A huszadik fejezetben is a hivatalos formával él: „Kérlek alássan *méltóságos uram*” (835). A polgármester hatalmi pozíciója ebben a dialógusban is megmutatkozik. Arra utasítja Kopjásst, hogy a pályázatokat adja oda a főmérnöknek. Mindketten tudják, hogy ez szabályellenes, mégis a polgármester akarata a döntő. Kopjáss tiltakozása erőtlen: „*Méltóságos uram*, pályázatot nem szabad kiadni addig az illetékes mérnöknek, míg a pályázat le nincs zárva” (836), s a polgármester határozott kijelentésére teljesen megszűnik az ellenállása. A polgármester ügyes taktikusként kihasználva a szituációt, kapcsolatukra hivatkozva, ismét figyelmezteti a főügyészt a megfelelő megszólításforma alkalmazására: „többet meg ne halljam azt a *méltóságos urat*, már megmondtam neked, hogy *kedves öcsém* vagy, s *bátyád* vagyok, vagy megtagadsz, *pajtikám?*” (836).

Az utolsó beszélgetéskor a szituációhoz alkalmazkodva csak hivatalos megszólításformákat alkalmaz a főügyész: *méltóságos uram* (5), *polgármester úr* (1). „Kérlek alázattal, *méltóságos uram*” (890), „*Méltóságos uram*, ha a Berci bátyám jelentkezett a szénnel...” (892), „*Méltóságos uram...*” (893), „*Méltóságos uram*, én nem kívánom, hogy ez a szegény Holub és Társa cég tönkremenjen” (893), „Nem értelek, *méltóságos uram* (896), „Nem ez a módja, *polgármester úr*” (894). A korábbi tegezés helyett visszatér a tisztelettudó magázására: „Tessék megtalálni a Sertéstenyésztő felszámolásának egy olyan módját...” (894).

Az alispánnal folytatott beszélgetések nem mutatnak ilyen változatos képet. Kopjáss nyelvi magatartása ez esetben mindig alkalmazkodik az alispán társadalmi tisztségéhez és korához: a *méltóságos uram* megszólítást alkalmazza, és tisztelettudóan magázza: „Igen, *méltóságos uram*” (763), „Nem merem megmondani, *méltóságos uram...*” (763), „No de, *méltóságos uram*, nem az ország érdekében van a Ház?” (764).

A *főügyész úr (uram)* megszólítások foglalkozásra utalnak, minden esetben Kopjáss Istvánnak, az új főügyésznek szólnak. Martiny doktor, a regényben szereplő ügyvéd hivatalos beszédszituáció keretében tisztelettudóan köszönti az újonnan kinevezett főügyészt: *Mélyen tisztelt főügyész úr* (692). Előfordul még a *nagyságos főügyész úr* megszólításforma is, amelyben a *nagyságos* cím a főügyész társadalmi állására utal. Egy alkalommal a *főügyész uram* formát választja, amelyben az *úr* szóhoz kapcsolt birtokos személyjel azt jelzi, hogy Martiny lényegében egy kaszthoz tartozónak véli magát a megszólítottal.

Így szólítják a főügyészt a beosztottak is. A polgármester titkára udvariasan köszönti és kifejezi örömét: „De jó, hogy találkozunk, *főügyész uram*” (681). Előzékenysége a főügyész polgármesteri irodájába való invitáláskor is érezhető: „Tessék *főügyész úr*, tessék *főügyész uram*” (682). Magatartásában az etikett megtartása, az udvarias viselkedés szabályaihoz való szigorú alkalmazkodás figyelhető meg. Ez a magatartási attitűd elsősorban a magas társadalmi pozíciót betöltő személynek szól. A banki tisztviselő szintén a foglalkozásra utaló *úr* szóval összekapcsolt formát választja: „Nem sürgős, *főügyész úr*, kérem...” (698), „Pardon, *főügyész úr*, valamit akarok még mondani” (698). Péterfi doktor, a jogügyi osztály alkalmazottja minden esetben a foglalkozásra utaló formát választja Kopjáss megszólításakor: „Én, kérlek alázattal, *főügyész uram*” (703), „Ahogy parancsolod, *főügyész uram*” (839). Munkatársi kapcsolatukban a kölcsönös tegeződés figyelhető meg, de érezhető az alá- és fölérendeltségi viszony. Bisztriczay, a városi főmérnök is az utóbbi formát használja, de ő az azonos társadalmi réteghöz való tartozásukat hangsúlyozza: „Ja, ha te nem vállalsz semmi felelőséget, *főügyész uram*, akkor én át sem veszem a szentet” (809). A végső leszámoláskor a polgármester is a hivatalos, foglalkozásra utaló megszólítási formát választja, amivel eddig sohasem élt, ezzel is utalva a közöttük lévő viszony megváltozására: „Az az én szekrényem, *főügyész úr*, csak ott helyeztettem el a főügyészi helyiségben...” (897). A polgármester hűvös, megvető viselkedését a tekintete is megerősíti: „Valami hideg idegenség volt a szemében” (899).

Szintén társadalmi szinthez kapcsolódó a *nagyságod* megszólítás. A regényben a legtöbbször Martiny doktor, egy alkalommal pedig a banki tisztviselő szólítja így Kopjáss Istvánt. KERTÉSZ MANÓ „Szállok az Úrnak” című könyvében erről a szóról azt állapítja meg, hogy a nagyság mint a megszólítottnak tulajdon-sága elválik a személytől, önálló tárgyi létet kap: „Ez az elvont fogalommalá nemesítés igen nagy tiszteletet fejez ki, mert hiszen azt jelenti, hogy a beszélő nem

is személyhez szól, hanem maga és a megszólított közé mesterséges választófalat emel, mintha félne szavával közvetlenül megérinteni a megszólítottat” (é.n./1996: 137). A személynek ilyen elvont fogalommá emelése figyelhető meg az ügyvéd beszédében is: „Van szerencsém Csordás András és Veres Gáspár barátaimat *nagyságodnak* bemutatni” (692), „Azt akarjuk kérni, hogy mostani magas hivatalában ne feledje el *nagyságod* ezt az Istentől, embertől és minden hivataltól elhagyatott réteget” (692), „Csak egy szót kérünk *nagyságodtól*, ami erőt, reményt s hitet támasszon bennünk” (692), „mindenkinek el fogjuk mondani *nagyságod* programadását” (693). A banki tisztviselő így fogalmaz: „Ezentúl más életet kell élnie *nagyságodnak*...” (699).

A két világháború közti időben a címet érdemei elismerésül általában a férfi kapta, de a cím használata a feleségekkel való érintkezésben is elkerülhetetlen volt (vö. SINOR 1974: 546). Ez tükröződik a regényben szereplő nők megszólításakor is. Boronkayné Szentkálnay Magdaléna, a Sertéstenyészítő vállalat igazgatójának a felesége gazdag, nagyúri családból származó nő. Férje társadalmi rangja alapján őt a *méltóságos* cím illeti meg. Kopjáss István is így szólítja: „Nem marad egy kicsit, *méltóságos asszony?*” (874), „Mondja, *méltóságos asszony*, nem csodálkozik azon...” (883). Az adott megszólításnak a beszélő részéről is információértéke van: kifejezi udvariasságát, a megszólított iránt érzett tiszteletét, nagyrabecsülését.

A *nagyságos asszony* megszólítás Linának, Kopjáss István feleségének jár, szintén férje hivatali beosztása alapján. A varrónő szólítja így: „De *nagyságos asszony*, úgy áll, mintha ráöntötték volna a *nagyságos asszonyra*” (713), „A *nagyságos asszonynak* gyönyörű alakja van” (713).

2.3. A harmadik csoportba a s z e m é l y n é v m á s o s m e g s z ó l í t á s f o r m á k tartoznak: *maga* (55), *ön* (1). Erre a regényből gyűjtött nyelvi adatok száma: 56. A *maga* használata a két világháború közti időben általános, de egyben bonyolult is volt. Az enyhítő szavak nélküli használata az egy nemhez tartozók társalgásában sohasem volt valóban udvarias. A társadalmilag egyenrangú férfi és nő között azonban — mindkettő szájában — teljesen általános és megengedett volt (vö. SINOR 1974: 549). Ez a megállapítás érvényes a regény szereplőinek nyelvi kapcsolatára is. Ha a férfi és nő kapcsolatát tekintjük, Szentkálnay Magdaléna végig magázza a főügyészt, ezzel is utalva a közöttük lévő távoli kapcsolatra: „Ha egy kicsit elszánom magam, még *magára* is emlékszem” (875). A nagyvilági, a „felső tízezerhez” tartozó művelt nő Kopjáss számára álmkép, elérhetetlennek látszik. A nő megszólításakor rendszerint a *maga* udvariassági névmást használja: „*Magánál* minden ilyen biztos és átlátszó?” (781), „*Maga* nekem jeget kínál, mikor tűz van bennem?” (883).

Változatos képet mutat Kopjássnak és feleségének nyelvi kapcsolata. Ha a férj és feleség nyelvi kapcsolatát vizsgáljuk, érdemes megjegyezni, hogy az úri családokban a házastársak kölcsönösen magázták egymást. A paraszti társada-

lomban a férj tegezte a feleséget, aki viszont magázta őt. A kölcsönösen tegező formák használata mindig bizalmasabb nyelvhasználatot feltételez, a magázódás a ridegség vagy az indulat nyelvi eszköze. A *maga* névmás távolságtartó jellegét oldani lehet azzal, hogy megszólítást teszünk hozzá. Ha a *maga* egymagában áll, akkor sértő jellegű.

Kopjáss és felesége kapcsolatában az érzelem dominál, ez diktálja a nyelvi formákat. Különösen jól megfigyelhető a pozitív és negatív érzelmi töltet a házaspár dialógusainak egyszer tegező, máskor magázó fordulataiban. Lina harmadik személy jelenlétében vagy harag és indulat hatására általában a *maga* névmást használja: „Persze, mert *maga* a színét nézi és az anyagát” (713), „*Maga* kereste magának... Hát most már *maga* akarja a cseppeket a tengerbe hordani?” (738), „Ha *maga* most már fel akarja szedni az összes rokonát, a nagybácsikat, a testvéreket, az atyafiakat, akkor aztán nem tudom, mi lesz ennek a vége. Most már *magából* fog élőködni az egész poloskafaj?” (738). Kopjáss az őt és rokonságát ért sértésre, szintén támadással válaszol. Ő is lemagázza a feleségét: „Ötven pengő miatt *maga* így elveszti a fejét? *Maga* adta nekem azt az ötven pengőt?” (738). A kibékülés után Kopjáss megpróbálja kiengesztelni feleségét: „*Maga* az egyedüli tökéletes. *Maga* megvédte az életünket ezekben a szörnyű válságos időkben, mikor az egész világ tönkremegy, és mi élni tudunk ebben a nehéz világban... Ezt én mind jól tudom, és hálás vagyok *magának*” (753). Ezekben a feleségét magasztaló mondatokban többször használja a *maga* névmást, de most ennek egészen más a hangulati tartalma, mint korábban: hízelgő, engesztelő, bizalmas hangulatot kelt. Kopjáss mondanivalójának ünnepélyes jellegét erősíti. Lina minden olyan szituációban, amikor felelősségre vonja, vagy jellemzi, vagy meg akarja győzni férjét az általa választott út helytelenségéről, mindig tudatosan magázza őt, ezzel is érzékeltetve a közöttük lévő érzelmi ellentétet: „Miért kényszerít *maga* engem arra, hogy én egy egészen új világba kerüljek?” (800). Férje régi és új énjét összehasonlítva szembeállítja egykori becsületességét, nemeslelkűségét mostani megalkuvásával. Szemére veti hirtelen megváltozását: „Hogy *maga* ilyen könnyen le tud siklani a régi útról...” (800). Szemrehányó kérdéseivel a rá váró veszélyekre figyelmezteti férjét: „Amit *maga* csinál, azt jelenteli...” (793), „Hát az ilyen pénzen fog *maga* osztozni?” (801). Kopjáss Lina sértő megjegyzéseire hasonló módon reagál: „*maga* itt mint egy veréb csirimpol” (880). A fent említett beszédhelyzetekben az érzelmileg befolyásolt nyelvezet került középpontba, s a negatív érzelmek (harag, indulat) a magázó formákat hívták elő.

Az *ön* udvariassági névmás „a *magá*-val szemben nagyobb távolságtartást, jelentősebb megbecsülést és tiszteletadást fejez ki” (GUSZKOVA 1981: 47). Ezt a mértéktartó, kissé hivatalos önözést Martiny doktor használja Kopjással szemben, amikor hivatalba lépésének napján köszönti őt: „nem akartuk elmulasztani, hogy hivatalba lépésének első órájában meg ne jelenjünk *Ön* előtt” (692). Mar-

tiny doktor ennek a formának a használatával egyrészt jól érzékelteti a főügyész iránt tanúsított udvarias megbecsülését, másrészt saját jólneveltségéről, műveltségéről is számot ad.

2.4. A negyedik csoportot a keresztneves formák alkotják: *Pista* (20), *Pistám* (4), *Pistukám* (4), *Pistikám* (3), *Pistikém* (1), *Istvány* (1), *Lina* (6), *Linácska* (1), *Soma* (1). A regénynek az ebbe a típusba tartozó nyelvi adatainak a száma: 41. A keresztneves forma a baráti, bizalmas kapcsolat jellemzője, társulhat tegező vagy magázó formával is. Az *István* keresztnév becézett alakjával leggyakrabban Lina él férje megszólításakor. A feleség fél az úri társaságban való megjelenéstől, ezért így könyörög férjének: „Ne vigyen engemet ilyen helyekre, *Pista*, kérem...” (715). Már az elején észreveszi, hogy férje nem a helyes utat választotta, s erre jóhiszeműen figyelmezteti: „Nézze, *Pista*, maga nagyon veszélyes útra lépett” (738). Véleménye szerint férjét „a véletlen kilódította a biztos pozíciójából”, s teljesen idegen körbe került, ahol mások a szokások, az erkölcsök és más a tónus is (vö. 800). Összehasonlítja a saját anyagi helyzetüket a gazdagok jólétével, s így még nyilvánvalóbbá válik a szegénységük: „Hát mondja, *Pista*, telik abból a fizetésből...” (801). A választ kíméletlenül ki is mondja: „Én megmondom magának, *Pista*, honnan fog telni” (801). Amikor belefárad férje meggyőzésébe, lemondóan nyilatkozik: „Nézze, *Pista*, én nem szólok bele semmibe” (802). A bizalmas beszédhelyzet ellenére a keresztneves forma használatát a távolságtartó magázással köti össze.

Kardics már az első találkozásukkor letegezi Kopjásst, s a megszólításformák közül az egyes szám 2. személyű személyes névmást és a keresztneves formát használja, ezzel is utalva arra, hogy egyenrangú félként kezeli Kopjásst: „*Te, Pista*, azt mondja a feleségem” (678). Aztán túlzott udvariaskodása kedveskedésbe megy át: „Igazán csúnya, csúnya dolog, hogy még egy vizitre sem érezted magad lekötelezve, sógor és rokon létedre, *édes egy Pistám*” (680). A birtokos személyjellel ellátott forma már a közöttük lévő közvetlenebb kapcsolatra utal. A második alkalommal, amikor a villa megvásárlására akarja rávenni a főügyészt, ismét fokozatosan tér rá a birtokos személyjeles forma használatára: „*Te Pista*, mondok én neked valamit” (721), „Hány gyereked van, *Pistám*?” (721), „Hanem azért, *édes egy Pistám*, hogy megelőzzük a pletykát!” (722). Nyájassága, kedvessége a későbbiek során is megmarad: „Közbevetve, *kedves Pistám*, nagyon sajnálom...” (861). Hízogató beszédmodora az utolsó beszélgetésükkor, a Boronkay villában rendezett estélyen érezhető legjobban: „Minden rendben van, *Pistukám*, a polgármester úr azt mondta: ennek a Pistának mindent meg kell adni” (876). Amikor a főügyész távozni készül, marasztalni kezdi: „csak nem megy el, *Pistukám*? Még nem beszélünk meg semmit” (866). A keresztnév eme becézett alakjának használata túlzott bizalmaskodásra utal. Később kiderül, hogy a vezérigazgató cselekvése szándékos volt, mert amíg Kopjás szórakozott, az irodájában, a polgármester parancsára rovincsolást végeztek.

A keresztnévnek ezt a becézett alakját Lina is használja egyszer, amikor az italozástól akarja eltéríteni a férjét: „*Pistukám*, lelkem, ne igyon...” (880). Berci bácsi akkor szólítja így Kopjásst, amikor pálinkát kér tőle: „*Pistukám*, nincs egy kis pálinkád?” (863).

A *Pistikám*, *Pistikém* forma az alispán szájából hangzik el Kopjáss megszólításakor. A keresztnév kicsinyítő képzős, birtokos személyjeles alakjának használatával az alispán a főügyész iránti bizalmát, szinte rokoni közelségét érzékelteti. A beszélgetés során végig ezt a becézett alakot használja hol népies, hol köznyelvi formában: „szervusz, *Pistikám*, szervusz” (760), „Foglalj helyet, *Pistikám*...” (760), „A Pannóniába szállunk, *Pistikém*?” (761), „No, *Pistikám*, mindjárt otthon leszünk” (770).

Berci bácsi a keresztnév népies hangulatú alakját összekapcsolja a bizalmasabb kapcsolatra utaló *barátom* szóval: „Kihaszználjuk, kibányásszuk, *barátom Istvány*...” (707).

Szentkálnay Lina Kopjáss István felesége a regényben. A *Lina* LADÓ szerint a *Karolina* 19. századi becező változatából önállósult (1982: 71). Bizalmas beszédhelyzetben (kedveskedés, kiengesztelés) Kopjáss általában a keresztnévén, illetve annak becézett alakján szólítja a feleségét: „*Lina*, de *Linácska*...” (752), „Hát *Lina*, tudod-e minek köszönhetem ezt az egész bolond választást?” (669), „Nézzte, *Lina*...” (753), „*Lina*... maga egy csodálatos teremtés” (879).

Kardics Soma, így hívják a regényben a takarékpénztár vezérigazgatóját. A *Soma* nevet LADÓ szerint a magyar nyelvújítók alkották a *Som* szóból a *Kornél* magyarítására. A névalkotás alapja a származtatás volt, amely szerint a *Cornélius* a latin *cornum* (som) szó származéka (1982: 211). Mindössze egyszer van rá utalás, amikor Magdaléna a hógyléte felől érdeklődik: „Hogy van, *Soma*?” (778).

2.5. Az ötödik csoportot a h a n g u l a t i m e g s z ó l í t á s o k képezik: *pajtikám* (28), *barátom* (8), *barátocskám* (1). Erre a nyelvi adatok száma a regényből: 37. A *pajtikám* formát legtöbbször a polgármester használja Kopjáss és a főmérnök megszólítására. A *pajtás* a TESz. szerint valószínűleg oszmán-török eredetű szó, eredeti jelentése 'társ, barát, cimbora'. A becézőképzős *pajti* származék csak a 18. századtól adathozható (vö. TESz. III, 61). Az ÉrtSz. kedveskedő, olykor kissé fölényes vagy tréfás megszólításként értelmezi (V, 606). A kicsinyítő képzős, birtokos személyjellel ellátott megszólítási forma a polgármester édeskes modorát, komázó barátságosságát tükrözi. A regényből később kiderül, hogy ez a jellegzetes szavajárása, mert minden környezetében lévő embert ezzel illet: „De hiszen te nagyon okos ember vagy, *pajtikám*” (685), „Anomáliák megszüntetése, ugyi *pajtikám*...” (687), „no ez nagyon jó... ugye *pajtikám*” (689). Két alkalommal Kopjáss is átveszi a polgármester szavajárását, s könnyedén alkalmazza Bisztriczay, a főmérnök megszólításakor: „Mi az, *pajtikám*” (832), „No, *pajtikám*, jó, hogy itt vagy” (838). A megszólító részéről ez a szó a vezető

réteg nyelvének utánzását jelenti, a megszólítottira vonatkozóan pedig az illető személy lekezelésére utal.

A *barátom* szó előfordul önmagában és a *kedves* jelzővel társítva. A *kedves barátom* megszólításról DEME–GRÉTSY–WACHA (1999) a következőket írja: „Közvetlen megszólításban a nála fiatalabbnak (atyáskodó) megtisztelő megszólítási formája idős(ebb), rangosabb férfi részéről” (443). LADÓ véleménye szerint „a *barátom*, *barátocskám* eredeti jelentéséhez hűtlenül már több-kevesebb felnőttes fölényeskedést fejez ki” (1959: 34). A regénybeli szereplők Kopjáss Istvánt szólítják így. Kardics akkor használja ezt a formát, amikor meg akarja vesztegetni a főügyészt (19. fejezet). A megszokott keresztnes forma helyett ezt célravezetőbbnek tartja. A beszélgetés során Kopjással szemben végig nyájas: „szervusz, *édes barátom*” (815), „Á, *barátom*, az egy óriási dolog” (815), „Írd alá ezeket, *barátom!*” (817). A polgármester mindössze egyszer, az első találkozáskor a főügyész megnyugtatóra használja: „Nem lesz itt baj semmi, *barátocskám...*” (687). Martiny doktor szintén egyszer, bizalmas beszédhelyzet keretében meri így szólítani a főügyészt, ezzel is érzékeltetve, hogy közelebb kerültek egymáshoz: „*Barátom*, abban a villában egy téglá sincs, ami ne lopott lett volna” (824). Bisztriczay akkor szólítja így Kopjásst, amikor kicsit fölényben érzi magát, és le akarja rázni magáról a főügyészt: „Én, *barátom*, ma képtelen vagyok egy negyedórát is erre szánni” (839). Berci bácsi, aki általában az életkorra utaló formával él Kopjáss megszólításakor, háromszor ezt is használja: „Kihaszználjuk, kibányásszuk, *barátom* Istvány...” (707), „Százazerpengős megrendelésnél ez, *barátom*, húszezer pengőt jelent” (708), „*Barátom*, vigyázni kell a rokonokra” (709).

2.6. A hatodik csoportba a *kedveskedő* megszólítások tartoznak: *kedvesem* (10), *kedves* (4), *kedveském* (2), *szívem* (4), *szívecském* (3), *lelkem* (3), *lelkecském* (1), *édesem* (1), *angyalkám* (1), *angyalom* (1), *drágaságom* (1). Az ide sorolható nyelvi adatok száma: 31.

A *kedves(em)* „családi vagy baráti, kedveskedő megszólításforma mindkét nem részéről, mindkét nemű személynek” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1999: 444). A regény végén Kardics így szólítja a polgármestert, elismerve annak érdemeit: „Felséges voltál, *kedvesem*” (900). Kopjásst is így köszönti az első találkozáskor: „Szervusz, szervusz, *kedvesem*” (678). Később meg akarja győzni a főügyészt a Sertéstenyészti vállalat hasznáról, ezért az ügy megnyerése érdekében mindent megtesz: „Píz kell *fiam*, píz kell *kedvesem*” (816). Kopjáss megvesztegetésekor is ezzel a szóval nyugtatgatja a főügyészt: „Hogyne *kedvesem*” (818). Lina csak egyszer, más megszólításokkal összekapcsolva könyörög így férjének: „Pistukám, *lelkem*, ne igyon *angyalom*, *kedvesem...*” (880).

A polgármester Kopjással való ismeretségük kezdetén először a *kedveském* formát alkalmazza: „szervusz, *kedveském*” (684); „azt akarom mondani, *kedveském*” (685). A *kedveském* atyáskodó, bizalmas hangulatú szó, különösen

kicsinyítő képzős változatában. A polgármester a további beszélgetésekkor áttér a *kedvesem* forma használatára. Beszéde ekkor már inkább oktató célzatú: „Még sok mindenhez hozzá kell szoknod, *kedvesem*” (861), „*Kedvesem*, ezeknek a dolgában dönteni kell valahogy” (889). A Kopjással való leszámolásakor már ironikusnak hat ez a megszólításforma: „Mondom, hogy neked kiváló koponyád van, *kedvesem*, s nagyon alkalmasnak látszol arra, hogy nagy koncepciókkal elhárítsd a bajokat” (894).

A *kedves* „bizalmas viszonyt kifejező megszólítás különböző neműek részéről” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1999: 443). A regényben Kopjáss akkor él ezzel a formával, amikor felesége nem akarja meghallgatni: „Jöjjön csak be... *kedves*” (785). Lina pedig akkor szólítja így férjét, amikor el akarja terelni a figyelmét: „Azt ne is nézze, *kedves*” (675). Kopjáss Bisztriczayval folytatott beszélgetésekor kérése bevezetésére használja a szót: „Légy csak olyan *kedves*, és ülj csak össze velem” (838). A polgármester Kopjáss véleményére kíváncsi, amikor így fordul hozzá: „Na, hát csak beszélj, *kedves*, beszélj” (835).

A *szívem*, *szívecském* „kedveskedő, választékos megszólítás bárkihez, aki kedves a számunkra” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1999: 488). Lina és Kopjáss többször szólítják így kölcsönösen egymást. Kopjáss általában kérés bevezetésére használja: „Mondja, *szívem*...” (676), „Jöjjön csak be *szívem*” (784). Kérdésfeltevés esetén vagy felesége kiengesztelésekor a kicsinyítő képzős alakot választja: „Nem vacsorázunk, *szívecském*” (758), „*szívem*, *kis szívecském*” (752). Lina férje megnyugtatóására használja inkább: „Ne izgasd magad, *szívecském*...” (732).

A *lelke*, *lelkecském* „főként nőkhöz, fiatalokhoz intézett, kedveskedő, népies megszólítás” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1999: 458). A regényben ennek ellenére Lina szólítja így férjét kétszer: „Vigyázz *lelke*, vigyázz...” (710), „Pistukám, *lelke*, ne igyon” (880). Mindkét esetben a férjét féltő nő szólal meg. Az első esetben tegezéssel, a második esetben magázással párosul. Kati néni szájából természetesen hangzik a Kopjásshoz intézett kedveskedő megszólítás: „Azért jöttem el hozzátok, *lelke*...” (754), „Megvagyok, *lelkecském*” (754).

Az *édesem* „kedveskedő, bizalmas megszólítási forma” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1999: 414). A regényben a maga megszokott, kedélyes hangján a polgármester figyelmezteti így a főügyészt: „De azért *édesem*, néha az idegennek is kell valamit juttatni” (892).

Az *angyalom*, *angyalkám* „kedveskedő, mindkét nemre, de főként nőkre, gyermekekre, kislányokra vonatkoztatva használható, családi, bizalmas megszólítás” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1999: 391). A regényben Kopjáss a munkából hazatérve köszönti így feleségét: „Szervusz, *angyalkám*” (783). Lina pedig férjéhez szóló könyörgésekor szólítja így: „ne igyon *angyalom*” (880).

A *drágaságom* bizalmas, kedveskedő megszólításformát Kopjáss használja egyszer Kardicstól búcsúzva, kifejezve ezzel is a háláját: „Szervusz, szervusz,

kedves bátyám, szervusz *kedves drágaságom*” (783). A főügyész viselkedését az írói narráció is megerősíti: „melegen és tisztelettel, sőt hálásan rázta meg Kardics bácsi kezét” (782).

2.7. A hetedik csoportot a *vezetékneves megszólítások* alkotják: *Kardics bátyám* (2), *Kopjáss* (1), *Péterfi* (1), *Péterfikém* (1), *kedves Péterfi* (1), *kedves Péterfi doktor* (1). Az erre vonatkozó nyelvi adatok száma: 7. Kopjáss István a takarékpénztár igazgatójának megszólítására bizalmas beszéd-szituációkban a *bátyám* szó elé tett vezetékneves formát használja, és tegezi őt: „Parancsolj, *Kardics bátyám*” (721), „Nem mutattam még be neked az öcsémet, *Kardics bátyám?*” (870).

1945 előtt a nők a férfiakat vezetéknevükön szólították, és nem urazták (vö. LADÓ 1959: 26). Erre a formára egy adatot találtam a regényben. Szentkálnay Magdaléna így szól a főügyészhez: „Megveszi a házat, *Kopjáss?*” (884).

Kopjáss István és Péterfi doktor, a jogügyi osztály alkalmazottja között munkatársi kapcsolat van a regényben. Nyelvi kommunikációjukban kölcsönös tegeződés figyelhető meg, de érezhető az alá- és fölérendeltségi viszony. Kopjáss István vezető pozícióját kihasználva kicsit leereszkedően bánik a doktorral. Ez már az első megszólításában is tükröződik: „Te hova való vagy, *Péterfikém?*” (703). A vezetéknev birtokos személyjeles formája a megszólított személy leki-csinylésére utal. Kopjáss ugyanazt a magatartási attitűdöt alkalmazza Péterfivel szemben, amit a polgármester Kopjással szemben. A főügyész tudatában van ennek: „Mosolygott, hogy egészen úgy bánik ezzel a vele egykorú tisztviselővel, ahogy övele a polgármester” (703). A későbbiekben már csak a hivatalos színezetű vezetékneves megszólítási formát használja vagy önmagában, vagy jelzővel és címmel összekapcsolva: „Kérlek, *kedves Péterfi doktor...*” (838), „*Kedves Péterfi,* én egyre kevésbé értem ezt az egész ügyet” (839), „*Péterfi,* kérlek” (850).

2.8. A nyolcadik csoportba az *alkalmi megszólítások* tartoznak: *vén medve*, *mackó*, *vén mackó* (1), *vén korhely* (1), *vénség* (1), *lump* (1), *kis kópé* (1). A regény ide vonható nyelvi adatainak száma: 5.

A *vén medve*, *vén mackó*, *mackó*, *vén korhely*, *vénség*, *lump* kifejezések Lina szájából hangzanak el, amikor a főügyészi választást követő reggel beszélget férjével: „Jó reggelt, *vén medve... mackó, vén mackó*” (667). A napszakra utaló udvarias köszönéssel él, s hozzá játékos, becéző megszólításformát használ. Az ezt követő megszólítás tréfásan korholó a megszólítotttra vonatkozóan: *te vén korhely*. A megszólítás kicsit változtatott formában még egyszer megismétlődik szóhasználatában: „*Te vénség, te lump, te korhely*” (668). A szavak negatív jelentéstartalmúak, de az adott szituációban, ahogyan Lina kiejti, nem hatnak durván.

A *kis kópé* megszólítással Berci bácsi él egyszer, amikor elmarasztalja Kopjásst: „Hogy van neked csak úgy eldobni merszed ennyi pénzt, *te kis kópé?*” (708).

Az egyes szám második személyű személyes névmással összekapcsolt forma a megszólító részéről tréfás hangulati értékű.

2.9. A kilencedik csoportba a *nemek szerint elkülönülő megszólítás* tartozik: *urak* (1).

Az *uram, uraim* DEME–GRÉTSY–WACHA (1999) szerint „minden felnőtt férfit megillető választékos megszólítás” (497). Kevésbé választékosnak, kissé ridegnek tűnik a birtokos személyjel nélküli formája: *urak*. Kopjáss István beosztottait üdvözli ezzel a formával: „*Urak*. Csak semmi teketória” (693).

3. A regényben vizsgált megszólításokat tekintve a gyakoriság szempontjából a következő sorrend alakult ki: 1. rokonsági fokozatot jelző megszólítások, 2. társadalmi álláshoz, foglalkozáshoz kapcsolódó megszólításformák, 3. személynév-másos megszólításformák, 4. keresztneves megszólításformák, 5. hangulati megszólítások, 6. kedveskedő megszólítások, 7. vezetékneves megszólítások, 8. alkalmi megszólítások, 9. *nemek szerint elkülönülő megszólítások*.

A fenti felsorolás azt mutatja, hogy a megszólítást döntően befolyásolja a szereplők egymás közötti kapcsolata, a megszólított társadalmi rangja, foglalkozása, neme és életkora. Fontos szerepet játszik a megszólítások választásában a beszédhelyzet formális, illetve informális jellege. A vizsgált nyelvi elemek kiválóan alkalmasak a tiszteletadásra és az érzelmek kifejezésére is.

IMRE RUBENNÉ

Irodalom

- BALÁZS GÉZA (1987): A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr* 4: 402–12.
- BALÁZS GÉZA (1993): *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 137. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1961): Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: *Stilisztikai tanulmányok*. Budapest. 62–112.
- DEME LÁSZLÓ–GRÉTSY LÁSZLÓ–WACHA IMRE szerk. (1999): *Nyelvi illemtan*. Budapest.
- DOMONKOSI ÁGNES (2002): *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen.
- ÉDER ZOLTÁN (1983): Köszönésformák. In: *NyKk*. I, 1249–56.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, 1959–1962.
- GUSZKOVA, ANTONYINA (1981): *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 106. Budapest.
- HERCZEG GYULA (1961): Móricz Zsigmond stílusa. In: *Stilisztikai tanulmányok*. Budapest. 240–329.

- JUHÁSZ JÓZSEF (1983): Szövegtani vázlatok. I. A megszólítás funkciói a szövegben. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest. 152–7.
- KERTÉSZ MANÓ (1996): *Szállok az Úrnak*. Budapest.
- KISS JENŐ (1993): Köszönés- és megszólításformák a Rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 117: 208–28.
- KISS JENŐ (1995): *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest.
- LADÓ JÁNOS (1958): Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr* 82: 422–30.
- LADÓ JÁNOS (1959): Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr* 83: 23–36.
- LADÓ JÁNOS (1982): *Magyar utónévkönyv*. Budapest.
- NyKk. = *Nyelvművelő Kézikönyv I–II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1983–1985.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN (1998): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 122: 277–83.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN (1999): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 123: 145–9.
- SÁNDOR ANNA (1996): Koloni köszönés- és megszólításformák. *Magyar Nyelvőr* 120: 302–18.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1972): A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben. *Magyar Nyelvjárások* 18: 9–38.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1990): A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 189: 42–8.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1993): Szövegértés, stílusérzékelés. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 196: 85–94.
- SIMONYI ZSIGMOND (1911): Az udvariasság nyelvéről. *Magyar Nyelvőr* 40: 1–8, 149–55.
- SINOR DÉNES (1974): A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 545–52.
- SZATHMÁRI ISTVÁN (1961): *A magyar stilisztika útja*. Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1967–1976.
- THEWREWK EMIL (1897): Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 26: 9–15, 101–8.
- TÓTH MIHÁLY (1983): *Köszönések és megszólítások Bag községben*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 20. Budapest.

„Forrni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni” Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában?

„...a reformkortól kezdve nyelvűvelésünk
iránytűjének az Akadémiát tekintjük.”
(FÁBIÁN PÁL)

„Nem mindenki ért egyet abban, hogy a Magyar Tudós Társaság
kezdettől fogva a magyar nyelvűvelés iránytűje lett volna.”
(SÁNDOR KLÁRA)

„A XVIII. század végén, XIX. század elején tehát
kibontakozott a tudományoknak a göttingai paradigma által
vezérelt (...) antikarteziánus alapokra épült rendszere”
(BÉKÉS VERA)¹

A történeti nyelvűjítás korszakának nyelvészeti alapú értelmezése és megítélése két nagyobb változatban él ma. Ez a két nagyelbeszélés rekonstruálja és közvetíti azokat a folyamatokat, amelyek a bennünk élő „nyelvűjítás”-konstrukciót jelentik. A zavar e két reprezentációs modell aszimmetriájából, a különbségből adódik. Az egyik modell sztenderdizációról beszél, státusz- és korpusztervezésről; a másik adott nyelvűvelés-történeti korszakról, ezen belül például ortológia és neológia küzdelméről. Előbbi a társasnyelvészet, utóbbi a rendszernyelvészet és a nyelvűvelő mozgalom narratívája. A következőkben a társasnyelvészet modelljét kívánom támogatni, a megfelelő helyeken fölerősíteni, valamint árnyalni a BÉKÉS VERA által kidolgozott hiányzó paradigmamodell segítségével. Meggyőződésem, hogy SÁNDOR KLÁRA társas szemléletű nyelvtervezés-elmélete, és a BÉKÉS VERA által rekonstruált göttingeni paradigma kontextusa kielégítően kínál fel egy olyan metanyelvi távlatot, olyan elméleti kereteket, melyeket egymással dialógusba hozva egyértelművé válik e két beszédrend együttes jelentősége a tárgyalandó korszak vonatkozásában. Ezt módszertanilag példáik kibővített rendszerezésével, korabeli, kapcsolódó primer szöveghelyek beemelésével igyekszem alátámasztani. A vizsgálati eredmény szándék szerint radikalizál majd olyan kijelentéseket, miszerint „[a] Michaelis majd Herder által felvázolt, s a romantikusok által kidolgozott alap-

¹ FÁBIÁN 1984: 43, SÁNDOR 2001: 162, BÉKÉS 1997: 61.

elvek Magyarországon már l e g a l á b b [a kiemelés tőlem — B. F. M.] Teleki József pályaművei óta ható tényezői a nyelvtudománynak” (BÉKÉS 1997: 131), valamint választ ad többek között az alcímben feltett kérdésre is.

A hagyományos szemlélet

A magyar Nemzeti Tankönyvkiadó által kiadott „Nyelvművelés” c. felsőoktatási tankönyv első fejezetében FÁBIÁN PÁL a magyar nyelvművelés történetét írja meg, nagymértékben támaszkodva „Nyelvművelésünk évszázadai” c. korábbi munkájára. Írása bevezetőjében a következő alaptézisét fejti ki: „A társadalom fejlődésével jelentkezik a nyelv átalakulását befolyásoló új tényező: a tudatos (ezért műveltető igéből származó szóval jelölt) nyelvfejlesztés vagy (közkeletűbb műszóval) nyelvművelés. — A nyelvművelést Bárczi Géza (helyesen!) alkalmazott nyelvtudományi ágnek tekinti, és célját a következőképpen határozza meg: »a beszélők ajkán öntudatlanul, akaratuktól függetlenül végbemenő nyelvfejlődésnek tudatos irányítása.«” (FÁBIÁN–TÁTRAI 1999: 12).

A nyelvfejlesztés (nyelvművelés) tehát a beszélők öntudatlan megnyilatkozásainak tudatos befolyásolása. A nyelvművelés (nyelvfejlesztés) praxisa „a nyelv fejlődésének” két irányába hathat: lehet n e o l ó g i a , mely újít, ez a régi elemek kiszorításának iránya, és lehet o r t o l ó g i a , mely ellenkező irányba hat, a „rég” megtartására, ezzel az „új” feltartóztatására figyel. Függetlenül attól, melyik tendencia kerül fölénybe, mindenképpen nyelvművelési alternatíva aktiválódik „aszerint, hogy vezérlő elvként az újításra vagy a megőrzésre való törekvés uralkodik-e a n y e l v m ű v e l ő k k ö r é b e n ” (FÁBIÁN–TÁTRAI 1999: 12; a kiemelés tőlem — B. F. M.). Mindezek értelmében a nyelvművelés a középkortól kezdődik (hiszen akkor kerül sor első ízben „nyelvünk fejlődésének befolyásolására”), tárgyalt korszakunk pedig a neológia egyik kiemelkedő kora — a nyelvművelés egyik kiemelkedő kora.

A nyelvújító nyelvművelés első szakasza Bessenyeivel indul, majd a Magyar Hírmondó kollektívája kerül fókuszba, köztük is Barczafalvi Szabó Dávid, aki „[r]endszerébe egészen belebonyolódott” (FÁBIÁN–TÁTRAI 1999: 24). Barczafalvi hektikus neológiája után az ortológia ellentámadásaként megjelenik az ún. Debreceni grammatika (1795), majd jön a Mondolat, erre a „Felelet”, és végül a szintetizáló Kazinczy közismert programirata 1819-ben. Mindenképp fontos lesz a későbbiek tekintetében, hogy a FÁBIÁN-narratívában Kölcsey Ferenc csupán mint Szemere szerzőtársa jelenik meg (Felelet a Mondolatra, 1815), Teleki József pedig Kazinczy szintetikus koncepcióját illetően (Ortológusok és neológusok nálunk és más nemzeteknél) mint az ott felmerült „részletkérdések tisztázója” szerepel. A háborúként metaforizált folyamat a neológok győzelmével ér véget, megkezdődik az akadémiai nyelvművelés — megkezdődik a szótárak, az akadémiai nyelvtan kiadása, megszületnek a tudatos „nyelvhasználat-irányítás” szimbolikus dokumentumai.

„Összehasonlítva a reformkori nyelvújítást a korábbi nyelvművelő tevékenységgel, lényeges különbségként kell kiemelni azt, hogy ekkor lépett be nyelvművelésünk akadémiai szakaszába. A Magyar Tudós Társaság életre hívása előtt a nyelv kiművelésének központja — a szó igazi értelmében — nem volt: Kazinczy is, mások is csak a maguk személyében léptek fel a nyelvújítás mellett vagy ellen (...) Az Akadémia viszont már mint országos tekintélyű testület egységesen cselekedhetett...” (FÁBIÁN-TÁTRAI 1999: 31; a kiemelés tőlem — B. F. M.).

A nyelvújítás tehát ortológia és neológia harcos dialektikája, két moderátora pedig Kazinczy Ferenc és a nagybetűs Akadémia. Ez volt az a „sajátosan magyar, szűkebb értelemben az egész magyar társadalmat átható 18. század végi és 19. századi mozgalom, amelynek célja irodalmi és tudományos nyelvünk kiművelése volt” (FÁBIÁN-TÁTRAI 1999: 18; a kiemelés tőlem — B. F. M.). Utóbbi mondat finom retorikai játékán túl (művelés, kiművelés, nyelvművelés...) kemény proposíciókkal is él FÁBIÁN PÁL: a korszak a nyelvművelés egy jellemző kora, hősei nyelvművelők, és bárhogy is alakul a küzdelem, mindenképp nyelvművelő metódus fejleszti anyanyelvünket.

Sokféle koncepció létezik sokféle témában. A koncepció hatalmi potenciálja, megítélése, azonban nem lényegtelen aspektus. Ez a koncepció van lefektetve a felsőoktatás segédanyagában. Ez a történet a „nagy változat”. Ez a k o n - s z e n z u á l i s .

Új nézőpontot nyerve

„A történeti-összehasonlító nyelvészet kialakulása óta nem volt paradigma-váltás a nyelvészetben” (BÉKÉS 1997: 37). BÉKÉS VERA megállapítása azért fontos, mert a „nyelvi fordulat” utáni korszak embere már tud viszonyítani. Ehhez hozzájárul az is, hogy az a k a r t e z i á n u s - p o z i t i v i s t a normakészlet, mely hosszú ideig meghatározta a tudományosság kritériumait, THOMAS S. KUHN kritikája nyomán megkérdőjelezhetővé vált, utat engedve annak, hogy a tudományosság mindenkori fogalmát újraértelmezzük. A tudományosság hagyományos rendjének nyitottá tétele szempontunkból azért fontos, mert lehetőség nyílik rá, hogy a mindvégig háttérben mozgó „másik” lehetőséget, a n e m - p r i v á t társas szemléletet és modellt rehabilitáljuk, restauráljuk, újra használni kezdjük. A karteziánus p r i v á t n y e l v tudománytörténeti alternatívája ez, mely mintegy oppozíciója is társának: a karteziánus nyelv homogén, analitikus, racionalista, episztemológiai o r g a n o n , alternatívája heterogén, holisztikus, empirikus, ontológiai o r g a n i z m u s . Az egyikben a nyelv propozicionális, eszköz, tőlünk reflektív távolságra helyezhető, kvázi-anyagként megmunkálható rendszer, a másikon a nyelv figuratív, szubsztanciális létközegünk, mely a társas interakciók kulcsa. Az egyikben a nyelv egyéni „belső hang”, gondolatközlő szabályrendszer, a másikon közösségi természetű iden-

titás- és szerepjelző lehetőség. Az egyikben az ember beszél a nyelvet, a másikban a nyelv beszél az embert...

A jellemzők között a wittgensteini *p r i v á t – n e m - p r i v á t o p p o - z í c i ó* az, amely „paradigmatikus dichotómiában” (BÉKÉS VERA) teszi elbeszélhetővé és leírhatóvá a két szemléletrendszert. A megkülönböztetés tudatosítása azért elengedhetetlen, mert e dolgozat alapállása szerint a nyelvművelők nyelve a privát koncepcióban ülve próbál egy olyan korszakot modellálni, amely épp a nem-privát alternatíva fészke. Sem fogalmi készletük, sem elméleti kereteik, sem előfeltevésrendszerük nem tudja produkálni a konstruktív dialógust a felvilágosult racionalizmus és a logikai pozitívizmus között a közelmúltig néma *z á r v á n y b a n* ülő, alapvetően társas szemlélettel — éppen hogy szemben áll vele. A karteziánus, privát-szemléletű nyelvművelés tehát *i n k o m m e n - z u r á b i l i s* fogalmakkal próbálja magyarázni a tárgyalt korszakot, ráadásul úgy, hogy saját történetének dédelgetett szakaszaként tárja elénk. Ehelyett „szerecsébb” olyan fogalmi apparátussal rekonstruálni, melynek valóban köze van a megszólítandó területhez, törekedve arra, hogy az illető korszak saját hagyománytörténeti metanyelvén kerüljön szóba.

Ennek elérését a pozitívizmus előtti nyelvfilozófia leírásainak megidézése adhatja, melyek tárgya, mint látni fogjuk, hatékony és döntő kapcsolatot tartott fenn a magyar nyelvújítás legjelentősebb teoretikusainak szemléletével.

Sprachphilosophie

A felvilágosodás nyelvszemléletét paradigmaticusan váltotta fel az a *S p r a c h p h i l o s o p h i e*, ami a klasszikus német filozófia nyelvelméletének emblematikus elnevezése. Ennek képviselői bontották le a racionalizmus nyelvszemléleti vetületeit, hogy megalkossák az *a n t i k a r t e z i á n u s t*.

„A felvilágosodás nyelvszemléletének kiindulópontja az elszigetelt, autonóm egyén; a gondolkodás az így felfogott Embernek, mint tökéletesen zárt egységnek individuális pszichikus képessége. A nyelv pedig »készség, eszköz, rendszer, adomány (...) Edény, melyet az ember használ, de amely jelentőségét kizárólag ebből a használatból veszi (...) A nyelv séma, gép, az emberi lélektől független, idegen, eszközszerű valóság...«” (BÉKÉS 1985: 12) — BÉKÉS VERA így foglalja össze SZEKRÉNYESSY MARGIT nyomán a racionalista alapállás lényegét.

Ez az irányultság ítélteik el a nyelvfilozófia történetének töréseként Hamann és Herder munkásságában. Bontakozó elméleteik történeti beágyazottságát (a nemzeti eszme megjelenését, a „közösségi szellemi alkat” nyelvbeli lenyomatának, a közösség kollektív azonosságtudatának megfogalmazását) KELEMEN JÁNOS vonatkozó könyvében kimerítően tárgyalja (KELEMEN 1990). Teóriájának egyik fő ideológemája, a *n a c i o n a l i z m u s* nem a ma bennünk élő — elsősorban politikailag aktív — jelentéstartományában volt alkotóelem, hanem mint a *k ö z ö s s é g i i d e o l o g i k u m* építőeleme. „Azt fejezte ki, hogy

az ember szükségképpen közösségi lény, s csak valahová tartozása révén az, ami” (KELEMEN 1990: 8). A közösségi (társas) szemlélet jelenik itt meg, amely egyben a nyelv megközelítésének új típusát is jelenti. Hamann alapozza meg azt a szemléletmódot, amely nyelv és gondolkodás egymást feltételező egységét vallja, amely a nyelvnek aktív világerzékelő szerepet tulajdonít, mely szerint „a nyelv révén nemcsak adott a világ, hanem maga is világ, amelyben benne élünk” (KELEMEN 1990: 95). Kant és Hamann szellemi terében munkálkodik Herder, hogy előbbi mesterétől eltávolodva még erősebben kapcsolódhasson Hamannhoz. „Fragmente über die neueste deutsche Literatur” című munkájában „nyelv és nemzet gondolkodásmódja (Denkart) között szoros kapcsolat van, az nem csupán a gondolatok közlésének eszköze (Werkzeug), hanem e gondolatok tartalma (Inhalt) is, hiszen a nyelv kincsesházként (Schatzkammer) gyűjti össze és tárolja a nemzet történelmi tapasztalatait” (BÍRÓ 2004: 237). Kant, aki feltette univerzalizmus-elméletét a nyelv közbejöttétől, az új nyelvfelfogásból következő relativizmustól (BÉKÉS 1990: 436; lásd erről bővebben KELEMEN 1990: 83–96), és akit amazok elmarasztaltak „laboratóriumi” nyelvszemlélete miatt, indirekt módon egy kritikából kiinduló termékeny meghaladás előidézője lett. A hamanni-herderi nyelvfilozófia tehát szembenállásban (a racionalizmus és a kanti nyelvmodell oppozíciójában) alakult egységes előfeltevéseken alapuló koherens rendszerré.

Kant, Hamann és Herder alkotják a „königsbergi bázist”. A korszakban van azonban még egy másik, részben a königsbergi teljes kibontakozását előkészítő vonulat is, amely azonos diszpozícióban állva mondja ugyanazt: Göttinga.²

Georg-August-Universität

Egy még meg nem írt, nem-privát nyelvfelfogású, társas szemléletű tudománytörténetben valószínűleg kitüntetett helyet fog kapni az a korszak, amely az inkább francia szellemű racionalista és akadémikus képzésmódot után a kor-modern egyetem típus egy lehetséges alternatíváját adta, ez pedig az „angolos” német kutatóegyetem modellje, mely a korszak legvirágzóbb oktatási, kutatási központját valósította meg.

A különleges történelmi helyzetben, brit perszónálunióban működő Hannover tartomány 1734-ben alapította azt az új egyetemet egyik városában, Göttingenben, amely a kutatóegyetemek prototípusává vált, homlokegyenest eltérő szemléletet, kérdésfeltevési módot és problémamegoldó séma-rendet dolgozva ki, mint egyetem történeti elődei.³ Minden mikrogazdasági és mikrotörténelmi helyzet adott ahhoz, hogy a hannoveri Göttingen város egyeteme a legrövidebb

² „Herdernek igaza van. »Aktivizmus« olyan nyelvszemlélet felé mutat, amely [a göttingeni] Humboldt-nál teljesebb ki” (KELEMEN 1990: 123).

³ Az egyetem típus részletes bemutatását lásd BÉKÉS 1997: 50–76.

időn belül a tudományok és a gyakorlati-technológiai kutatások híres intézményes centruma legyen, „korabeli, szinte páratlan tudományos gyűjtő- és olvasótégely” (GULYA 1993: 1287).

Az egyetem tudományos életét MARCZELL PÉTER, tudományos elveit BÉKÉS VERA tipologizálta. A tudományos élet paraméterei (melyek részben „irányzatok”, részben „normatív jelenségek”) a következők: görög életeszmény, gyakorlati szellem, hatékonyság, kozmopolita környezet, kispolgári anyagiasság, biedermeier romantika, kamaszos lelkület, egyfajta fegyelmezett szorgalomra és nyelvtanulásra serkentő hatás (MARCZELL 1993: 205). BÉKÉS VERA „hannoveri normái” az erős empirikus beállítottság, a tipológiai megközelítés, az ún. három szintű vizsgálati módszer (struktúra, textúra, mixtúra), a kontextuális megközelítés, valamint a stadiális szemlélet. (Kifejtve lásd BÉKÉS 1997: 67–72.) Anélkül hogy problematizálnánk, mit ért MARCZELL PÉTER „biedermeier romantikán”, vagy kommentálnák például a „stadiális szemlélet” jelentését, azt fontos tudatosítani, hogy lehetséges felállítani göttingeni normarendszereket. Hogy volt egy egységes előfeltevérendszerből kiinduló koherens, tipologizálható norma- és kritériumkészlete, hogy olyan szakmai mátrixként működött, amely rendelkezett egy sajátosan csak rá jellemző metanyelvvvel, mely egységes és tesztelhető mintákkal, törvényekkel, módszerekkel, stratégiákkal, nézetrendszerrel deklarálta eredményeit. Világosan látható: bár a logikai pozitívizmus diskurzusában ez a korszak nem volt „tudományos”, KUHN azóta is irányadó (s szintén kritikában születő) modelljében az. Tudománytörténeti iskola és tudományelméleti alternatíva. P a r a d i g m a .

Az egyetem oktatói Schlözer, Heyne, Lichtenberg, Michaelis, Büttner, Blumenbach, Eichorn, de itt kapta életre szóló indíttatását Schlegel, az angol Colridge, sőt maga Wilhelm von Humboldt is, aki erre alapozva dolgozta ki képzési rendjét, alapította meg az ún. H u m b o l d t E g y e t e m e t . Az iskolának volt a történeti romantikán átívelő folytonossága tehát (Goethe és Schiller, a weimari klasszika is idekötődik), mely csak a 19. század végén, a pozitívizmussal hallgatott el. Schelling, de „Herder, Hamann, Kant és Goethe is sokoldalú kapcsolatot tartottak fenn a göttingai iskolával, sőt számukra Göttinga m é r - c é t is jelentett” (BÉKÉS 1990: 73). Az antikarteziánus viszonyulás tehát találkozik a 18. század második felében a königsbergi és göttingeni utakon. Közös jellemzőjük a részben kanti, részben descartesi kritikai kiindulópont, a nagymértékben azonos nem-privát nyelvfelfogás, valamint a holisztikus tudományos program az általános kutatói attitűdöktől a konkrét elméleti konstellációkig.

„A XIX. század első harmadában azonban az európai tudományokban egy új, nagy horderejű tudományos paradigmaváltás kezdődött, mely során megszülettek, és a század második felében uralomra jutottak a mai értelemben vett természet- és társadalomtudományok. (...) Göttinga egyik sajátossága abban állott, hogy a XVIII. század végére kialakított egy különleges, a maga nemében párat-

lan értelmiségi kollektívát, a Tudományos Iskolát. Ez a közösség egyaránt különbözött a feudális udvari tudósok eszmei köztársaságától, és a XIX. század második felében megjelenő modern szaktudósok munkamegosztáson alapuló, hierarchikus felépítésű team-jeitől — ahogyan az itt kifejlődött tudományok is p a r a d i g m a t i k u s a n különböznek mind a megelőző, mind pedig az őket »leváltó« későbbi tudományoktól.” (BÉKÉS 1997: 73–4).

Ez a „beékelődött korszak” a nyelvfilozófiában máig alternatív út. Az a nem-privát, organikus szemléletű, Immanuel Kanttal is összefüggésben lévő és a „humboldti teljesítményben kicsúcsosodó” (KELEMEN 1990: 11) paradigmaticus hagyomány, melynek centruma a brit-hannoveri Göttingenben alapított, minden tekintetben különleges egyetem, amely 1734-től kb. 1866-ig működött példaértékűen, s amely kb. 1770 és 1820 között fénykorát élte. Ezekben az években volt legaktívabb a külföldi vendéghallgatók jelenléte, ezzel együtt a legtöbb magyar peregrinus göttingeni ténykedése is.⁴

Az alternatív paradigma és a magyar nyelvújítás

DÜMMERTH DEZSŐ 1961-es tanulmányában statisztikailag is részletezte a göttingeni magyar peregrinációt. Adatai szerint Jéna 629 magyarországi hallgatójával szemben Göttinga csupán 285 hallgatót tart nyilván 1760–1799 között. Nem mennyiségi alapon volt tehát jelentős ez a tanulmányi folyosó, mint inkább minőségileg, a magyar bölcsesetre tett hatásában. A göttingi egyetem anyakönyvében az alapítástól 1837-ig 498 magyar személybejegyzés található.⁵ A korszakban tehát mintegy félezer magyarországi tanuló fordult meg a Georg-August Egyetemen, köztük olyan nevek, mint Kőrösi Csoma Sándor, Budai Ézsaiás vagy Bolyai Farkas. A kiemelkedő gondolkodói teljesítmények göttingi gyökereitől független tény, hogy 1773-tól fővárosunk egyetemén egymás után három Göttingenben képzett tanár nyert tanszéket, Cornides Dániel, Schwartner Márton és Schedius Lajos (DÜMMERTH 1961: 362).

A matematika, orientalisztika, nyelvészet, jog területére egyaránt döntő befolyással volt a kutatóegyetem hatása, feldolgozása külön monográfiát igényelne. Szempontunkból a korszakra tett nyelvszemléleti hatása az érdekes. A magyar nyelvújítás újramondásának aspektusából öt k i r a g a d o t t név lesz most különösen fontos: Barczafalvi Szabó Dávidé, Teleki Józsefé, Aranka Györgyé, mert jellegzetesek; Kölcsey Ferencé és Kazinczy Ferencé, mert reprezentatívak.

Barczafalvi és Teleki közvetlenül is ismerte Göttingát — mindketten koptatták a hannoveri intézmény padjait.

⁴ A Georg-August egyetem jelentőségét egész Közép-Európában kezdik felismerni, például a szlávok vonatkozásában is: LAUER 2002.

⁵ Valamennyi adat forrása DÜMMERTH 1961: 355–7.

(Barczafalvi Szabó Dávid)

Rát Mátyás 1786-ban a következő sorokat írja:

„Göttinga, ó dicső tudományok kormánya,
Melytől elválását szívem most is bánja.” (közli: PUKÁNSZKY 1936: 362).

Az a Rát Mátyás, aki pozsonyi, majd soproni tanulmányok után 1773-tól 1777-ig Göttingában tanul (SZINNYEI XI, 584), majd 1779-ben úttörő jellegű folyóiratot alapít — a Magyar Hírmondót, mely „különösen kivette részét a nyelvújítás kezdeteinek tekinthető nyelvi mozgalmakból” (KÓKAY 1981: 6), és melynek koncepciója a göttingai mester, Heyne hatását mutatja —, munkatársa és példaképe Barczafalvinak. A sárospataki diák Belgium után egy évig szintén Göttingenben tanul, mielőtt visszatérne Sárospatakra. 1784-ben így ír, II. József nyelvrendelét a Magyar Hírmondóban kommentálva:

„Édes magyarim! Ezen kegyelmes parancsolatnak, amint őfelsége maga is mondja, az oka az, hogy született magyar nyelvünk elhagyatott, ki nem palléroztatott, és országainkban közönségessé nem tétetett; régi eleink, magyar vérből származott királyaink, bár követték volna más országok példáját, és ahelyett, hogy országaikban más idegen nyelveket béhoztanak, bár magok nyelveiket excolálták és az ország dolgainak folytatásában a deák helyett közönségessé tették volna, most mi is, mint más nemzetek, édes született nyelvünkkel dicsekedhetnénk, és e’ sem volna akármely legszebb s legvirágzóbb európai nyelvnel is alábbvaló, talám minden nemzet uraságainál és asszonyságainál a francia és olasznál kedvesebb és közönségesebb volna; ez ugyan már most késő, de azért reménylhetünk mégis, hogy netalám kedves maradékaink elhagyatott édes nyelvünket virágzóvá s közönségessé tehetik.” (Magyar Hírmondó, 1784. júl. [jún.] 5. 42. sz. 349; KÓKAY 1981: 167).

Az alapállás világosan látható: a „kegyelmes parancsolat” azért kényszerült megfogalmazódni, mert a magyar nyelvet nem ismeri (nem beszéli) mindenki a történeti anyaországban, és nem alkalmas köznyelvként funkcionálni, nincsen kidolgozva („palléroztatlan”). Ha ez a múltban megtörtént volna, és a nyelvet az „ország dolgainak folytatásában közönségessé tették volna”, tehát hivatali nyelvként a deák méltó versenytársa lenne, nem kerülne sor a király rendeletére. Bár ezt megtenni a rendelet szempontjából már késő, még van remény „maradékainkra” nézve — tesz hitet Barczafalvi. Tudjuk, nem várt az utódokra.

A magyar nyelvtörténetben hírhedt „neológus” a „szaporodik a világ, szaporodik a szükség, szaporodnak hát a szók” elve alapján fog szóalkotásba. Felfogása szerint „az új szavakat csakis nyelvünk belső alkatára figyelve, azzal összhangban szabad alkotni” (BÉKÉS 1997: 108). BÉKÉS VERA kiemeli, hogy Barczafalvi 12 pontos kritérium- és normarendszer szerint alkotja szavait. A nagyfokú szakmai önigénnyel készített újdonságok megítélése kapcsán óvatos eljárásról beszél, „keresztyéni türedelemről”. Kezdeményezésének fórummá tételére egy korán jött módszerrel próbálkozik: a Magyar Hírmondóban próbál nyilván-

nosságot teremteni és virtuális társulást találni a szavak megalkotását, kiválasztódását és elterjesztését illetően. Terve olyannyira nem sikerül, hogy maga a közlő folyóirat is szenvedni hatását. Megalkot egy módszerétől nem kevésbé zajos fordítást (a közismert „Szigvart”-ot), majd öreg kollégiumába, Sárospatakra vonul vissza, tanítani a majdani reformnemzedék egy sor kiválóságát (BÉKÉS 1997: 111). E visszavonulás előtt, 1786-os „Nekrológ”-jában azonban még összefoglalja és védelmezően kommentálja elgondolásait:

„Ezen folyó hónapnak 26-dikán csaknem egyszerre öt levelet vettem a hazából. (...) ...ímé megvallom, hogy azonban egy sincs közülök, aki a csinált új szókat mind helybenhagyná; hanem egyik egyet, másik kettőt, harmadik többet mustrál ki: de egész becsülettel; és én az ilyen mustrálást vártam is, köszönöm is ezerszer. [...] Minden szóknak egyedül a szükség volt szülőanyjuk. [...] ...hadakozó hajó, nagy hajó, kis hajó s a t. látd-é, hogy el kell mellőznöm a dolgot! S így mellőzvéen el a szókat, szépen elmellőzzük egyszersmind a tudományt; mert nem tudomány az, mikor egyik dolgot a másiktól nem tudom jól megkülönböztetni. [...] négy szóból álló körülírás, négy zsendelyszeg, s így erőlténítjük el az egymást összefoglaló kisebb-nagyobb szóleceket s szarufákat a beszédben. (...) ...én nem egy embernek tartom most magamat, hanem hogy úgy szóljak, egész hazának (...) megírhatná ki-ki a maga ítélettételét, tetszik-e vagy nem, s miért nem; én osztán, ami a közönséges megegyezésből nem tetszene, azt óh, beh örömet kihagynám! [...] Óh, beh örömet cselekszem a megváltoztatást! Hiszen nékem nem arra kell vigyáznom, mi tetszik nékem, hanem, mi tetszik az olvasóknak, mert én nem magamért írom, hanem másokért! [...] Én, csak parancsolnának, egybe kész volnék egy közönséges megrostálásra való grammatikát is írni [...] Eb hiszi, hogy ezer makulát ne ejtett volna Zeuxis, míg a seregély s rigó belévágta az orrát abba a gohérba, amelyet festett. (...) ...nincs igazabb, mint az, hogy forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni; télnek kell elébb lenni, hogy nyár legyen...” (Magyar Hírmondó, 1786. aug. 30. 68. sz. 561–75; KÓKAY 1981: 435, 436, 437, 438, 441, 442, 438, 441).

Három fontos momentum emelhető ki a szemelvényből: a hazafiság beszédrendjének felhasználása, sőt az arra való hivatkozás; a nyilvánosság, a véleménycsere, az eszményi kommunikációs tér kialakításának vágya (megíráskor már csupán kesergés a szándék megghiúsulása fölött), valamint érvelés az új szavak alkotásának, a tudományos nyelv kialakításának szükségessége mellett, ezen belül is nyomatékosan a kitartó t e s z t e l é s metódusának elfogadtatása mellett.

BÉKÉS VERA a nyelv saját törvényei alapján, reflektíven kialakított szóalkotási szempontrendszert, a „grammatikai türeelmet”, a jelenét megelőző szótesztelő, szóterjesztő módszert, valamint a kritikával és az érvelés etikájával kapcsolatos álláspontját emeli ki előremutató pozitív elemként. Barcafalvi Szabó Dávidot a mai napig lényegében két recenzense ismeri el. Egyik kortársa, a göttingeni superintendens Kis János, a másik az imént citált tudományfilozófus, BÉKÉS VERA.

(Teleki József)

Gróf Széki Teleki József 1830-ban a Magyar Tudós Társaság „előülője”, első elnöke lesz haláláig. Előtte azonban 1812 és 1814 között hallgatója a Georg-August egyetemnek (SZINNYEI XIII, 1410), 1817–1818-ban pedig szerzője egy, a Marczibányi-pályatételre írt nyelvbölcseleti értekezésnek. BÉKÉS VERA többek között e munkája nyomán nevezi őt a göttingai paradigma magyarországi reprezentánsának. Már atyja, Teleki László megelőlegezi fia szisztémáját. 1816-os, Kazinczynak írt terjedelmes válaszlevelében a nyelvújítással kapcsolatos állásfoglalását fejt ki. Megjelenik benne a „német romantikus állambölcselet történeti iskolájának” számos organikus eleme, az akadémiai mozgalom csírája, valamint a „nemzeti Karakter” és „Genius” terminusa is (CSETRI 1990: 78–83). Az ún. o r g a n i k u s n y e l v f e l f o g á s legszisztematikusabban azonban az utód Teleki Józsefnél bomlik ki Magyarországon. Érvelésében „a nemzeti nyelv, az anyanyelv közvetlenül hozzánk, közösségünkhöz tartozó organizmus” (BÉKÉS 1997: 115).⁶ A göttingai paradigma egyik alapvető vonása fogalmazódik meg nála, mely szerint a „génusz” önálló, saját törvénnyel bíró ontológiai minőség.

„...különösen óhajtatik az is, hogy ezen újítások nyelvünknek különös természete, szembetűnő tulajdonságai és valóságos (...) karaktere szerént tétessenek meg. [...] Valamint képtelenség a t ö k é l e t e s e b b a l k o t á s ú i d e g e n n y e l v n e k h o n i nyelvünk helyett való e l f o g a d á s á t ó h a j t a n i, éppen oly megfoghatatlan balgatagság volna eszünkben egy tökéletes n y e l v - b é l i i d e á l t felállítani és nyelvünknek ahhoz való alkotását, alkalmaztatását e r ő l t e t n i. Meg vagyon a t ö k e mutatva, melyből kell dolgoznunk, ki vagyon a v i d é k m é r v e ... (...) ...a nyelvnek b e l s ő k a r a k t e r é t, alkotások módját elváltoztatnunk n e m l e h e t, ennek a nyelvmívelő szemé előtt s z e n t n e k kell lenni.” (TELEKI 1816/1988: 33, 325).

Teleki fenti sorai lényegében a karteziánus nyelvideál gondolatát vetik el, önálló karakterről beszélnek, adott „tökéről”, tőlünk független „kimért vidék”-ről. Amikor pedig „hazai literatúránk szelíd geniuszáról” (TELEKI 1816/1988: 31) beszél, a rendszerképző fogalom is megjelenik retorikájában. Teleki tehát a göttingeni Michaelis, és a königsbergi Herder hagyományát követi (BÉKÉS 1997: 116), amelyet Wilhelm von Humboldt teljesít ki. Az idegen nyelv mint minta és applikatív lehetőség elvetése pedig a nemzeti nyelv minden mástól különböző k ü l ö n ö s s é g é t, génuszát emeli piedesztálra, megint csak azt jelezve, hogy a karteziánus örökség univerzális észtörvényei, a nyelv, mint eszköz cserélhetősége ebben a kontextusban értelmét veszti. CSÚRI BÁLINT Herder

⁶ Lásd még: „E szemléletben a honi nyelv nem jó-rossz kifejezőeszköze az egyes egyénben megfogant gondolatoknak, érzéseknek stb., hanem olyan, közvetlenül a kollektívához tartozó alkotó közeg (közös »affinitás-szféra«), melyben [azok] e g y á l t a l á n megfogalmazódhatnak...” (BÉKÉS 1997: 118).

hatását nyomatékosítja, emellett nyitva meg egy számunkra fontos másik szempontot is, amennyiben megjegyzi: „Ha fontolgatjuk érveit, azt látjuk, hogy itt nem Teleki, a nyelvész beszél, hanem Teleki, a patrióta” (CSÜRI 1930: 70) Valóban van egy nagyon fontos és lényeges ilyen vonulata munkájának:

„Örömmel kellett és kell minden hazafinak szemlélni, mely elragadó é k e s s z ó l á s s a l , mely nagy könnyűséggel fejezik ki magokat sokan közülök, jól lehet gyakran észrevenni, hogy még míveltetésben lévő n y e l v ü n k nem mindenkor akar akaratjoknak e n g e d e l m e s k e d n i . [...] A nyelv kimíveltetése oly szorosan egy lábbon áll az egész nemzetnek pallérozottságával, hogy azt amabból könnyen megítélhetjük. (...) ...a n y e l v n e k c s i n o s í t á s a , t ö k é l e t e s í t é s e nemcsak megengedhető, hanem k e r ü l h e t e t l e n ü l s z ü k s é g e s , minden nemzetnek, minden embernek szoros kötelessége, sőt oly t e r m é s z e t e s , mint a t e r m é s z e t m a g a , Herdernek helyes megjegyzése szerint. [...] ...a nyelv kimíveltetéséről megállapított szabásaimat nem szorítottam a tudományos és mesterségbeli szavakra, szólásmódokra, hanem az egész nyelvre és annak minden tekintetű kimíveltetésére kiterjeszkedtem ” (TELEKI 1816/1988: 101, 116, 33).

A „pallérozottság” óhajítása, a „kimíveltetés” intenciója ebben az érvelésben is minden „hazafi” kötelessége. Pályaművének egyik alcíme jellemzően ez: „A nyelv művelését kötelességünké teszi nemzetiségünk fenntartásának kívánsága” (TELEKI 1816/1988: 141). Hasonlít ebben Barczafalvi, s mint majd látjuk, Aranka György koncepciójához, bár ő mindkettejükénél szisztematikusabban mondja ezt is. Jelentőségét eddig nem méltatták kellően, pedig nem csekély. Ezek mintába illeszkedő szándékok, megvalósulásaik pedig a nyelvújítás fő eredményei. A társas szemlélettel mélyen összefüggő, igazában csak abból kibontható perspektívái.

(Aranka György)

II. József halálát követően összehívják az országgyűléseket Budára és Kolozsvárra. Aranka — aki a Magyar Hírmondóval is kapcsolatot tart fenn (SZINYNYEI I, 222) — a gubernátortól kapja a megbízást egy tervezet elkészítésére a legsürgetőbb erdélyi művelődési tennivalók vonatkozásában. Az országgyűlés első szakaszának végén a rendek elé kerül a tervezet, a Rajzolat, melynek ügyét sikerre is viszi az országgyűlés. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság alakuló ülését 1793 decemberében tartja Marosvásárhelyen, hogy utána 13 évig munkálkodjon. A társaság második korszaka a Martinovics-ügy utáni korszak (1796–1801), Aranka György 1798-ban visszavonul. A társaság 1806-ig működik még (lásd ENYEDI 1988: 9–39). Az intézmény történeti beágyazottságát, történetiáját tágabb összefüggésekben tárgyalja ENYEDI SÁNDOR. Számunkra Aranka György konkrét szövegein kívül a lényeges az, hogy az általa megálmodott társaság 13 éven át működött többé-kevébé eredményesen, és hogy a Magyar

Tudós Társaság erdélyi előképeként határozható meg. Aranka írásai nagyfokú hasonlóságot mutatnak a későbbi akadémiai elnök Teleki koncepciójával, de Barczafalvi és Kölcsey teóriáinak több elemével is. Aranka a Rajzolatban fogalmazza meg tehát a társaság céljait és igényeit:

„Akinek módja volt mind Erdélynek, mind Magyarországnak különböző részeiben megfordulni és a magyar beszédre s annak kimondására figyelmeztetni, jól emlékezik rá, mely nagy a két országok s ezeknek különböző tartományai és helységei között a magyar beszédben való különbség. [...] Az újabb magyar könyvek (...) annyira nem kedveltek és olvastatják magokat, hogy mintha fát vágna az ember, úgy meg kell magát erőltetni, és megizzad belé, ha végig akarja olvasni. [...] ...ha mi magunkot ezen közös dologból kihúznók, néálám könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan-lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok. (...) A m á s o d i k ok, mely a n y e l v m í v e l é s é t és az arra való társaságot szükségessé teszi, a v i l á g o s o d á s . Nem lehet egy nemzetnek világosodásra jutni semmiképpen, hanem csak a nemzeti nyelv útján. [...] az eddig mondottakból kijő, hogy annak az intézett társaságnak két fő tárgya lehet, úgymint a nyelv művelése és a nemzet világosítása. Azt is átalálthatja akárki, hogy a nyelv művelésével n e m a r r a v a n c é l o z á s , h o g y n y e l v e t c s i n á l j u n k m a g u n k n a k .” (Aranka György: Egy erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez. Kolozsvár, 1791; ENYEDI 1988: 44, 45, 46, 50; a kiemelések tőlem — B. F. M.).

A tudományok művelése, az érthető, olvasható és beszélhető egységes köznyelv itt is a program középponti eleme. A megvalósítás lépései itt (is) egy nagybetűs grammatika írása, majd „egy jó magyar szótár”, egy lexikon készítése, az újabb könyvek folyamatos recenziója, egy létesítendő bibliotéka („könyveszoba”), valamint alakítandó „olvasótársaságok”, melyek a „nyelv művelésével” foglalkozó társaságok fészkei lennének.

A nyilvánosság, a társulás, a kommunikációs csatornák kiépítése, a tudományos és köznyelv „pallérozása”, valamint az általános „világosodás” elérése itt szintén alapintenció. A korrelációkat csak megerősíti Aranka következő irata, mely még ugyanabban az évben készül:

„Az első közönséges tárgyról, a nyelvművelésről (...) Tudni való dolog, hogy a magyar nyelv magába a hazába úgyszólván nagyobb részint a lakosok között, ámbár fő nemzeti nyelv legyen is, de nem éppen közönséges azért, hogy talál-tassék fel olyan mód, amely által lassan-lassan közönségessé legyen. [...] Lás-suk azokat az eszközöket, melyek ennek az első és fő tárgynak elérésére szolgál-hatnak. Ezek között lelelőbb tézsem a jó magyar g r a m m a t i k á t vagy nyelvmestert és a szükséges, már a Rajzolatba kinevezett szótárakat, l e x i -

k o n o k a t . [...] A nyelvnek közönségesebbé tételére egyenesen szolgálna az is, hogy a hazába mindazokon a helyeken, ahol német, úgynevezett normális oskolák voltak, magyar nemzeti oskolák állíttatnának fel. [...] A második közelebb való tárgy ezen rendben a nyelvnek két hazában egyesítése és a különbségek esmértetése. [...] Harmadik, közelebbbrül való tárgy a nyelv bővítése. [...] A nyelvmívelés második közönséges tárgya az esméret terjesztése.” (Aranka György: Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, A Magyar Nyelvmívelő Társaságról újabb elmélkedés; ENYEDI 1988: 75, 76, 77, 79, 81, 84).

A magyar nyelv általánossá, „közönségessé” tétele, a (tudományos) „esméretterjesztés” ennek az érvelésnek is főárama. A leglényegesebb eszme-futtatást azonban A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabjában veti Aranka papírra a Bézvezető cikkelyekben, 1796-ban:

„A nyelv a nemzetben a nemzet értelmének mind műhelye, mind eszköze, mind pedig annak mértékének mérője. (...) A magyar nemzet megtartotta anyai nyelvét. De több európai napnyugoti keresztyén nemzeteknek példájokat követvén, azt az oltártól, királyi széktől s széptudományok zsámolyszékeitől, amely méltóságra az idegen rómain emelte, kizárván, azáltal a nemzet nagyobb része között s a tudományok között olyan vastag falat emelt fel, hogy ezeknek jóltévő világok amazokhoz által nem hathatott. [...] Egy magyar nemesembernek pedig a deák és német okvetlenül szükségesek. Nem az azért célja a Társaságnak, hogy ezeket eltörölje és kiirtsa; mivel az nagyobb kár volna, mint haszon; nem is az, hogy magyar nyelvet csináljon, mivel vagyon; nem is, hogy jobbítsa, mivel tökéletes. [Hanem] hogy majdan akkor, amikor ha az egek akarják, a hazában a tudományok és tisztesség székeibe méltán és illendően és minden erőszak s kár nélkül ülhessen, mint maga tulajdon székibe. Hogy azt a különbséget, melyet hazánk földin lakó más nemzeteknek nyelvek különbsége okoz, lassan-lassan, de édes és kellemetes móddal meggyengítse...” (ENYEDI 1988: 134, 136, 137).

Zavarba ejtő sorok ezek. A nyelvújítás állítólagos harcosságát nyomaiban sem leljük. A nyelvet tökéletesnek tételezni nem karteziánus felfogás, éppen annak keresése a gyakorlat. A nyelv, mint a nemzet műhelye és mértékének őrzője toposz pedig a „res-felfogástól” igen-igen távol áll. A szemelvény mindezek mellett előképe annak a nyelvezetnek, amit megelőlegezett már a Barczafalvié is, de tökélyre (Teleki magassága fölé) Kölcsey Ferenc vitt.

(Kölcsey Ferenc)

Herder neve Kölcseyéhez áll legközelebb a magyar „Sprachphilosophie”-ban. A herderi gondolatrendszerben a tökéletes gép felvilágosult racionalizmusának *n y e l v i d e á l*, és a romantikát idéző organikus *n y e l v g é n i u s z* gondolatának kettőssége egészen jól kitapintható, az ún. *n y e l v r e g é n y - k o n - c e p c i ó* is tartalmazza mindkettőt. A nyelvújítási tollpárbajokban is szerepel mindkét elem, de jellemzően (és az érvelés irányától függően) mindig csak az

egyik (BÉKÉS 1985: 13). Soha nem szerepel viszont annyira koncentráltan egyik konstelláció központi fogalmaként sem, mint a „lasztóci fordulat” utáni Kölcsey-teóriában a nyelvgeniusz fogalmi köre: „Hidd el nekem, a nyelv maga határozza meg magát, s hogy ez a szó vagy szólásforma bevétessék, vagy ne? sem grammatika, sem szintaxis nem határozzák meg: hanem valami más, amit nevezni nem lehet.” (Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1815, március 6-án. In: KÖLCSEY 1975: 957).

Későbbi programleveleiben már nem ennyire enigmatikus, mesterének még direkterben fogalmaz: „A nyelv maga meghatározta a maga pályáját, s maga meghatározza egykor ezen pályának végcélját s korlátjait is (...) A változásokat, melyek magokban jöttek, s előmentek volna, nagyon kiismertetni, siettetni, s végre oltalmazni s nekik nevet adni, ez, ami a dolgot elrontotta.” (Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1817, június 11-én. In: KÖLCSEY 1975: 966). „Ez nem azt teszi, hogy én újítani rossznak tartanám a nyelvben. Tettem azt, s tenni fogom, s mikor fognék én arra a gondolatra jöni, hogy valakinek s Uram Bátyámnak is az ellenkezőjét valljam? De igaz az, hogy az effélékről egyes ember, sőt az egész nemzet is nem ítélni, mert az újat sokszor egészen ismeretlen okok fogadtatják el.” (Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1817, június 12-én. In: KÖLCSEY 1975: 970).

Ez már távolról sem a felvilágosodás dologszerű nyelvfelfogása. A nyelv itt ugyanúgy egy közösségi organizmusként elgondolandó lélegző geniusz, mint Teleki József pályaművében. Ez a létközeg pedig a nemzet mint *superorganizmus* produktuma, gondolkodásmódunkat befolyásoló önálló létező: a *nemzeti geniusz hangzása* (BÉKÉS 1985: 18). Kölcsey Ferenc a „grammatikusok” nyelvszabályozó koncepciója és az „írói önkény” elve között állva érvel, ebben a köztes térben mondja az elsők között azt, hogy a nyelv „egy mindenkor létezett, folyamatos, önmagát meghatározó és szabályozó mozgás, változás” (BÉKÉS 1985: 19), amit nem is lehet grammatikába rögzíteni. Tehát sem a grammatikusi erőszak nyelvszabályozó, sem a nyelvgeniuszt figyelmen kívül hagyó írói önkény útja nem járható Kölcsey *organikus nyelvfelfogásában*. Ez a nyelv geniuszán alapuló felfogás pedig Herderen keresztül a göttingeni professzor Michaelis gondolatára vezethető vissza (BÉKÉS 1997: 119–20).

Jól láthatók a kapcsolódási pontok a „műhely és mérce” terminust illetően Aranka Györggyel, az organikus felfogást illetően Telekivel, és a „saját szellem-saját törvény” elvét illetően Barczafalvi 12 pontos kritériumrendszerével. Kölcsey szabályos teóriában, egy koherens konstellációban haladja meg saját hagyományát, és „szakítását” deklarálta, egyenesen Kazinczynak jelenti be egy programatikusi levélsorozatban. Hangos váltás ez — *progresszív paradigma váltás*. Kölcsey egy személyben végiggondolja és lejátssza a „privát-nem-privát paradigmatis dichotómia”-ként elnevezett dilemma mérle-

gelését, elsősorban königsbergi (herderi) támogatással, de áttételesen a göttin-
geni újhumanizmus által, reprezentatív módon, modellalkotó erővel. Egy olyan
modellével, amit csak társas szemlélet képes érdemileg interpretálni, abban a
kontextusban, mely történeti jelenében önértelmező és öndefiniáló, valamint ön-
elemző kontextusa volt — nem is nagyon szerepel a „lasztóci fordulat” a nyelv-
művelő kézikönyvekben, FÁBIÁN-narratívákban...

Természetesen nem cél anakronisztikusan visszavetíteni a „hiányzó paradig-
mát” olyan történeti periódusra (1780–1810), amikor az még nem releváns értel-
mezőerő. Az előzőekből viszont látható, hogy Kölcsey és Teleki áttörései nem
voltak előzmény nélkül valók. Hogy volt egy kezdődő, általános szemléletváltás,
mely a korszak bonyolult irányultságainak egyikeként a későbbiekben, a Magyar
Tudós Társaság gyakorlatában csúcsonyul ki, s lesz jellemzője a nyelvújítás
betetőzésének. Ez az új szemlélet pedig „más” nyelvet beszél.

„Más” nyelvet beszélve

A nyelv „kimíveltetésének”, „pallérozásának” óhaja volt a szemelvények
egyik központi gondolata. Hogy az, elkorcsosulva, elgyengülve nem elég jó,
nem lehet jól használni. Pedig ez a saját nyelv kell, mert ennek génusza konst-
ruálja a hazafit. Két szál ér itt össze: a nemzetben-lét apoteózisa, illetve a (sa-
ját)nyelvhasználat optimalizálásának vágya.

A nemzet mint „szimbolikus értelemvilág” terminusa kapcsán S. VARGA PÁL
is a pozitivistá metanyelv elégtelenségéről beszél, játékba hozva a „kollektív
megelőzöttség” Magyarországon legprovokatívabban BÉKÉS VERA által előhí-
vott (felelevenített) alternatív szemléletmódját. A kulturális antropológia diskur-
zusában Gehlen nyomán (aki maga is Herdertől kölcsönöz) szimbolikus
konstruált és közvetített, „lakhatóvá tett” értelemvilágról értekeznek, amihez
szükség van többek közt koherens k o l l e k t í v t u d a t r a (közös értelem-
mezőre), megfelelően kanonizált és archivált k ö z ö s s é g i - k u l t u r á l i s
e m l é k e z e t r e , közös tudáskészlet alapján közösen kialakított k o l -
l e k t í v i d e n t i t á s é r z e t r e , mely a szükséges eredetközösségi narra-
tívákkal, értékongruenciákkal, disszonanciák nélküli „Mi-Ők oppozíció”-val
alakítja a nemzeti identitást az egyéneken csoporttudattá, értelemadó, öndefi-
niatív l e g i t i m á c i ó s b á z i s s á (vö. S. VARGA 2002: 38–52).

E hevenyészett és szükségszerűen torzító összefoglalás azért elég most, mert
a jelenség súlyát és összetettségét így is jól szemlélteti. A történeti nyelvújítás
folyamata a „nemzeti eszmélkedés”, a függetlenedés történeti korába, az ún.
r e f o r m k o r b a fut be, melyben a nemzet mint a társadalmi, jogi, politikai
(kulturális) függetlenség hívó- és kulcsszava, valamint a nemzeti nyelv mint en-
nek letéteményese és legfőbb biztosító (bizonyító) a gondolati rendszerek
középpontjában rendszerképző elemmé emelkedik. Ilyen irányultságú volt a KE-
LEMEN JÁNOS által leírt német „nacionalizmus” közösségi ideológiája is. A

„hangadó” beszélők nyelvi formái ekkor ebben az „ideológiai kontextusban”⁷ élnek és értelmeződnek. Az itt leltárba vett korabeli gondolatalakzatok is ebbe a mezőbe érkeznek: a n e m z e t - d i s k u r z u s b a . A nemzeti nyelv kialakítása pedig nálunk — nem lévén direkt hatalmi (politikai) potenciál — elsősorban kulturális minőségében lesz beszédtema. A „közös nyelv” egyre inkább a „génusz” által védett és értelmezett, kollektív védelme és megkreálása pedig (hiszen kreálásra szorul, mivel nem létezik hivatalos, tudományos stb. változata) kezdettől fogva a korszakban abszolút értékekkel, a nemzeti függetlenség, a „hazafizmus” értékeivel, az anyanyelvhasználat jogának követelésével társul, mivel ezen értékek ismertek el a legszélesebb körben (SÁNDOR 2001: 160), egész egyszerűen ezen eszméknek legnagyobb a f o r g a l m i é r t é k ü k (bár, mint MARGÓCSY ISTVÁN megjegyzi, a nemzeti nyelv először más jelek, pl. a nemzeti öltözet mellett játszik szerepet, s csak „utána válik egyedül érvényes, kizárólagos és megfellebbezhetetlen szubsztancialitássá”: MARGÓCSY 1996: 257). Ennek kísérőjelenségei többek között az egyre gyakoribb és szervezettebb t á r s u l á s o k , melyek a (tudós) hazafiakat fogják össze a nemzeti érték-kongruencia valamely mindig speciális komponensében. Ezt áhította már Bessenyei is például a Holmiban, dolgozott ki rá konkrét tervet a „Jámbor szándék”-ban. Ilyen Aranka György erdélyi társasága, vagy a soproni, nagyenyedi diáktársaságok; ilyen maga a Magyar Tudós Társaság. Mint láttuk, mindvégig ebben az ideologikus nemzet-beszédrendben érveltek az itt szereplő bölcselek is. Ebben készítették elő, illetve indították el a n y e l v t e r v e z é s t .

SÁNDOR KLÁRA idézi kapcsolódó tanulmányában EINAR HAUGEN nyelvtervezés-definícióját, melynek lényege, hogy a nyelvtervezés egy homogén beszélőközösségben normatív nyelvtant, helyesírást és szótárt készít tanácsul az íróknak és beszélőknek (SÁNDOR 2003: 382). Ez akkor következik be, ha egy csoport úgy érzékeli, hogy társadalmi problémái a nyelvvel kapcsolatosak, ha nyelvi normák ütköznek, vagy — esetünkben — ha nincsenek konszenzuális nyelvi normák. A normák hiányának nyelvhasználatból fakadó hátrányát érzi Barczafalvi, amikor „szarufákról”, Aranka amikor „favágásról”, vagy Teleki amikor a „csinosítás” szükségességéről beszél. HAUGEN a nyelvtervezési folyamatok összességét s z t e n d e r d i z á c i ó n a k nevezi. Nos, teljes mértékben kapcsolódva SÁNDOR KLÁRÁHOZ (SÁNDOR 2003: 382–5), mondhatjuk, hogy a magyar nyelvújítás sem volt más, mint nemzetspecifikus sztenderdizáció.

A nyelvtervezés két nagy szakasza a s t á t u s z - é s k o r p u s z t e r v e z é s . A státusztervezés első lépése a megfelelő (vagy a versenyben „győztes”) nyelvváltozat k i v á l a s z t á s a , mely a szaknyelv, a hivatalos nyelv, a formális stílusváltozat legalkalmasabb terepének ítéltetik. A józsefi nyelvrende-

⁷ TAKÁTS JÓZSEF terminusa (TAKÁTS 2002: 367).

let ilyen nyelvváltozat hiányában legitimálta magát, és tudjuk, végül Kazinczy nyelvváltozata lett a kiválasztott (persze nem véletlenül), azzal együtt, hogy a cél végeredményben a magyar nyelv mint egész elismertté se volt, nem egy egyedül helyes változat kidolgozása. A korpusztervezésben a kodifikáció lépései erősítik meg a kiválasztott normát (a hivatalos kodifikáció politikai aktusa — jól tudjuk — az 1844-es országgyűlésen történt meg), amely a grafizációval (az írásbeliség szabályozásával) történik, mely során rögzítik a kiválasztott nyelvváltozat nyelvtanát (ez a grammatikáció, ezt szerette volna többek között megcsinálni Barczafalvi), és szókincset (ez a lexikáció, ezt vitte végbe a Tudós Társaság szinte azonos módszerrel, mint ahogy Barczafalvi kívánta korábban; vö. BÉKÉS 1997: 123). A lexikonok, szótárak és nyelvtanok megírásának óhaja (például Arankánál) szintén ezt előlegezte. Következő lépés a már írásban deklarált norma terjesztése. Ezt próbálja nálunk szintén az akadémia, de ilyen irányú Aranka azon felvétele is, hogy a magyart tanítsa a német „oskola” is, vagy hogy létesüljenek olvasóköri körök. A terjesztés módszere az elvégzett nyelvtervezési lépések hatásának mérése, az értékelés, valamint a szükséges javítás elvégzése is. Ennek megítélését a reformkorban az alkotó nyelvérzékre bízzák, mely a nagy közönység mint a nemzet specifikus géniuszával kollektívan rendelkezők sajátja, tehát — Széchenyivel — a publikum az, melynek perdöntő a szava e kérdésben (BÉKÉS 1997: 139). Utoljára a kidolgozás részfolyamata marad, mely a szakszókincs (át)alakítását, kibővítését, a nyelvváltozat stílusainak bővítését jelenti, hogy a változat olyan funkciókban is használhatóvá váljék, melyekben korábban másokat (esetünkben más nyelveket) használtak. Ezt szintén a Tudós Társaság vállalja fel például a Műszótár megalkotásával. A magyar sztenderdizáció nyilvánvalóan nem ilyen vegytiszta rendben zajlott le, egyes lépései már a felvilágosodás előtt megvannak nyomokban, és igazán csak a 20. század elején zárul le, lényege, döntő része azonban a Magyar Tudós Társasághoz kötődik. Az intézmény a sztenderdizáció feladatát vállalta fel, melynek lépései konkrétan szóba kerülnek már az 1780-as évektől, amikor Barczafalvi grafizációról áhítozik, és ennek érdekében aktív lexikációt végez, amikor Aranka szintén grafizációt sürget, és részben ezért hoz létre egy társulatot Erdélyben, amikor Teleki (már később) szisztematikusan a korpusztervezés mellett érvel 14 „Szakasz”-ből álló módszerkészletével. Az érvelésükkel a státusztervezést már megkezdő „hazafiak” egyet akarnak: átrendezni a közönségi használatban lévő nyelvek helyzetét a magyart szentesítve, elsősorban a német és latin ellenében (SÁNDOR 2003: 384). Az ilyen ideológémben feltűnő „magyarosítás” (mint státusz majd korpusztervezés) sürgetése az újabb kutatások szerint pedig már a 18. század egyházi szövegeiben (például katolikus prédikációkban) is feltűnik, de általában is jóval 1780 előtt megfigyelhető az anyanyelv jelentőségének mint a nemzeti lét letéteményesének szlogenszerű hangoztatása,

a kulturális nemzetfogalom és egy új közösségi formáció szubsztanciájaként.⁸ Mindez a konkrét korszakban végig bensőséges kapcsolatban áll a közélettel (politikummal), mely egyébként is mindenkori háttére nyelvtervezési folyamatoknak (SÁNDOR 2003: 387).

A módszer, mellyel mindez végbemegy, az *urbanitás-elv*. Ez az elv egy optimális hermeneutikai szituációt, konstruktív dialógust feltételez, egyfajta kollegiális alapviszonyt: véleményszabadságban meghallgatni a szót kérő álláspontját, megadván mindenkinek a megnyilatkozás jogát. „Az ifjú Tudós Társaság ragaszkodik a *dialóghoz*” (BÉKÉS 1997: 126). Ennek értelmében ítéli el Teleki a túlzottan preskriptív, normatív francia akadémiát: „*Arrevolúció*, mely a királysággal együtt az egész nemzet gondolkozása módját felhánysa, számos régi balvélekedéseket eldöntött, az *akadémiai kirekesztő hatalmát* is nagyon megrázta, és a francia tudósok szabadabban kezdenek lehelleni” (TELEKI 1816/1988: 121; a kiemelés tőlem — B. F. M.).

Ehhez kapcsolódik még az *urbanitás tudós-etikája* is. „Fogékony-ság és türelem az eltérő nézetekkel, a szokatlan elméletekkel és nyelvi ötletekkel szemben; ám határozott fellépés az önkény vagy a kényszer bármiféle megnyilvánulásával szemben” (BÉKÉS 1997: 129). Ezt az elvet ülteti át gyakorlatba az Akadémia „szókirakat” módszere, ez az attitűd, amit bírálónál oly nagyon hiányol Barczafalvi Szabó Dávid, mely mellett Aranka György is retorizál, melyet már a gyakorlatban is megvalósíthat csapatával gróf Teleki József, „pallérozva”, „csinosítva” a kiválasztott nyelvváltozatot, próbálva a magyar nyelvhasználatot „olyan funkciókra, elsősorban a tudományra és a közéletre kiterjeszteni, amelyekben korábban nem, vagy csak részben volt használatos” (SÁNDOR 2003: 384).

A sztenderdizálás folyamatában nagy szerepe van egy eddig csak elvétve emlegetett írónak. Megítélése az általános szakmai utóéletben annyira ellentmondásos, hogy mindenképp — már csak ezért is — az elemzés része kell hogy legyen. Annál is inkább, mivel az ő alakjának *utólagos ideológiai holdudvara* támasztja alá leginkább a dolgozat végkövetkeztetéseit.

(Kazinczy Ferenc)

A magyar sztenderd nyelvváltozatának kiválasztásában és kodifikálásában senkinek sem volt nagyobb egyéni szerepe, mint a nagy öreg Kazinczy Ferencnek. Az ő munkássága viszont alapvetően mégis a kidolgozás részfolyamatához kapcsolódik, ebben is leginkább a szépirodalmi stílusváltozat szentesítéséhez. A nyelvújításnak hagyományosan két fő vonulatát lehet megkülönböztetni: a normatív (sztenderdizált) nyelvváltozat megformálását, valamint az ehhez kapcsoló-

⁸ Ilyen irányú megállapításokat tesz DEBRECZENI (2001), valamint KNAPP–TÜSKÉS (2004).

dó stílusújítást, a változat adott szempontú árnyalását (BÉKÉS 1997: 105) — e második komponens, az í z l é s sajtóságosan jellemző kialakítását végzi el Kazinczy, méghozzá vezérszerepben. Nyelvszemlélete p r e o r g a n i k u s ; a d d i t í v nyelvfelfogásában a nyelv még dologi természetű, szereti például szoborhoz hasonlítani (kedvelt kifejezése a „Gipsz abgusz”). „Kazinczy változatlanul elsősorban gondolatközvetítő, kommunikatív célokat szolgáló eszközt lát a nyelvben, és megújításával épp arra törekszik, hogy az ilyen eszközjellegét jobban betölthesse” (CSETRI 1990: 48). Herder valamiféle hatása az 1807 körüli években mutatható ki nála, „Göttingával” is csupán börtönéveiben kezd megismerkedni (uo. 41). A sztenderdizációt illetően viszont neki is kidolgozott érvkészlete és koncepciója van. Létezik egy olyan pályaműve, amely teljes egészében ugyanazt az ideologikumot hordozza, mint a Barczafalvi, Aranka, sőt Teleki-féle „hazafi-regiszter”. Ez a Tübingai pályamű.

Az 1808-ban az osztrák titkosrendőrség ravasz pályázatára beadott pályáiratban a következőket mondja:

„A hazai nyelv a Nemzeti szeretetnek legszorosbb kapcsa... [...] A történet nem ismér csak egy nemzetet is annyi sok között, melly a maga törvényeit idegen nyelven szabta, közdolgait idegen nyelven vitte, a tudományokat idegen nyelven mivelte volna. [...] Minthogy a deák nyelv, mint kiholt nép nyelve, élő nép dolgainak folytatására általjában alkalmatlan (...) annak p o l g á r i n y e l v v é t é t e l é t vagy abban való megmaradását a népnek sem java nem kívánja, sem dicsősége. (...) hogy a hazában öt nyelv találtatik, mellyeknek mindenikét megtanulni bajos, költséges, sőt lehetetlen volna mindennek, nem az a következtetés, hogy hatot kell tanulni, vagy legalább a hatodikat, hanem azt, mellyet a legkevesebb résznek kell megtanulni, és a mellyet kevésbb idő s kevésbb fáradság szerez.” (KAZINCZY 1808/1916: 129, 138, 142; a kiemelés tőlem — B. F. M.).

Konkrét, nyílt érvelést olvashatunk a magyar nyelv államnyelvvé tételének kérdésében sztenderdizálásának szükségességéről, érvek koncepcionális felsorakoztatásával, a „nemzeti szeretet” kontextusában. Kazinczy is hasonló módon elkötelezett tehát, mind a katalógus többi tagja — ideológiai bázisa konvergens következtetésekhez jut azonos szövegvilágban.

Az is jellemző ugyanakkor, hogy egyáltalán nem ez működésének lényege. A göttingeni paradigmában sem annak Sprachphilosophie-ja érdeklí, mint inkább az ahhoz kötődő irodalmi kör, a Hainbund, amely komoly hatást tesz rá Wieland, Lessing, Gessner, Voss vagy éppen Klopstock személyében (DÜMMERTH 1961: 372). Érdeklődése tehát inkább az esztétikai, nem pedig a nyelv(politikai) autonómítás felé fordítja, abban a kérdéskörben mégis szintén élen jár. Tökéletesen tudatában van annak, hogy az éppen aktuálisan használt nyelv- és stílusváltozat alkalmazása d ö n t é s kérdése. Hogy a szóhasználat egyben i d e n t i t á s - és szerepjelzés is, sőt hogy az egyes nyelvváltozatok r e n d e z e t t b e l s ő v á l t o z a t o s s á g á t a beszélők közösségeihez

és szerepekhez kötik, hogy a változat társadalmi presztízse, a hozzá kapcsolódott pozitív attitűdök legitimálják és használják a sztenderd változatot is — hogy a csoportidentitás gyakorlatilag ilyenképpen alakuló rejtett és elismert normákhoz idomul (SÁNDOR 2001: 39, 44). Az ennek tudatában folytatott hatékony érdekérvényesítésben viszont végül rossz taktikusnak bizonyul: a „debrecenieken” kívül saját táborát is elveszti (CSETRI 1990: 96). „Szinkretista” művében (Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél) ezért engedhet elveiből, gesztusként saját tábora felé, a nem-privát Sprachphilosophie alternatívájának szabad utat engedve.

Kazinczy tehát enged „Gipsz abgusz”-elvéből, és (látszólag) megköveti nézeteit. Ennek ellenére nyelvváltozata lesz az uralkodó, és személye azóta is viszonyítási pont a korszak narratíváiban. A viszonyítási pont egy mai napig uralkodó címkéje azonban nem biztos, hogy tartható a továbbiakban is.

Kazinczy: konklúziók és válasz

Az Ortológus és neológus... c. szinkretizmusa az utóbbi időben erősen megkérdőjeleződött. Az ortológus érveket elsúlytalanítva, a neológia fogalmának körét a lehetőségig kiszélesítve a „szintetizáló” műben körülbelül annak öt negyedéig érvel saját nézetei mellett, majd „[m]inekutána mindeddig az ortológusok megtévedései felől szólánk, illő kimutatnunk a neológusok vétkeiket is” (KAZINCZY 1819/1979: 832) megállapítással ír még pár lapot... Nyilvánvalóan hangos az a pár agyonidézett tételmondat, amivel békejobbot nyújt. Az értekezés elődkatalogizáló önbeszélése, önlegitimáló retorikája viszont ezzel ellentétes irányban szövegszervező erejű. Az iratban van ugyanakkor egy szempontunkból rendkívül fontos szöveghely is, melyben felvillan az *o r g a n i k u s n y e l v s z e m l é l e t m e t a f o r i k u s m e g f o g a l m a z á s a*: „Egyedül a pók az, ami mindent magából szed, fon, szőv: az embernek az az elsőség juta, hogy egy ponton vesztég ne álljon, hanem tehetségeit használván, s mások találmányait eszmélettel követvén, a tökéletesedés útján előbbre haladhasson. (...) Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, s örökké fog változni, hasonló a Horác folyamjához, melynek elfutását a paraszt csak várja, s az mégis fut, változik, s az marad, ami volt.” (uo. 816).

Kölcsey beszédrendje ez, azonban nem üres engedményként, személyközi gesztusként csupán, hanem egy (egyébként ortológusellenes) érvelés részeként, koncepcióba építve, érdemileg applikálva.

A szinkretikus értékítélet illúzió alapul, és része az átlagosnak nevezhető utóéleti konstrukcióknak; emellett fontos még egyszer leszögezni: a göttingeni nyelvmodell alkotóeleme a szövegnek — nem központi, nem rendszerszervező, de mégis ható alkotóeleme.

Kazinczy alakja a nyelvművelés történetének elbeszélésében, a már előzetesen játékba hozott FÁBIÁN-narratívában központi jelentőségű. Ő teremt rendet a „küzdelemben”, hogy megindulhasson az érdemi nyelvművelés gyakorlati szakasza az Akadémián, mely immár „nyelvművelésünk iránytűje”. Nem részletezve azt a tényt, hogy az egész „elbeszélés” Kazinczy kisajátított és érdek szerint elhasznált, majd a történetírásban továbbhagyományozódott *ortológus-neológus* *oppozíció*jának sémájára épül,⁹ mondhatjuk azt, hogy ezen narratíva ideológikus eltorzítása a dolgok korszakbeli lehetséges rekonstrukciójának. Kazinczy, ahogy Kölcsey mondja, „germanista” volt. Wieland gallicizmusai, Voss grecizmusai példák számára mind az általános szépirodalmi nyelvvaltoztatban, mind fordításelméletében. Kazinczy elsősorban a *fentebb stílus* stilisztája, az író értékítéletének propagátora, ezért el is határolódik az akadémiai (francia mintájú) normatív ítéletelköltési alakzatoktól.¹⁰ Kazinczy szerint a nyelvet nem a „lexikográfus” készíti elő, hanem az író. „[A] grammatikus elposhasztja magát, s czirkalmaz, a hol szabad kézzel kell dolgozni, s így annyit ront, a mennyit épít (...) a nyelv tudománya nem tudomány, hanem csak mesterség” (idézi BÉKÉS 1997: 130). Tükörfordításainak problematikája pedig máig zavarba ejti az ilyen elveket határozottan elvető nyelvművelési gyakorlatot (SÁNDOR 2001: 159). Kazinczy gondolatrendszerében kétségtelenül vannak karteziánus-racionalista felvilágosult elemek. Sőt, ezek vannak túlsúlyban, és csak életművének második felében kezd nyitni erős külső nyomásra herderiánus szemléletmódok felé. Konceptiója tehát nem teljesen koherens és homogén, ahogy a szerepeltetett konceptiók egyike sem az. Kazinczy németül és magyarul is ír, Batsányi Jánosnak például egyik jelentős műve német (Der Kampf), Kölcsey fiatalon még szívesebben fogalmaz latinul (MARGÓCSY 1996: 256), és mindvégig tartalmaz nyelvelmélete karteziánus maradványokat;¹¹ Aranka szerint tökéletes a nyelv, azért nem kell életébe beavatkozni, Kölcsey szerint ez nem is lehet cél, hiszen egyik nyelv sem tökéletes. Tökéletesítésről beszél viszont Barczafalvi, még inkább Teleki József.

Paradigmaváltáskor akkor is megváltoznak a fogalmak, ha az új elméletre való áttérés nem jár újak bevezetésével. A két paradigma közötti mindenkori tudománytörténeti „üres hely” pedig az anomáliák, és feltűnő, még le nem tisztult új irányelvek és posztulátumok közötti dinamikus térben keresi normatíváit, regenerálódó, friss fogalom-hálózatát igyekezve optimalizálni; kölcsönvesz, átértel-

⁹ CSETRI LAJOS tárgyalja a neológus-fogalom Kazinczy általi sajátos használatát, és annak utólagos alkalmazását a „kazinczyánus” rekonstrukciókban. (Kiemelt szöveghelye: CSETRI 1990: 96–8.)

¹⁰ BÉKÉS VERA szerint Kazinczy és az Akadémia viszonya mindmáig tudományos paradoxonnak minősül a rekonstrukciók tekintetében (BÉKÉS 1997: 95–6).

¹¹ Nem volt vegytisztán homogén magának Herdernek gondolatrendszere sem, lásd a nyelvideál-nyelvszellem problematikát (BÉKÉS 1985).

mez, újakat alkot, még akkor is, ha sztenderd, kellően formális (tudományos) nyelvváltozat birtokában teheti ezt — hát még ha nem... A privát–nem-privát magyarországi korszakküszöb „kaotikus” fogalmi készlete törvényszerű jelenség. A munkatársak keresik a forgalomban lévő kínálat homogenizáló lehetőségeit az új szemléleti mező érdemi működésének érdekében. Ezért áhítanak Beszenyei óta koncentrált tudományos munkát, társulásokat, ezért áhítják kifejleszteni (megtervezni) az alkalmas nyelvezetet — ami még egyszerűen nem létezik. Kazinczy elméletének heterogén elemei is érthetőek és (karteziánus) forrásuk is egyértelmű. Mégsem lehet őt, sem semelyik társát a pozitívizmus paradigmájának magyarországi térnyeréséig nyelvművelőnek nevezni — mert e szó mai értelmében és általános használatában csak akkor születik meg.

A pozitivistá nyelvművelés, amely a göttingeni humboldtiánus paradigmát kiszorítja a tudományos életből, a 19. század utolsó harmadában nyer teret. Magyarországon ezt a beszédrendet SZARVAS GÁBOR és folyóirata, az 1872-ben meginduló Magyar Nyelvőr honosítja meg (SÁNDOR 2001: 165). Ezzel válik uralkodóvá az a máig nyíltan hangoztatott gyakorlat és szemlélet, mely szerint a nyelvet természeti jelenséggé kell leírni és figyelni vigyázva és óvva annak tisztaságát, kategorikus szabályokban gondolkodva irányítani a nyelv fejlődését, mintegy nyelvi népművelésként. Ez a szemlélet nem azzal foglalkozik, hogy milyen a nyelv, hanem hogy milyennek kellene lennie a nyelvművelő mozgalom határozatai alapján (SÁNDOR 2003: 395). A nyelvpolitikai formák közül az a s z i m i l á c i ó híve, amennyiben egy domináns változatot (ez a hivatalos köznyelv) emel a többi fölé, ezen belül p u r i s t a, amennyiben a nyelvészmenyt az írott nyelvvel azonosítva élesen megkülönbözteti azt a köznapi beszédétől, az ettől eltérő megnyilatkozásokat pedig d e v i á n s n a k tekinti (SÁNDOR 2003: 391–3). Adódik a kérdés, mi a nyelvtervezés és nyelvművelés viszonya.

A nyelvtervezés a valódi nyelvhasználatot veszi figyelembe, nincs kitüntetett, csupán kiválasztott nyelvváltozata, melyet egyébként a többivel egyenértékűnek tekint. A nyelvtervezés l e í r ó módszerrel kodifikál, mindvégig a nyelvi működés optimumát keresve. A nyelvművelés hagyományosan e l ő í r ó természetű, eszménye pedig az i d e á l i s b e s z é l ő, melyhez igazodni illik, ő a virtuális mérce (SÁNDOR 2001: 88). A Magyar Tudós Társaság nyelvpolitikája az ún. v e r n a k u l a r i z á c i ó volt, mely a „helyi nyelvet” támogatta a régióban használt más nyelvekkel (elsősorban a latinnal és némettel), tehát az addig domináns államnyelvvél szemben, a magyarországi nyelvváltozatok tekintetében pedig p l u r a l i s t a, mivel fel sem merült valamely nyelvváltozat megtartásának kérdése, használatának korlátozása. A korszakban egyébiránt a vernakularizáció ezen elve volt a legfontosabb, a hazafi-diskurzus is ezt támasztotta ideológiailag alá, a n e m z e t i é r d e k é r v é n y e s í t é s t. „A

nemzetállam eszméjének 19. századi kialakulása óta a saját nyelvet a nemzet fenntartójának gondolták, és sok nyelv sztenderdizációja is a nemzetivé válással fonódott össze” (SÁNDOR 2003: 402) Ez nem jelentette azonban a sztenderd kizárólagossá tételét, csupán annak elismertetését, szókincsének bővítését, amit a lehetőségig próbáltak a *v e r n a c u l a r*-hoz, az „otthonról hozott” alapnyelvhez (BEZECZKY 2002: 48) idomítani — a beszélők *é d e s a n y a - n y e l v é - h e z*. Teleki József, mint már tárgyaltuk, a francia akadémia ellentétes irányú gyakorlatát el is ítéli, idézett munkájában a „legnagyobb szörnyeteg”-nek nevezi. A francia akadémia csupán a 19. század legvégén lesz „a Magyar Tudományos Akadémia példaképévé” (SÁNDOR 2003: 402).

A pozitivista beszédrend — amelynek a nyelvművelő diskurzus is része — egy olyan korszakot próbál integrálni saját történetébe, amely éppen tudományelméleti alternatívájának zárvánnyá (kuriózumma, dilettáns, de érdekes metafizikus tudománytalansággá) tett megvalósulása Magyarországon is. Kazinczy Ferenc lelkülete, az a tudatosság amellyel saját nyelvváltozatát reklámozza, ahogy tanítványainak előírja miket olvassanak, mely műveiket égessék el, bizonyosan rokonítja a nyelvművelők lelkületével. Az sem lényeges, hogy sem ízlése, sem ellenszenvei, sem szóalkotási gyakorlata nem azonos, sőt több ponton ellentétes a nyelvművelés 1872-től máig tartó gyakorlatával. Ha mindenben azonos lenne sem lehetne nyelvművelő, mert *a k k o r m é g n e m v o l t a k n y e l v - m ű v e l ő k*, mert a nyelvművelő norma-, eszme- és kritériumrend mai értelmében és alkalmazásában csak a pozitívizmus új fogalomhálózatával és paradigmájában alakul ki. Ez ilyenformán egy visszavetített, önlegitimáló, szellemi folytonosságot kereső hamis eredetnarratíva, melyet SÁNDOR KLÁRA behatóan elemez már említett „Nyelvművelés és ideológia” című tanulmányában (SÁNDOR 2001: 153–8), mely ortológus–neológus sematikába, egy tézis–antitézis–szintézis-szerű kerek konstrukcióba „tör” egy hosszú-hosszú évtizedekig tartó *f o l y a m a t o t*.¹² Az „írott nyelv egyenlő beszélt nyelv”, valamint a „nyelv mint gép” platonisztikus mítoszain túl megnevezhető tehát még egy nyelvművelő mítosz: *a z ö n h i s t ó r i a m í t o s z a*. Hogy a szakadatlan nyelvfejlődésben lévő újító-megőrző dialektika a szakadatlan nyelvműveléssel analóg, változatlanul, máig. Hogy volt középkori nyelvművelés...

E belátás azért lehet fájdalmas, mert azon túl, hogy FÁBIÁN PÁL egyetemi tankönyve a nyelvművelés vezéréként tárgyalja Kazinczyt, CSETRI LAJOS is Kazinczy „nyelvművelési nézetei”-ről értekezik (CSETRI 1990: 25), de BÉKÉS VERA is a „korszak tudományos és nyelvművelő fórumainak és intézményeinek működéséről” (BÉKÉS 1997: 126) beszél, sőt, még a 2003-as „Magyar nyelv kézikönyvé”-nek Nyelvújítás fejezete is „Kazinczy, az első nagyhatású nyelvművelő” alcímet kapott DÖMÖTÖR ADRIENNE-től (2003: 107) anélkül, hogy a szerző a

¹² Így tesz például „A magyar nyelv története” című egyetemi tankönyv (MNyT. 542–65).

szót elhatárolta volna a ma konszenzuálisan bennünk élő jelentéstartományától. Nyilván nem látható ez az inadekvátság a két illető paradigma dichotómiájának tudatosítása, a szándékoltan erre való fókuszálás nélkül; SÁNDOR KLÁRA és BÉKÉS VERA koncepcióinak összeolvasása után azonban elvárható lenne tudományos munkákban a terminus alkalmazásának hanyagolása, de legalábbis körültekintő cizellálása 1872 előtti eseményeket illetően.

* * *

A *nyelvmívelés* kifejezés többször előfordult konkrét formában, sőt kulcsszóként is a tárgyalt korszak szövegvilágában. Akkor közel ugyanolyan, mégis más és más egyenrangú alak-, és jelentésváltozatában használták, manapság viszont kizárólag egyetlen jelentésében alkalmazzuk. FÁBIÁN PÁL mintájára, aki a 'nyelvújítás' szónak különíti el 1a), 1b), illetve 2a), 2b) értelmét, mi is elkülöníthetjük egy a) és egy b) értelmét a 'nyelvmívelés/nyelvművelés' szónak:

a) *S a j á t o s a n v i s s z a v e t í t e t t , s z ű k e b b é r t e l e m b e n* jelenti azon értelmet, melyet a „Nyelvművelő kézikönyv” is definiál („Nyelvművelésnek nevezzük az alkalmazott nyelvtudománynak azt az ágát, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését”: NyKk. II, 349), amelyet lényegében jelen dolgozat is tárgyal a 70. lapon.

b) *E l s ő d l e g e s k o n t e x t u s b a n , t á g a b b é r t e l e m b e n* a szónak többek között 'kimíveltetés' (Teleki), 'pallérozás' (Barczafalvi), 'csinosítás' (Teleki), 'excolálás' (Barczafalvi), 'világosodás' (Aranka) alakváltozatai vannak; jelent „szabad, alkotó nyelvhasználatot” (SÁNDOR 2001: 164), „nyelvújítást”,¹³ valamint a sztenderdizáció folyamatát annak minden kapcsolódásával: régi szövegek kiadásával, könyvtárak felállításával, tudós társaságok megalapításával... A „nyelvművelő” ezekkel, és általában a nyelvvel foglalkozó hazafi.

Az a) jelentés láthatóan nem azonos a b) jelentéssel a szó drámai jelentésszűkülése, koncepcionális jelentéselhajlítása miatt. Az *ű* és az *i* ez esetben jelentésmegkülönböztető fonémák. Az alcím kérdésére a válasz tehát nem. Nem volt nyelvművelés a nyelv művelése a nyelvújításban.

BODROGI FERENC MÁTÉ

Irodalom

BÉKÉS VERA (1985): *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. A filozófia időszerű kérdései 63. Budapest.

BÉKÉS VERA (1990): Zeusz számára, avagy a nyelvfilozófia. *BUKSZ* 2: 434–8.

¹³ Ez SIMONYI ZSIGMOND jelentésmeghatározása 1880-ból (idézi SÁNDOR 2001: 164).

- BÉKÉS VERA (1997): *A hiányzó paradigma*. Debrecen.
- BEZECZKY GÁBOR (2002): *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Budapest.
- BÍRÓ FERENC (2004): Magyarság, Bessenyei György programjáról. *Irodalomtörténet* 85: 230–53.
- CSETRI LAJOS (1990): *Egység vagy különbözőség?* Budapest.
- CSŰRI BÁLINT (1930): Teleki József gróf mint nyelvész. *Magyar Nyelvőr* 38: 11–6, 70–9, 114–22, 161–73.
- DEBRECZENI ATTILA (2001): Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtudományi Közlemények* 105: 513–52.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE (2003): A nyelvújítás. In: *A magyar nyelv kézikönyve*. Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 103–15.
- DÜMMERTH DEZSŐ (1961): Göttinga és a magyar szellemi élet. *Filológiai Közlöny* 7: 351–73.
- ENYEDI SÁNDOR szerk. (1988): *Aranka György erdélyi társaságai*. Gond. UGRIN ARANKA. Budapest.
- FÁBIÁN PÁL (1984): *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest.
- FÁBIÁN PÁL–TÁTRAI SZILÁRD szerk. (1999): *Nyelvművelés*. Budapest.
- GULYA JÁNOS (1993): Sajnovics, Gyarmathi, Körösi Csoma és Göttinga. In: *Régi és új peregrináció III*. Szerk. BÉKÉSI IMRE–JANKOVICS JÓZSEF–KÓSA LÁSZLÓ–NYERGES JUDIT. Budapest–Szeged. 1287–94.
- KAZINCZY FERENCZ (1808/1916): *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről*. Régi Magyar Könyvtár 37. Kiadja HEINRICH GUSZTÁV. Budapest.
- KAZINCZY FERENC (1819/1979): Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. In: *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte SZAUDER MÁRIA. Budapest.
- KELEMEN JÁNOS (1990): *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest.
- KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR (2004): A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban. *Studia Litteraria* 42: 7–39.
- KÓKAY GYÖRGY (1981): Előszó. In: *Magyar Hírmondó* 5–38.
- KÖLCSEY FERENC (1975): *Válogatott művei*. Budapest.
- LAUER, REINHARD (2002): Göttingen und die Slaven. In: *Begleitheft zur Vorlesung, Sommersemester 2002*. Göttingen.
- Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság*. Sajtó alá rendezte KÓKAY GYÖRGY. Budapest, 1981.
- MARCZELL PÉTER (1993): A könyvtáros Csoma göttingeni modellje. In: *Régi és új peregrináció I*. Szerk. BÉKÉSI IMRE–JANKOVICS JÓZSEF–KÓSA LÁSZLÓ–NYERGES JUDIT. Budapest–Szeged. 202–13.
- MARGÓCSY ISTVÁN (1996): A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében. In: *Folytonosság vagy fordulat?* Szerk. DEBRECZENI ATTILA. Debrecen. 251–9.
- MNyT. = BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967.

- NyKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1980–1985.
- PUKÁNSZKY BÉLA (1936): Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat. *Nyelvtudományi Közlemények* 50: 361–74.
- SÁNDOR KLÁRA szerk. (2001): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged.
- SÁNDOR KLÁRA (2003): Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: *A magyar nyelv kézikönyve*. Szerk. KIEFER FERENC. Budapest. 381–409.
- S. VARGA PÁL (2002): A nemzet mint szimbolikus értelemvilág. *Alföld* 53/5: 37–62.
- SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése utánnyomat-sorozata. Budapest, 1980–1981.
- TAKÁTS JÓZSEF (2002): Társasnyelvészet és irodalomtörténet-írás. *BUKSZ* 14: 366–73.
- TELEKI JÓZSEF (1816/1988): *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szó-lásmódok által*. A szöveget gondozta ÉDER ZOLTÁN. Budapest.

A helynevek jelentéstani kategóriáiról

1. A helynevek funkcionális-szemantikai struktúrájának leírása mára a névkutatás egyik központi témájává vált. Jómagam is több írásomban mutattam be az Árpád-kori Magyarország folyóvízneveinek szemantikai kategóriáit. A nevek egymáshoz való viszonyát, rendszerszerűségét, a tulajdonnévvé válás belső folyamatait — jelentéstani szempontból — azonban nemcsak e jegyek leírásával tárhatjuk fel, hanem a hangalak és a jelentés kapcsolatának bemutatásával is.

A hangalak és a jelentés viszonyának vizsgálata elsősorban a köznevek csoportjában terjedt el. Helyneveink körében e kérdés vélhetően azért nincs a vizsgálatok középpontjában, mert a nevek közötti viszonyok ilyen szempontú megítélése nem teljesen egyértelmű. Jelen tanulmányomban a hangalak és a jelentés egymáshoz való kapcsolatának bemutatását helynevekre vonatkoztatva végzem el.

2. A tulajdonnév jelentésének megítélése alapvetően két táborra osztotta a kutatókat. Egyes tudósok — például GOMBOCZ ZOLTÁN, KIEFER FERENC — szerint a tulajdonnévnek nincs jelentése, vele szemben mások — a felsorolás teljessége nélkül: BALÁZS JÁNOS, KÁLMÁN BÉLA, MARTINKÓ ANDRÁS, J. SOLTÉSZ KATALIN stb. — jelentéssel bírónak tekintik a neveket, noha abban nincs konszenzus, hogy mi a név jelentése.

A név jelentését néhányan magával a denotátummal azonosítják, ezzel szemben mások inkább hajlanak arra, hogy a név információtartalmát tekintsék a név jelentésének. J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnév kapcsán jelentésszerkezetről beszél, melyen az önkényesség és motiváltság, információtartalom, denotáció, konnotáció, valamint etimológiai jelentés és ennek feltárhatóságának az összefüggéseit érti. Megjegyzi azonban egyrészt, hogy a szavak, így a helynevek információtartalma nem azonos a jelentéssel, másrészt pedig a tulajdonnév jelentése egybeesik a denotációval (vö. 1979: 24–33).¹

¹ J. SOLTÉSZ modelljének esetleges tovább gondolását jelenthetné az, hogy a jelentésszerkezet összetevőit a jelentésszerkezet különböző szintjeinek, mélységeinek tekintjük. Az első jelentésszint a denotatív jelentés, egy mélyebb szint az információtartalom, s eggyel mélyebb az etimológia. E három szint jól elválík a jövevénynevek esetében, vegyük példaként a *Rakaca* víznevet: 1. szint: 'Jánok határában említett patak, a Bódva mellékvize', 2. szint: 'az a patak, amelynek *Rakaca* a neve', 3. szint: szláv eredetű, előzménye egy *Rakovica* hn., amely a **rakъ* 'rák' közszó helynévi származéka, s tkp. értelme 'Rákos (ti. patak)'.

3. A továbbiakban azt a nézetet fogom érvényesíteni, mely szerint a tulajdonnév (s így a helynév) jelentését a név és a denotátum közötti viszonyoknak tekintjük, azaz a jelentést a denotációval, egy a valóságban is létező vagy fiktív denotátumra való utalás funkciójával azonosítom.

A nevek hangalakja és jelentése közötti összefüggések vizsgálatának azonban explicit módon is tartalmaznia kell egy harmadik komponenst, amely a névről szóló „tudásunkat” foglalja magában. Ez a tudás tartalmazná a név keletkezésével, történetével, motiváltságával kapcsolatos információinkat. Ezen természetesen nem egy objektív mércével mérhető ismerethalmazt értek, amely a név keletkezésének pillanatától a névhasználók tudatában változatlan módon létezik, hanem egy térben és időben eltéréseket mutató tudásanyagot.

Ennek a fogalomnak a bevezetését azért tartom indokoltnak, mert a nevek a névkeletkezés pillanatában másféle információt nyújthattak a névhasználók számára, mint amit ma számunkra jelentenek. A név születésekor a név és a denotátum közötti kapcsolat sok esetben teljesen egyértelmű lehetett, ez a kapcsolat azonban nyelvi és/vagy nyelven kívüli okok miatt megfakulhat, eltűnhet a következő korok vagy más területek névhasználói számára. Mai tudásunkat — főképp a történeti neveket illetően — az is befolyásolja, hogy az írásos emlékek milyen mértékben emlékeznek meg a nevek keletkezéséről.

Közneveink esetében a jelentések ismerete — a legtöbb esetben — elégséges annak megítéléséhez, hogy a szópárok (például *ég¹* — *ég²*) poliszemantikus vagy homonim kapcsolatban állnak-e egymással. A poliszém és a homonim tulajdonnevek elhatárolásában azonban a nyelven kívüli tények is szerepet játszanak.

4. Dolgozatomban a hangalak és a jelentés kapcsolatát leíró fogalmak közül csupán a poliszémia, a homonímia, a szinonímia és a polinímia kérdését érintem. E jelenségek közül az egyik legnagyobb problémát a homonim és a poliszém nevek elhatárolása jelenti.

„Ugyanazt a tulajdonnevet egyidejűleg vagy diakróniában több, sőt igen sok egyed is viselheti: ahány denotátum van, annyi a név jelentéseinek száma” — írja J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 33–4). E jelenségen belül a szerző — mint azt a köznévi elemek vizsgálatakor is tesszük — elkülöníti a poliszém és a homonim alakokat.

A poliszémia névátvitel útján jön létre: alcsoportjaiként a metafora, metonímia, jelentésbővülés és -szűkülés jelenségeit tartja számon J. SOLTÉSZ. Ezen csoportok meghatározása mellett azonban minden olyan esetet poliszémiának tart, amelynél a tulajdonnév jelentései között „megvan vagy felismerhető a motiváció azonossága vagy a genetikai kapcsolat” (i. m. 37), ezzel szemben homonimiáról beszél, ha ez a kapcsolat megszakadt vagy meg sem volt, más esetekben pedig véletlen alaki egyezéstről beszél (uo.).

Helynevekre vonatkoztatva a poliszémia és a homonímia ily módon meghatározott fogalmát, egymással össze nem illő neveket találunk a poliszémia csoport-

jában, s bizonyos esetekben nem dönthető el, hogy egy név poliszém, avagy homonim. Például a poliszémia J. SOLTÉSZ által megadott fogalmából adódóan az összes *Almás* elnevezésű, azonos motivációra visszavezethető víznév egy kategóriába (azaz a poliszémia esetei közé) kerül az *Almás* víznév > *Almás* településnév metonimikus változással létrejött azonos hangalakú, de eltérő motivációjú névvel, mely névpár magán hordozza — a szerző szavaival élve — a genetikai kapcsolat jegyeit.

E csoportosítás ellentmondásai feltételezhetően azzal magyarázhatók, hogy munkájában J. SOLTÉSZ a tulajdonnévi kategóriáról általában ír, s nem tárgyalja az egyes alcsoportok jelenségeit részletesen.

J. SOLTÉSZ munkáját továbbgondolva TÓTH VALÉRIA történeti helynevek körében vizsgálta a hangalak és a jelentés összefüggéseit, és arra az álláspontra jutott, hogy „poliszemantikusnak minősíthetünk minden olyan nevet, ahol az azonos hangalak kialakulását azonos névalkotó mozzanat eredményezte (s e nevekben leíró szempontból azonos funkcionális-szemantikai jegy jelentkezik), s homonimiáról beszélhetünk abban az esetben, ha a névkeletkezés befejező fázisában eltérés mutatkozik (s egyúttal a nevek funkcionális jellege sem azonos)” (1999: 46–7).

A két fogalom ily módon történő definiálását azzal magyarázza, hogy míg a témával korábban foglalkozó kutatók névszociológiai szempontból közelítették meg a poliszémia és a homonímia elhatárolásának kérdését (azaz a névhasználók tudatára hivatkozva definiálják a fogalmakat), addig — véleménye szerint — a régi helynévkinccs esetében ez lehetetlen: „aligha van ugyanis lehetőségünk arra, hogy több száz év távlatából megítéljük: milyen természetű lehetett a neveket használó közösség tudatában a nevek egymáshoz való viszonya, azaz éreztek-e közöttük genetikai kapcsolatot vagy sem” (i. m. 56).

Ezekre az érvekre alapozva jobbnak véli tehát, ha a nevek névadási motivációjának (információtartalmának) azonosságát teszi meg a poliszémia kritériumának (vö. ugyanakkor TÓTH 2005: 149–50). Érveivel egyetérthetünk bizonyos mértékig, hiszen a hajdani beszélők tudatát nem ismerhetjük meg, az oklevelek szövegei azonban segítségünkre lehetnek a nevek közötti genetikai kapcsolat rekonstruálásában. Véleményem szerint az általa felvett problémának nem megfelelő megoldása az, hogy a történeti nevek közötti viszony fel nem tárhatóságát azzal próbálja megoldani, hogy két fogalom definícióját felcseréli, hiszen a poliszémia kapcsán így pontosan az a genetikai kapcsolat tűnik el, melyet nyelvészeink a poliszémia kritériumának tartanak.²

² SZENDE TAMÁS ezt a kapcsolatot *o k s á g i* kapcsolatnak nevezi (1996: 66), KÁROLY SÁNDOR a poliszemantikus szó elsődleges, másodlagos stb. jelentései közül a nem elsődlegest *s z á r - m a z t a t t* jelentésnek mondja (1970: 368–9). KIEFER FERENC a poliszémia kapcsán *k i - i n d u l ó* jelentésről beszél, melyből levezethető a második jelentés (é. n. 134). Tehát — mint a fent említett munkák mutatják — az egyik névnek származnia kell a másik névből, az azonos motivációjú nevek esetében azonban erről nem beszélhetünk.

Másrészt azt sem tartom célszerűnek, hogy a történeti helynevekre jelentés-tani szempontból egy másfajta fogalomrendszert dolgozzunk ki, hiszen így az egész rendszer összevethetlenné válik, illetve egyéb gyakorlati problémák is felmerülhetnek (például milyen helynevek számítanak réginek, mettől meddig használható az egyik rendszer s mikor a másik).

Jelen írásomban a fentebb elmondottak alapján én csupán azokat a neveket sorolom a poliszémia kategóriájába, melyek között megvan vagy felismerhető valamiféle genetikai kapcsolat. Azaz poliszémek azok a nevek, melyek azonos hangalakokkal rendelkeznek, de denotátumuk különbözik, ám denotátumaik között valamilyen érintkezés mutatható ki.

Az azonos motivációra visszavezethető azonos alakú neveket pedig homonim neveknek tekintem, vagyis azokat, melyek közös hangalakjához különböző jelentések, természeti objektumok kapcsolhatók, s e helyek között semmiféle keletkezéstörténeti kapcsolat nem áll fenn, illetve már nem mutatható ki.³

4.1. A tulajdonnévnek, így a helynévnek is minden esetben az egyedítés a szerepe. A poliszém nevek esetében az azonos hangalakhoz természetes módon más denotátum kapcsolódik. Ezek a nevek mindig ugyanannak a névhasználó közösségnek a névkincséhez tartoznak, de — az azonosíthatóság érdekében — az ugyanolyan nevet viselő objektumok különböző természeti formákat neveznek meg. Amennyiben azonos típusú helyek (például a Körös különböző ágai) viselik ugyanazt a nevet, a név általában kiegészül valamiféle specifikáló elemmel: *Fehér-Körös*, *Fekete-Körös*, *Sebes-Körös*.

A poliszemantikus nevek létrejöhetnek névátvitel útján, jelentésbővülés és -szűkülés útján (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 33–6, HOFFMANN 1980: 15–6).

HOFFMANN tanulmányában jelölésátvitelnek nevezi e fogalmat, melyen azt a jelenséget érti — hasonlóképpen J. SOLTÉSZHOZ —, mely során más fogalmi kategóriába tartozó egyedre visszük át a nevet. A név- vagy jelentésátvitel egyik alkategóriájának a metonímiát, azaz az érintkezésen alapuló névátvitelt tekintjük, a másik alkategória pedig a metafora, mely valamilyen hasonlóságon alapul.

Helyneveket vizsgálva a metonímia körébe azokat a neveket soroljuk, mely esetekben a névátvitel alapja a térbeli érintkezés volt: „azaz a névhasználók az adott objektumokat valamilyen szempontból egynek tekintették, vagy olyan szoros logikai kapcsolatot éreztek közöttük, hogy azonos névvel megjelölhetőnek tartják őket” (HOFFMANN 1980: 16). Metonimikus kapcsolatot tételezhetünk fel például a Marcal torkolatvidékét jelölő *Marcal-tő* és az ezen a területen létrejött *Marcaltő* nevű település között (FNESZ. *Marcaltő*).

A metaforikus névalkotási folyamat alapját a fogalmi jegyek hasonlósága szolgáltatja. Ezt a ritkábban érvényesülő keletkezési módot láthatjuk például a *Jerikó* helynév új helynévként való felhasználásakor (SZABÓ 1934: 169).

³ HOFFMANN ISTVÁN Tapolcafő nevei körében végzett vizsgálatait során hasonlóan értelmezi a két jelentést, ő azonban a kérdést egy zárt helynévrendszer szempontjából vizsgálja (1980).

A poliszemantikus nevek keletkezésében azonban szerepe lehet a jelentésszűkülésnek és a jelentésszükülésnek is. A jelentésszűkülés fogalmával írható le a *Pilis* hegynév > *Pilis* hegység név változása (FNESZ. *Pilis*¹). Vonakodva, de talán a jelentésszükülés példái közé sorolhatjuk a *Debrecen* helynévnek a közigazgatási értelemben vett jelentése és a 'Debrecen a külterületei nélkül' jelentés közötti viszonyt (vö. HOFFMANN 1993: 98).

4.2. A homonim neveket az különbözteti meg a poliszemantikusaktól, hogy — bár ezeknek is azonos a hangalakjuk — a hozzájuk kapcsolódó jelentések között semmiféle kapcsolat nem fedezhető fel.

HAJDÚ MIHÁLY e kategórián belül megkülönbözteti a homogén és a heterogén homonímiát. A homogén csoportba tartozó nevek a tulajdonnevek azonos kategóriáján belül jönnek létre, ezzel szemben a heterogén elnevezés arra utal, hogy a nevek más alkategórián belül keletkeznek (HAJDÚ 1999).

Homogén homonímiáról beszélhetünk tehát például a romániai, a Túr és a Tisza között fekvő, illetve a Miskolcon található *Avas* nevek esetében (FNESZ. *Avas*¹, *Avas*²). E neveknek mindegyike hegynév, tehát ugyanazon kategória egyedei. Továbbá azonos a hangalakjuk és a motivációjuk, de a jelentésük különböző, s ezek térben nem érintkeznek egymással.

Ugyanaz mondható el a heterogén homonim nevekről is, mint az előbb vizsgált homogénekről, de míg az előbbieket a helynevek azonos fajtájába tartoznak, addig az utóbbiak a nevek különböző típusaiba sorolódnak. Heterogén homonímia jellemzi a Heves megyei *Gyöngyös* településnév és a Rábába ömlő *Gyöngyös* patak név viszonyát (FNESZ. *Gyöngyös*¹, *Gyöngyös*²).

4.3. A poliszémia és a homonímia szempontjából sajátosnak tekinthető a névköltöztetés útján keletkezett nevek helyzete, e nevek ugyanis átmeneti csoportot alkotnak a két kategória között. Ezt a típust J. SOLTÉSZ KATALIN is differenciáltan kezeli írásában: „A helységnevek egymás közötti poliszémijában és homonimijában két típust különböztethetünk meg: az egymástól függetlenül keletkezett azonos neveket (spontán poliszémia, ill. homonímia) és a tudatos emlékeztető szándékú névátvitelt.” (1979: 87).

Névköltöztetéssel akkor jönnek létre nevek, amikor egy népcsoport elvándorol lakóhelyéről, s az új terület egyes helyeinek megnevezésekor nem alkot új neveket, hanem az általa korábban használt helynevek valamelyikét használja fel a névalkotáskor. Átmeneti kategóriának azért tekintem őket, mert egyrészt ugyanazzal a hangalakkal bíró egyazon természeti objektumtípust megnevező nevekről van szó, melyeknek más a denotátuma, másrészt viszont a nevek között érezhetünk valamiféle kapcsolatot is (s ez a tulajdonság teheti poliszemantikussá e neveket), noha e kapcsolat nem lokális viszonyként — mint a fentebb említett poliszemantikus névpárok esetében —, hanem inkább valamiféle mentális relációként határozható meg.

Ilyen kapcsolatot tapasztalhatunk például a Hernád, az Ér és a Kis-Küküllő vízrendszerébe tartozó, székely közvetítéssel elterjedt *Küsmöd* víznevek esetében, mely nevek tehát valószínűleg monogenezissel jöttek létre: e vizek környékén ugyanis mindenhol laktak vagy laknak székelyek (FNESZ. *Küsmöd*).

5. A homonímia és a poliszémia elkülönítése mellett fontos pontosan definiálni a szinonímia és a polinímia fogalmát is.

J. SOLTÉSZ KATALIN a többnevűség azon aspektusát tartja szinonímiának, amelyben a különböző alakú nevek ugyanazt az egyedet jelölik, mégpedig úgy, hogy egy szövegen belüli felcserélésük nem változtatja meg a szöveg értelmét. A szerző a tulajdonnévi szinonímiát a többnevűség egyik aspektusának tartja, azonban a többnevűség esetei csak akkor felelnek meg a szinonímia kritériumának, ha egyszerre élnek együtt egy névrendszeren belül (vö. például a *Pozsony ~ Bratislava ~ Pressburg*; 1979: 38–40).

HOFFMANN ISTVÁN mikrotoponimák körében végzett vizsgálatai során elfogadja J. SOLTÉSZ definícióját, s így azt is, hogy a szinonímia — a poliszémiával és a homonímiával együtt — szinkrón jelenség, azonban felhívja figyelmünket arra, hogy többnevűség nagyon gyakran az idő egymásutániségében jelenik meg (lásd például *Dunapetele ~ Sztálinváros ~ Dunaújváros*). Bár megemlíti, hogy ezek a nevek egymás mellett élhetnek a névváltás időszakában, azt azonban nem mondja ki, hogy ezeket szinonim neveknek tekinti-e az adott időszakban (vö. HOFFMANN 1980: 17)

E téma tárgyalásakor HOFFMANN beszél virtuális és alkalmi szinonímiáról. A virtuális szinonimitás lehetőségét a népi és a hivatalos nevek kapcsán említi: hiszen „a hivatalos iratok nagy tekintélye miatt — idővel a beszélők is átveszik az utóbbi formát” (i. h.). Ezzel szemben a történeti nevekkel összefüggő alkalmi szinonimák létrejöttét nem a névhasználóknak, hanem az oklevelek szövegezőinek köszönhetjük, akik a pontosabb lokalizálás miatt használhattak a névhasználó közösség által ismert névtől eltérő formákat. Emiatt véleménye szerint „kénytelenek vagyunk lemondani a szinonima-vizsgálatok történeti nevekre való kiterjesztéséről” (i. h.).

A nevek közötti szinonim viszony kategorizálását a helynév és a benne esetlegesen kifejezett köznévi jelentés párhuzamba állításával végezte el HOFFMANN. Szinonim névpárnak tekinti egyrészt azokat a neveket, melyeket a nyelvi jelentésük „kényszerít” a szinonima szerepre, másrészt azokat, melyek különböző névadási személetet tükröznek, de a hely fajtát jelölő elem ugyanaz, míg a harmadik csoportot azok a nevek alkotják, melyekben semmiféle elem nem utal a szinonimitásra. Az első csoportba sorolja egyrészt az egymástól pusztán nyelvi megformáltságukban eltérő neveket: *Delelő-kút ~ Delelői-kút*, a másrészt az *Új utca ~ Új sor* és a *Mesterföld ~ Tanítóföld* típusú neveket, és itt beszél a rövid—hosszú változatokról is (például *Csárda ~ Hagymási-csárda*), ahol a hosszabb névalaknak a hely sajátosságát megjelölő eleme nem a pontosítást szolgálja,

hanem „talán csak a helynevekben jelentkező ösztönös logikai-fogalmi kéttagúságra törekvés megnyilvánulása” (i. h. 19). A második csoport elemei között *Bika-rét ~ Falu-rét* típusú névpárok találkozhattunk, míg az utolsó csoportot a *Földvétel ~ Zrínyi utca* típusú nevek alkotják, melyek esetében a névhasználat nem segíti a lexikai jelentés annak eldöntésében, hogy ezek a nevek szinonim kapcsolatban állnak-e egymással, hanem a névhasználóknak tudnia kell erről a tényről (i. h. 18–20).

TÓTH VALÉRIA történeti neveket elemző munkájában a HOFFMANN-féle rendszerezés szerint tárgyalja a szinonimitás kérdését, egy ponton azonban eltér ettől: az egymástól pusztán nyelvi megformálásukban különböző neveket (például *Horvát ~ Horvát*) külön kategóriában, az alakváltozatok, azaz a polinímia esetei között tárgyalja (1999: 58–61).

J. SOLTÉSZ munkájában a polinímia elemzése kapcsán sajnos nem találunk pontos meghatározást arra, hogy a helynevek esetében hogyan jelenik meg ez a jelenség: csupán a névrövidítést említi e helyen (például *Hódmezővásárhely ~ Vásárhely*), mely létrejöttének okaként a hivatalos név hosszúságát adja (1979: 42).

Jómagam a tulajdonnévi szinonímiát a J. SOLTÉSZ által felhozott felcserélhetőség kritériumához kötöm: tehát azokat a neveket tekintem szinonimnak, melyek ugyanazt a denotátumot jelölik, de más hangalakkal.

A szinonímia kategóriáján belül azonban elkülöníteném a szinonimitás „erős” és a „gyenge” eseteit. Az „erős szinonímia” eseteinek tekintem azokat, amikor a szinonim viszonyban álló nevekben különböző névadási motiváció jelenik meg, „gyengé”-nek pedig azokat, melyek pusztán nyelvi megformáltságukban különböznek egymástól, de ugyanazt vagy nagyon hasonló szemantikai tartalmat közvetítenek. Ez utóbbi kategória kisebb-nagyobb mértékben megfeleltethető a TÓTH VALÉRIA által polinímiának nevezett csoportnak. Jómagam tehát a szinonimitás sajátos alcsoportjaként elkülönítem az alakváltozatokat, azaz a gyenge szinonimákat a valódi, tehát erős szinonimáktól.

Ennek fényében alakváltozatnak tekinthető például a *Karcfalva ~ Kercfalva* (FNESZ. *Karcfalva*) vagy a *Karácsfalva ~ Karácsonfalva* névpár (FNESZ. *Karácsfalva*). Noha a kronológiailag egymást váltó nevek nem egyértelműen sorolhatók a szinonímia csoportjába, a névváltás időszakában párhuzamosan egymás mellett élő régi és új név funkcionálhatott szinonimaként: erre szolgáltathat példát a *Hugyaj ~ Érpatak* páros (FNESZ. *Érpatak*).

6. Dolgozatomban a tulajdonnevek hangalakja és a jelentése közötti viszony bemutatását végeztem el a helynevek kategóriájára szűkítve. E szűkítést az indokolta, hogy a helynevek máshogy működnek, mint a tulajdonnévi csoport más típusai, így jelentéstani viszonyaik is máshogyan alakulnak, mint például a másik nagy csoporté, a személyneveké.

Összegzésképpen elmondható, hogy a poliszémia és a homonímia különbségét — megtartva a köznévi poliszémia és homonímia definícióját — abban látom elsődlegesen, hogy két név közötti kimutatható-e genetikusan, legtöbb esetben metonimikus kapcsolat vagy sem. Amennyiben ez a kapcsolat megvan, polisze-
mantikusnak tekintem e neveket, ha pedig hiányzik, akkor homonim nevekről beszélhetünk. A névköltöztetéssel keletkezett neveknek a két kategória közötti átmeneti jellegét a nevek közötti mentális kapcsolat támaszthatja alá. A szinonimitás minden definíciója tartalmazza a felcserélhetőség kritériumát, mely az értelem megváltoztatását nem vonja magával, így szinonim nevek azok, amelyek többé-kevésbé különböző hangalakkal ugyanarra a denotátumra vonatkoznak.

A hangalak és a jelentés kapcsolatát feltáró vizsgálódások kiszélesítését a továbbiakban az jelentheti, ha a tulajdonnevekre és a közszavakra együttesen terjesztjük ki őket. Egy ilyen szempontú elemzés talán segíthet abban, hogy jelentéstaniilag árnyaljuk a közszoí-tulajdonnévi párok viszonyát, amely kapcsolat például fennállhat a *sebes* melléknév és a *Sebes* víznév között.

GYÖRFFY ERZSÉBET

Irodalom

- FNESZ. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- HAJDÚ MIHÁLY (1999): A tulajdonnevek egyalakúsága. In: *Poliszémia, homonímia*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Budapest. 85–90.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980): A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 22: 11–21.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR (1970): *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- KIEFER FERENC (é. n.): *Jelentéselmélet*. Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA (1934): A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv* 30: 160–80.
- SZENDE TAMÁS (1996): *A jelentés alapvonalai*. Zsámbék.
- TÓTH VALÉRIA (1999): A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Névtani Értesítő* 21: 55–61.
- TÓTH VALÉRIA (2005): The Changes of the Hungarian Settlement-Names. In: *Settlement Names in the Uralian Languages. Onomastica Uralica* 3. Edited by SÁNDOR MATICSÁK. Debrecen–Helsinki. 135–53.

A kereklevelű kapotnyak (*Asarum europaeum*) elnevezései a magyar nyelvben*

1. A *kereklevelű kapotnyak* (*Asarum europaeum*) a farkasalmafélék (*Aristolochiaceae*) családjába tartozó, főleg árnyas erdőkben élő, erős hatású gyógynövény: „Bükkös, és erdős helyeken terem, a’ levelei hasonlók a’ Börvei fűhöz, a’ kopaŷz ŷzára tetején veresellő virági a’ gyökerétől nem igen magosan állanak” (Veszelszki Antal, A’ növevény plánták’ országából való erdei, és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv. Pesthen, 1798. 75). Bár a kereklevelű kapotnyak az első tavaszi virágok között bont szirmot, zöldesbarna, belül sötétlila: „ŷép ŷzederies virága” — írja Melius Juhász Péter (Herbárium Az fáknak, fűveknek nevekről, természetekről és hasznairól. 1578. 130); rövid kocsányú virágai azonban gyakran elkerülik a figyelmünket, hiszen alig emelkednek a talajszint fölé. Az árnyas erdőkben sokkal szembeűnőbb, és egész évben díszlő ékeségek a kapotnyak levelei, amelyek lemeze erős, bõrnemű, ép szélű és a színén fénylõ (Zdenka Podhajská, Eurõpa vadvirágai. Kiadta a Madách Könyv- és Lapkiadó. Pozsony/Bratislava, 1991. 266).

Az ókorban hánytató és vizelethajtószerként alkalmazták. A középkorban gyõker- és hajtásdrogját vízajtónak, fejfájás ellen, reuma gyógyítására és hánytatóra használták. Alkalmazása azonban súlyos következményekkel is járt, vesegyulladás, sõt halált is okozott. Linné — a XVIII. század svéd természettudõsa — a trõpusi tájakról nehezen beszerezhetõ ipekakuána helyett köhõgés ellen javasolta (Isépy István–F. Gyurkó Gizella, Gyógynövények. Bp., 1979. 34). A *kereklevelű kapotnyak* ma is kivételes gyógynövény, amelyet gyõkerestõl és levelestõl kell gyűjteni. A drog (*Asari herba cum radice*) illólajat, glikozidát, cseranyagot, nyálkát és baktériumölõ anyagot tartalmaz. Erõs hatása miatt háziszerként használni nem ajánlatos. A gyógyszeripar asztma elleni cseppeket állít elõ a drogból (Rápóti Jenõ–Romváry Vilmos, Gyógyító növények. Bp., 1980. 187).

Ennek az érdekes, áttelelõ levelű, évelõ növénynek az orvosi hasznáról korai fűvészkönyveink részletesen beszámolnak. A növény különféle gyógyító képességeit már a XVI. századi Orvosi könyv részletesen ismerteti: „Chypében valo kèzwenrèl”(398): „*Kapothnakot* feoz megh vÿzben, elegÿch eo3we kechke Sa-

* Készült az OTKA T 047384 sz. pályázata támogatásával.

wowal, ad megh ýnnya” (399/17), „Lepnek f3orulafarol: rekedefrél”: „*Kapothnako*th feoz megh borban, azth igya gyakorta de melegén” (217/22), „Nýalnak megh ýnditafarol”: „*Kapotnakot* feoz megh awagy aztas megh fok ideigh kechke teýben es Mezes v3zben, azt aggyad ýnnya” (428/23).

Beythe András így ír a növény gyógyító erejéről: „Ha vizet vezöd az leuele- nek es zómódet mofod vele, fey faiaft es dagadaft gyogijt. Keleuent es dagadaft meg gyogijt, ha az leuelet meg tóród es reia kótód. ... Ha az feiere kótód zedöl- geft elüz... igen io homalyos f3ómnek” (Beythe András, Fiveskönyv. Németúj- vár, 1595. 4).

A XVIII. század második felének rejtélyes orvosbotanikusa, Veszelszki An- tal is lép-dagadás ellenszereként javasolja a növényt: „a’ gyökerét borban áztat- ják, azt reggel melegen ízf3ák, ez által a’ lép-dagadás meg-f3únik, vízi-beteg- ségben, f3árgaságban, és a’ farsában lévőknek-is igen hafznos ital” (Veszelszki, i. m. 75–6).

2. Az *Asarum europaeum* hivatalos használatú magyar neve a *kapotnyak* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. Bp., 1998. 307) a növény legkorábbi elne- vezése 1520 körülről: *Asarum: kapothnak* (Növénynevek: RMGl. 380), 1525 k.: *Asarum: Kapothnak* (Ortus Sanitatis: RMGl. 380), 1540 k.: *Asarvm: kapothnyak* (Herbolarium Vincentiae: RMGl. 380), 1578: *Kapotnyac* (Melius, i. m. 130a), 1583: *kapatnok* *Asarum* (Gombocz Endre, A magyar botanika története. Bp., 1936. 127), 1584: *Kapatnok* *Afarum* (Clusius, Carolus–Beythe István, *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Antwerpen. 9), 1590: *Asarum: Kapotnyak* (Szikszai Fabricius: *Nomenclatura* 9: RMGl. 380), Vulgago: *Kapotniak* (Szikszai Fab- ricius: *Nomenclatura* 30: RMGl. 380), 1595: *Kapotnyak* (Beythe András, i. m. 3a), 16. sz.: *Kaponyak* (StUnBB. 1958. 1: 163: TESz.), XVI. sz. vége: *Asarum: Kaponyak* (De Medicinali: RMGl. 380), *Kapothnakot* (OrvK. 226/31, 399/17), *Kapothnako*th (OrvK. 217/22), *Kapotnaknak* (OrvK. 336/34), *Kapotnakot* (OrvK. 305/18, 343/9, 26, 344/41, 428/23), *Kapotnako*th (OrvK. 3/16, 206/23, 226/16), 1676: *kapotnyikot* gr. (OrvK. [: Cseh: OrvK.] 2: NySz.: TESz.), 1760: *kapotnya gyűkér* (Szattmáry Király Gy.: Barmokrúl 96: NSz.: TESz.), 1775: *Ka- potnyak* (Csapó József, Új füves és virágos magyar kert, mellyben mindenik fű- nek és virágnak Neve, Neme, Ábrázatja Terméjzete és Ezekhet képest külömb- féle Hafznai, értelmefjen meg-jegyeztettek. Posonyban, 130), 1783: *Kapotnyak* (Benkó József, *Nomenclatura Botanica*. Fűfzeres nevezetek. Linneus rendi fze- rént. In: Molnár János, Magyar könyv-ház. I. szakasz. Benkó Jófef Urnak Fűfze- res bővebb nevezeti. Posony, 370), 1787: *kapotnyák* (Zavira: On. Bot. 11: NSz.: TESz.), 1793: *Kapotnyak* (Földi János, Róvid kritika és rajzolat a’ magyar fű- vésztudományról. Bétsben. 54), 1798: *Kapotnyak* (Veszelszki Antal, i. m. 75), 1807: *Kapotnyak* (Magy. Fűvészk. 282), 1841: *kapotnyak* (Barra István, Nö- venyten, melly a’ magyarországi és erdélyi növény rendeknek... leírását, elterje- dését... hasznának előterjesztését... foglalja magában. Pest. 387).

A *kapotnyak* megjelenik *-fű* és *-gyökér* magyarázó utótaggal: 1604: *Kapotnyik fű* (MA. *Perpénfa* a.: TESz.), 1797: *kaput-nyak-füvet* (Veres M.: Gazdaszszony. 62: NSz.: TESz.); *-gyökér* utótaggal: 1733: *Kaponyák gyökéri* (Magyary-Kossa: OrvEml. 2: 260: TESz.), 1760: *kapotnya gyűkér* (Szattmáry Király Gy.: Barmokrúl 96: NSz.: TESz.).

Az *Asarum europaeum*ra vonatkozó számtalan adat egyértelműen mutatja, hogy a növényt a XVI. sz. elejétől ismerték, és gyógynövényként használták.

A *kapotnyak* szláv eredetű; vö.: szláv *копутънякъ* és *копутъникъ* (KNEIENZA, SziJsz. 251, SzófSz.), blg. *копѹтнѹк*, N. *копѹтнѹк*, szb.-hv. *kòpitnĭk*, *kòpitnjāk*, szln. *kopĭtnik*, szlk. *kopytnĭk*, ukr. *копѹтнѹк*, *копѹтнѹк*: 'kapotnyak' (TESz.), cseh *kopytnik*, orosz *kopytnik*, *kopyten* 'ua.' (KNEIENZA, SziJsz. 251).

Megfelelő szó más szláv nyelvekben is van. Etimológiailag összefügg a m. *kapta* szláv eredetijével, amelynek 'pata' az elsődleges jelentése (TESz., EWUng.). A névadást az magyarázza, hogy a *kapotnyak*nak kerekdeden vese alakú levele a lópata lenyomatára emlékeztet (TESz.). A *kapotnyak* a 'lópata' jelentésű *kopyto* származéka (KNEIENZA, SziJsz. 251).

A m. *kapotnyak*-féle alakváltozatok egy déli szláv R. **копутънякъ*-ből, a *kapotnyik*-félék pedig egy déli szláv vagy szlovák R. **копутъникъ*-ből származnak (TESz.). KNEIENZA szerint az *n*-es és *ny*-es változat két külön átvétel: az *ny*-es változatok a *kopytnjak*-ből, az *n*-esek a *kopytnik*-ből valók (KNEIENZA, SziJsz. 251). A *kapotnya* korábbi *kapotnyák*-ből keletkezett a többesjelnek felfogott szóvégi *k* elhagyásával (TESz.).

3. A XVI. sz. végén bukkant fel nyelvünkben a *kopottnyak* 'Asarum europaeum' elnevezés 1578: *Kopot nyaknac* gr. (Melius, i. m. 89a), 1673: *kopottnyák* (Com: Jan. 25: NySz.: TESz.), 1683: *Kopottnyak* (Nyr. 40: 111: TESz.), 1798: *kopottnyak* (Veszelszki, i. m. 75), 1841: *kopottnyak* (Barra, i. m. 387), 1872: *kopottnyákot* gr. (AkNyÉrt. 20/3: 55: TESz.).

A *kopottnyak*-féle változatok népetimológias alakulások (TESz., EWUng. I, 689). Valószínűleg az idegen eredetű *kapotnyak* helyett az értelmesített *kopottnyak* jobban hangzott. Csapó József Új füves és virágos magyar kertjében (1775) azonban indokolja is a névadást azzal, hogy a levelek kopasz szárazon állanak: „Mogyoró-fák alatt és nedves Erdőkben terem: A' fetét zöld vefe forma és hofzfű kopasz szárazon álló (az honnét a' *kopottnyak-fű* neve-is eredhetett) leveleknek tövében, hofzfű gyenge szárazon állanak a' virágok” (131). Veszelszki Antal is érezteti „fa- és fűszeres könyvében”, hogy a *kopottnyak* elnevezés jobb, érthetőbb, így adja meg a növény nevét: „*Kapotnyak*, vagy inkább *kopottnyak*” (75).

A *kopottnyak* 1708-ban megjelenik *-fű* magyarázó utótaggal: 1708: *Kapottnyak fű* (PP. *Perpenia* a.: TESz.), 1775: *Kopottnyak-fű* (Csapo, i. m. 130).

4. A növény mai hivatalos elnevezése a *kereklevelű kapotnyak* (Priszter, i. m. 307). Ez a növény levelére utaló jelzős elnevezés Diószegi és Fazekas bota-

nikai névalkotó munkájának eredménye, *kerek kapotnyak* formában: 1807: *kerek Kapotnyak* (Magy. Fűvészk. 282), 1841: *kerek kapotnyak* (Barra, i. m. 387).

A Magyar fűvész könyv szerzői nemzetségnévként a *Kapotnyak* 'Asarum' (Magy. Fűvészk. 282) elnevezést javasolják. Diószegi és Fazekas a *Kapotnyak* nemzetségnév elé a növény jellegzetes kerek levelére utaló *kerek* megkülönböztető jelzőt illesztette.

A név a mai napig fennmaradt, a *kerek* jelző után a magyarázó *levelű* utótagot illesztették: *kereklevelű kapotnyak* (Priszter, i. m. 307).

5. A *kerek kapor* elnevezés első megjelenése: 1783: *Kerek kapor* (Benkő, i. m. 370), 1798: *Kerek-kapor* (Veszelszki, i. m. 75), 1807: *kerek Kapor* (Magy. Fűvészk. 282), 1841: *kerek kapor* (Barra, i. m. 387).

A névadás alapja valószínűleg a növény erős illata. Csapó József így írt róla: „A' leveleknek és a' vékony hofzfű botkos gyökerének mint a' borsnak olly erős fzagok és izek vagyon” (i. m. 130). A *kerek kapor* ma már nem használatos, elavultságát már az Orvosi fűvész könyvben (1813) rögzítették. Az Igazító Laistromban a Régi Nevek között olvashatjuk a *kerek Kapor* elnevezést, a Megállított Nevek között már a *kerek Kapotnyak* található (Magy. Fűvészk. 2.: 375).

6. Az Orvosi fűvész könyvben a Régi Nevek között előfordul a *Mogyoró-allja* (380) elnevezés. Régi név, Melius Juhász Péter, Herbáriumában tünt fel: 1578: *Mogyoro allya* (130a), 1595: *Mogyaro allya* (Beythe, i. m. 3a), 1775: *Mogyoró allya* (Csapó, i. m. 130), 1783: *Mogyoró alya* (Benkő, i. m. 370), 1798: *Mogyoró-allja* (Veszelszki, i. m. 75), 1807: *Mogyoró allya* (Magy. Fűvészk. 282).

A névadás magyarázata, hogy a kapotnyak árnyékos területeken, mogyorófák alatt fordul elő: „Mert arnyekos, kemeny fovanyföldön, Erdön teröm az Magyarofak allat” (Beythe, i. m. 3a), az előfordulási helyre utaló név a németben is megtalálható: vö. ném. *Haselwurz* 'mogyorógyökér' (Melius, i. m. 130a).

A *mogyoróally* is feltűnik *-fű* magyarázó utótaggal: *mogyoróallyfű* 1841: *mogyoroallyfű* (Barra, i. m. 387).

7. A *mogyorógyökér* 1841-ben tünt fel: *mogyoró gyökér* (Barra, i. m. 387). Egyedi elnevezés, Barra István tükörfordítása a ném. *Haselwurz* 'mogyorógyökér' szóból, a *-gyökér* magyarázó utótaggal feltehetőleg arra utal, hogy elsősorban a növény gyökerének van gyógyító hatása: „Czàc a gyökerének vagyon ereye” (Melius, i. m. 130).

8. A TESz. nyelvjárási szónak minősíti, a *kapotnyak* mai szaknyelvi szó (vö. Priszter, i. m. 307), de a növény mai hivatalos használatú növényneve a *kapotnyak* megtalálható nyelvjárásokban különböző alakváltozatokban: *kapiknyak* (OrmSz.), *kapiknyak* (Kákics), *kapitnyák* (Patapoklosi), *kapotnyak* (Szentgál), *kopotnyak* (Hernádnak a völgye), *kopotnyikot* (Borsod vármegye) (ÚMTsz.), a CzF. egy népdalt is említ: „Ki az urát nem szereti, *kapotnyakot* főzzön neki” (Népd.).

A *kapiknyak* közbülső *k*-ja hasonulás eredménye. A *kapitnyák* újabb, külön átvétel a szerb-horvátból (TESz.).

A növényteni szakirodalomban néhány népnyelvi elnevezést említ még Jávoroka Sándor, az előfordulási hely megjelölése nélkül: *Kopotnyik, útilapu, tömjénfű, vad gyömbér, kerek kapor* (Magyar Flóra. Flora Hungarica. Bp., 1925. 266). A népnyelvi *tömjénfű* és *vadgyömbér* elnevezések a növény erős illatára utalnak.

9. Az *Asarum europaeum*-ra vonatkozó adatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a növény legkorábbi szláv eredetű elnevezése a *kapotnyak* 1520-tól kezdve kimutatható fűvészeti, kertészeti könyvekből, herbáriumokból, szakszótárakból, egészen napjaink legújabb növénynevezés szakszótáráig, amely az *Asarum europaeum* hivatalos használatú növényneveként a *kapotnyak, kereklevelű kapotnyak* (Priszter, i. m. 307) elnevezéseket ismeri el.

A XVI. sz. végétől adatható a *kopotnyak*, a *kopotnyak*-féle változatok népetimológias alakulások, 1708-ban megjelenik *-fű* magyarázó utótaggal: *kopotnyak-fű*.

A *kerek kapotnyak* Diószegi és Fazekas alkotása, ebből jött létre a növény mai hivatalos elnevezése a *kereklevelű kapotnyak*.

A *kerek kapor* és a *Mogyoróallja* régi elnevezések, a *kerek kapor* első megjelenése 1783, a név valószínűleg a növény erős (kaporhoz hasonló) illatára utal; a *Mogyoróallja* 1578-ban jelent meg, a név a növény előfordulási helyére utal.

VÖRÖS ÉVA

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó,
Budapest, 2003. [2004.] (950 lap + 6 térkép)

A magyar nyelvtörténet a magyarság kultúrájának, történetének egyik központi területe. Ez lényegében attól függetlenül így van, hogy a nyelvtörténet témakörét szűkebben vagy tágabban fogjuk fel. Egy nyelv történetének a vizsgálata mindenképpen óriási mennyiségű anyag rendkívül sok szempontú vizsgálatát igényli. Nem véletlen tehát, hogy az „egész” magyar nyelvtörténetet viszonylagos részletességgel és tudományos igényvel eddig mindössze három munka dolgozta fel: BÁRCZI GÉZÁnak a szélesebb közönséghez is szóló, „A magyar nyelv életrajza” című könyve (Bp., 1966 és további kiadások), a BENKŐ LORÁND szerkesztette, ő, BÁRCZI GÉZA és BERRÁR JOLÁN által írt egyetemi tankönyv, „A magyar nyelv története” (Bp., 1967 és további kiadások), valamint a most ismertető egyetemi tankönyv. A BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR-féle magyar nyelvtörténet harminchét éven át jól betöltötte a feladatát: átfogó képet adott tárgyáról, tájékoztatót a legfontosabb szakirodalomról, és a legnagyobb részét viszonylag könnyen lehetett tanulni. Nyilván, mint majd mindegyik többszerzős összefoglaló műben, ebben is akadt egynéhány tévedés, némi egyenetlenség és hiány, de a fenti pozitív megítélést két és fél évtizednyi oktatói tapasztalat mondatja velem.

Kétségtelen azonban, hogy magának a nyelvtudománynak az újabb fejlődése (pl. a nyelvészociológia kiterjedése, a történeti szövegtan megjelenése), s az utóbbi évtizedekben a magyar nyelvtörténeti kutatásban elért igen jelentős eredmények, kézikönyveknek a megjelenései (pl. TESz., MszFgrE., TNyt., EWUng., FNESz.⁴, SzT., KLev., UEW.) mindenképpen aktuálissá tették már egy új egyetemi tankönyv kiadását. Ami, természetesen, a leíró nyelvészeti kutatások újabb eredményeit részben szintén hasznosíthatta (a StrNy. kötetei, MG. stb.). S azt is megjegyezhetjük, hogy a SzT. kötetei nagy mennyiségű beszélt nyelvi anyaggal is szolgáltak, a KLev. pedig korai leveleinknek a könyvnyelvnél kötetlenebb szövegeit tette jobban hozzáférhetővé. A korábbi hasonló tankönyvet a magyar nyelvészeti, nyelvtörténeti kutatások három kiemelkedő, nagy ru-

tinnal rendelkező alakja írta, az újat pedig az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Dialektológiai és Szociolingvisztikai Tanszékének, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetének több munkatársa. A munkákat KISS JENŐ, az egyik szerkesztő s egyben az Általános kérdések, azaz a Bevezetés című rész írója és PUSZTAI FERENC, a másik szerkesztő s egyben a Szójelentés-történet című fejezet készítője irányították. A többi munkatárs a következő fejezeteket írta a kézikönyvbe: Helyesírás-történet (KOROMPAY KLÁRA), Hangtörténet (E. ABAFFY ERZSÉBET), Morfématörténet (SÁROSI ZSÓFIA), Szókészlettörténet (ZSILINSZKY ÉVA), Szófajttörténet (D. MÁTAI MÁRIA), Szó szerkezet-történet (HORVÁTH LÁSZLÓ), Mondattörténet. Az egyszerű mondat (GALLASY MAGDOLNA), Az összetett mondat (HAADER LEA), Szövegtörténet (GALLASY MAGDOLNA).

E szerzőgárda tagjai (és más kollégáik) — korábban főleg BENKŐ LORÁND vezetésével — már nem egy nagyszabású tervmunkában, kézikönyv megalkotásában vettek részt. S noha igaz, hogy például egy terjedelmes egyetemi tankönyv megírására a Nyelvtudományi Intézettel kooperálva leginkább az ELTÉ-n, legnagyobb magyar nyelvészeti tanszékeinken vannak meg a feltételek, mégis külön hangsúlyozandó az a tudománytörténetileg is igen jelentős szerep és áldozatkész munka, amelyet ennek (és a mai magyar nyelvi) tanszéknek a tagjai tudomány szakunk alapműveinek (TESz., TNyt. stb.), így az ismertetendő kézikönyvnek a létrehozásával is vállaltak. S azon is el lehet gondolkodni, lesz-e majdan ennek a munkatársi közösségnek megfelelő utánpótlása, illetve általában is mennyire biztosított a jövőben a magyar nyelvtörténet széles körű művelése.

A tankönyvnek a szerkesztők által jegyzett Előszavát (7–9) mindenképpen érdemes figyelmesen elolvasni. Itt ők is hasonlóan látják a könyv megírásának szükségességét, mint jómagam. Megemlítik, hogy hallgatókkal szintén tesztelték a tankönyvet: egyesek többet kívántak volna, mások kevesebbet. A szerkesztők azonban úgy döntöttek, inkább többet adnak. Így a tanár, a diák jobban válogathat az anyagból. Már itt megjegyzik, hogy a könyv elsősorban a magyar nyelv szerkezet-történetével foglalkozik, s majd ki fogja egészíteni egy „Magyar nyelvtörténeti kalauz”, amely a nyelvtörténeti korpuszra, különös tekintettel a korai magyar nyelvemlékekre épül. Ez nyilván tovább gyarapítja majd a csatlakozó művelődéstörténeti ismereteket is, amelyek nemcsak az általános kulturális tájékozottság szempontjából fontosak, hanem tapasztalataim szerint magának a nyelvtörténetnek a tanulását szintén segítik. A szerkesztők azt is megemlítik, hogy a fejezetek közül elsőnek a Hangtörténet készült el, ennek pótlólagos, érdemi frissítésére azonban közbejött akadályok miatt nem kerülhetett sor.

A könyv első fejezete a Bevezetés (13–68), a nyelvtörténet általános kérdéseivel foglalkozik, olykor utalva magára a tankönyvre is. S már itt is belép az a pedagógiai újítás, amit KISS JENŐ az általa szerkesztett és részben írt „Magyar dialektológiá”-ban (Bp., 2001) szintén alkalmazott, miszerint az egyes kérdéskörök után a tanulóknak, az érdeklődőknek szóló feladatok állnak, s tovább vezet

irodalomként fel van tüntetve néhány, a témára vonatkozó fontos, újabb bibliográfiai adat is. Maga a fejezet alapos és sokoldalú elméleti, valamint módszertani fundamentumot épít a következő, a magyar nyelvtörténetet tárgyaló részeknek. Szól például a szinkronia és a diakronia viszonyáról, a nyelvtörténet forrásairól, a nyelvi változásokról, azok mibenlétének különböző felfogásairól, (föltehető) okairól. Szellemes és praktikus, hogy a fejezet vége felé Tizenhét kérdés és válasz a nyelvi változásokról címmel KISS JENŐ további fontos témaköröket, azokon belül felmerülő problémákat tárgyal. Így például a következő kérdéseket: 1. Miért változik a nyelv? 6. Milyen ütemben változik a nyelv? 9. Tudatosulnak a nyelvi változások? 11. Vannak nyelvrendszeri és vannak társadalmi okokkal magyarázható nyelvi változások? Milyen fő nyelvi változástípusok vannak? E kérdéseket vizsgálva szó van többek között a neologizmusokról, az archaizmusokról, az alaki és funkcionális változásokról, a szűk és széles hatókörűekről, az egy és többgócúakról, a független és függő (kombinatív) változásokról. Külön fejezet A nyelvtörténeti leírásról szóló. Ebben olvassuk, hogy a történeti nyelvtudomány központi tárgya a nyelvi változás. S ennek négy mozzanatát szükséges leírni, illetve magyarázni: 1. a változás tényét, mibenlétét, 2. a változás nyelvrendszeri feltételeit, útját, 3. a változás nyelvközösségbeli, azaz nyelvhasználati útját (terjedését, visszaszorulását), és végül 4. a változás okát, okait. „A történeti leírás fő mozzanatai, fázisai tehát a **dokumentálás**, az **(adekvát) leírás** és a **magyarázat**” (60). A 3. ponttal kapcsolatban KISS aztán megjegyzi, hogy a történeti szociolingvisztikai, illetve történeti pragmatikai megközelítésre is szükség van, s ezeket a kutatásokat intenzívebbé kell tennünk. Az Előszóban a szerkesztők említették is, hogy a nyelvtörténetnek a közelmúltban tapasztalt visszaszorulása ellenében épp a történeti szociolingvisztika, illetve a történeti pragmatika térhódítása hozott kedvező változást. A Bevezetés utolsó alfejezete szorosabban véve jellemzi a tankönyvet és annak célját. A leírás fókuszában a nyelvi struktúra áll. A nyelvi elemek, szerkezetek és jelenségek története van ugyanis a legalaposabban feldolgozva. Lehetőség és szükség szerint kitérnek azonban a társadalmi tényezőkre is. KISS JENŐ azt is megírja, hogy sok nyelvtörténeti tankönyvtől eltérően nem a témakörök, hanem a kronológia szerinti feldolgozást választották. Így ugyanis (jobban) együtt tudják láttatni azt, ami hajdan együtt volt. Ez természetesen, mint a nyelvtörténet fő tárgyára, elsősorban az egyes korszakok nyelvi változásaira vonatkozik (KISS is a középmagyar kor nyelvi változásait hozza példának), a korszakok változatlan, már nem változó elemei ugyanis nyilvánvalóan nem tárgyalhatók újra. A korszakolásnál KISS JENŐ a hagyományos felosztást a végén — szerintem jogosan — kiegészíti. 1920-tól a trianoni békediktátumtól, amikor is nemcsak az ország területének kétharmadát csatolták el, hanem a magyarul beszélők egyharmada ugyancsak a szomszédos országokba és nyelvileg szintén hátrányos helyzetbe került, egy külön korszakot vesz fel újabb magyar kor néven (16–7; a zárójelben lévő pusztas szám az ismertetendő munka — amit MNyTört.-tel rövidíték — lapszámára utal).

Az Előszót és az Általános kérdések főcímet viselő Bevezetést programadó és az egész tankönyvre vonatkozó voltuk miatt is viszonylag részletesebben ismertettem. S hozzájuk kapcsolódva magához a tankönyvhöz és az említett bevezető részekhez is fűzök még megjegyzéseket. A tankönyv bő terjedelme, a korszakonkénti tárgyalás válogatásra, esetenként összeillesztésre, azaz nagyobb aktivitásra serkenti az érdeklődő hallgatót és a tanárt. S az egyes anyagrészekhez csatlakozó feladatoknak és továbbvezető irodalomnak szintén ez a célja. Mindez szélesebb perspektívát is nyit. S noha, úgy látom, e tankönyvet, épp a jobban elvárt aktivitás, válogatás miatt a kevésbé érdeklődő hallgatóknak nem egy helyen fáradtságosabb lesz tanulni, mint a régit, ezért feltétlenül kárpótolnak az említett többlet lehetőségek és tények, valamint az újabb szakirodalom feldolgozása és az adatok nagyobb bősége is. S a tankönyvnek olyan szerepe szintén van, hogy a nyelvtörténet, a nyelvi változások iránt általában érdeklődők ugyancsak használhassák. Kíváncsi leszek majd a tanítás során szerzett tapasztalatokra. Eddig nekem ilyenek épp az Általános kérdésekkel kapcsolatban vannak, és azok jók: a hallgatókat érdekelte és értették. Summázva s a fentieket kiegészítve magam is azt mondhatom róla, hogy szerencsésen egyesül benne a szerző elméleti, nyelvészeti és nyelvtörténeti iskolázottsága. Üdvözlendő az is, hogy a magyar nyelvtörténetet új utakon és új módokon is törekszik megközelíteni. Igényes, kitekint a vezető nemzetközi kutatásokra, figyel a különböző hazai irányzatokra, számba veszi a magyar nyelvtörténetírás eredményeit és lehetőségeit. Magam az Általános kérdésekben egy-két helyen látok olyan megállapítást, megjegyzést, amely szerintem vitatható vagy pontosítandó. Így a funkcióváltozásokat, funkcionális változásokat általában nem nevezném ugrásszerűeknek, nyilván az alkalmi jelentésváltozások ilyenek. Egy új jelentés szélesebb körű elterjedése, lexikalizálódása, visszaszorulása vagy eltűnése viszont hosszabb folyamat. Az pedig, hogy a használati gyakoriság véd a nyelvi változástól, lehet, hogy többnyire igaz, áll például a szókincs, a toldalékrendszer egyes elemeire; az agglutinációra, a grammatikalizálódásra vagy a tulajdonnevek közszóvá válására viszont nem (54–5). A tulajdonnevekkel egyébként a tankönyv külön nem foglalkozik, mert e területről önálló tankönyv, kézikönyv készült (HAJDÚ MIHÁLY, Általános és magyar névtan. Személynevek. Bp., 2003), ami majd még nyilván kiegészül.

Az Általános kérdések után a magyar nyelvtörténet korszakonkénti tárgyalását igen részletes tartalomjegyzék vezeti be (70–97).

Az ősmagyar és a további korok tárgyalásában az egyes témakörök mindig azt a sorrendet követik, amelyet fentebb az (al)fejezetszerzők bemutatásánál már láthattunk. Az ősmagyar korban mint nyitó fejezetnél ez még azzal bővül, hogy összefogottan az egyes témakörök legfontosabb általános problematikáját szintén bemutatják, illetve terminológiai kérdéseket is. (Ezt egyébként jó lett volna nemcsak a szövegben jelezni, hanem a Tartalomjegyzékben és az előfejlben is,

mert olykor némileg zavaró, hogy a lap tetején az ember az Ósmagyar kor címet látja, lentebb viszont modern nyelvi példákat.) Az utolsó, az újabb magyar kor tárgyalásakor pedig egyes témakörök szerzői egy, az egész magyar nyelvtörténetre vonatkozó összefoglalást is adtak.

A megfelelő fejezetek érthetően elsősorban nemrég megjelent alapvető kézikönyvsorozatokra, a TNyt.-ra támaszkodnak, annak a mondandóját és eredményeit formálják az egyetemi tankönyv kívánalmaihoz, illetve a TNyt. utáni szakirodalmat általában szintén figyelembe veszik. A TNyt.-ban nem szereplő területek szintén támaszkodnak az újabb szakirodalomra is, elsősorban a hagyományos módszerűre, s művelődéstörténeti, pedagógiai szempontokkal szintén számolnak. Ezeket a fejezeteket ugyancsak kifejezetten pozitívan értékelem, anyanyelvünk történetéről általában a legjobb mai tudásunkat foglalják össze és közvetítik, egészen a máig vizsgálva azt. Ugyanakkor nem mondom, hogy néhol nem akadnak bennük egyenetlenségek vagy filológiai pontatlanságok, hibák. Így egyes szerzőknél az anyag összefoglalása elmarad. Az egyik legszebben megírt fejezetsornak, az összetett mondatokkal foglalkozónak (is) pedig az adatolása az újmagyar korban olykor „megbicsaklik”. Pedagógiai szempontból sem jó, ha a Toldiból vagy Vörösmarty Gondolatok a könyvtárban című verséből való felismerhető idézet forrásaként az Nsz. szerepel. (Ilyen esetekben a szerzőt és a mű címét vagy annak rövidítését adnám meg; a magyar szakon belül így az irodalmi ismereteket is segíthetjük.) A Toldi eredeti szövegéből az is kiderül, Arany jelzi is ott, hogy az „És, kit a csizmáján viselt, sarkantyúját” sort Ilosvaitól vette át, tehát itt a *kit* névmás használatakor művészi archaizálással kell számolnunk, s ezzel az adattal Arany általános nyelvhasználatát nem szerencsés jellemezni (vö. 771–2). Az egyébként alapos szöszerkezet-történeti részben is az Arany János Domokos napra, illetve Vörösmarty Szép Ilonka című verséből való idézetek szintén az Nsz.-ből vannak véve (757, 761). Egy Toldi-, illetve egy Szép Ilonka-idézetet pedig a szófajttörténeti rész egy meghatározott Arany-, illetve Vörösmarty-kiadás lapszámára utalva hoz, tehát, aki nem ismeri fel, csak abban nézhet utána (vagy az interneten). A Hangtörténetben egy helyütt (792) ugyancsak vannak versidézetek, itt utánuk zárójelben pusztán a költő neve áll (Vörösmarty, ez a Zalán futásából; Petőfi, ez a Szeptember végén című versből; Juhász Gyula, ez pedig a Fák című versből való). PUSZTAI FERENC viszont egyszer megnevezi, hogy Arany Tetemrehívás című balladájából idézett (879). Többször s többféle-képpen hivatkozik a tankönyv Zrínyire is. A Szigeti beszédelem esetében itt legcélszerűbb lett volna az éneket és a versszakot jelölni, mert az ugyanúgy visszakereshető a faksimilében, mint bármelyik kiadásban. A tankönyv végén lévő függelékhez szintén lehet pontosításokat tenni (erről ld. később). Ez azonban nem befolyásolja azt, hogy ezt a részt — szakirodalom- és rövidítésjegyzék stb. — egy tanulást és tájékozódást segítő igen hasznos résznek tartsuk, amely magyar nyelvtörténeti tankönyvben újdonság is.

Az alábbiakban a recenzió fő funkciójának megfelelően az egyes fejezetek kapcsán elsősorban néhány tovább gondolandó kérdésre vagy korrigálandó adatra hívom föl a figyelmet. Ezek többsége — bevallom — azokról a területekről való, amelyek hozzám közelebb állnak, elnézést kérek tehát, ha ez részben a hivatkozásokban is tükröződik. Ugyanakkor megjegyzem, hogy több publikációm-ban magam legkorábbi szövegemlékeinknek az olvasatával, főképp pedig az értelmezésével kapcsolatban bizonyos pontokon és kérdésekben a korábbi, ismertebb véleményektől, így az egyébként nekem is fő indítást adó BENKŐ LORÁND írta ÁrpSzöv.-től is eltérő álláspontot képviselek. Ezekre a kérdésekre azonban a tankönyv kapcsán általában most nem térek ki, részben a közvetlenebb személyi érintettség okán, részben pedig azért, mert több vonatkozó publikációm 2002–2003 után jelent meg, tehát már nem is lehetett volna őket figyelembe venni. Azokról a témakörökről pedig, amelyeket a TNyt. már tárgyalt, eleve röviden szólok. Hangsúlyoznám tehát, hogy alább az egyes fejezetekhez fűzött megjegyzéseim aránya, pontosabban aránytalansága pro vagy kontra semmiképpen nem értékítéletet tükröz. S egy ilyen alapvető és nagy terjedelmű kézikönyv, mint a MNytört. annyi problémát tárgyal és vet fel, hogy a recenzens azokból nyilvánvalóan válogatni kényszerül. Természetes az is, hogy a magyar nyelvtudományban egyes (részlet)kérdésekről szintén vita volt, van. Erre a fejezetszerzők — szerintem helyesen — nem feltétlenül térnek ki, hanem sokszor csak a leginkább valószínűnek tartott véleményt ismertetik. A tanárnak azonban a közölt továbbvezető szakirodalom alapján is meglehet a lehetősége, hogy esetenként ilyenkor is kitérjen vagy utaljon a különböző álláspontokra. A filológiai típusú megjegyzéseknek a többsége olyan, amely kevésbé vitatható. Magam szívesebben is írtam volna meg ismertetésemet, ha még többet forgathatom ezt a könyvet, vagy előbb nagy részét végigtaníthatom, ekkor azonban ez a recenzió legfeljebb az MNyj. egy későbbi számában jelenhetett volna meg.

A helyesírás-történeti fejezetekből a téma eddigi egyetlen részletesebb máig terjedő tárgyalása áll össze. Még a legújabb 1984-es szabályzat is tárgyalatik. KOROMPAY az áttekintést könnyítendő többször hoz táblázatokat. Témakörét is egy, a hangrendszer és a hangjelölési rendszer történetének összefüggéseit szemléltető részletes, kommentált táblázattal zárja. A magyar helyesírás koronkénti többféle gyakorlatát, a kérdéskör problematikáját egyaránt alaposan, új megállapításokkal, adatokkal is gazdagítva mutatja be. Az írásjelekre, a szövegtagolásra szintén kitér. Olyan érdekes tények is olvashatók nála, mint például az, hogy a Nádasdyak levelezésében a mellékjelek megjelenése az ő birtokukon működő, általuk fenntartott nyomdában megjelent Sylvester-művek helyesírásának a hatásával magyarázható. Vagy élvezetes is, ahogy tudománytörténeti szempontokat szintén figyelembe véve például a „jottista-ipszilonista háborút” bemutatja. E fejezetekhez néhány kisebb kiegészítést, korrekciós javaslatot említek. A GyS.-nak az első distinctiója (biztosan) másolat, de az egész nyelvemlék nem olyan

régi, hogy a többi rész akár feltett eredetijét a másolásnál úgy száz évvel korábban tarthassuk (284). E distinctiók alapjául szolgáló beszédeknek az eredetijei a párizsi ferences iskolához köthetők, és kimutathatóan, illetve föltehetően csak néhány évtizeddel korábbiak, mint a GyS. A beszédek a jól szervezett rendi iskoláztatás révén hamar jutottak el Magyarországra (vö. MADAS EDIT, Középkori prédikációirodalmunk történetéből. Debrecen, 2002. 201–4; vö. még A. MOLNÁR: Könyv és Könyvtár 25 [2003]: 356). A rövid mássalhangzók nyúlásának lehetőségét nem a magánhangzó előtti helyzetben, hanem az intervokalikusbán, főleg a szóbeljei intervokalikusbán határozom meg (vö. pl. KulcsK. 59, 351: *halgassad meg*, 345: *meg halgas engemeth*, erre vö. pl. A. MOLNÁR: MNyj. 38: 25–30, NyK. 100: 200–1; irodalommal). Az -s és más mássalhangzós toldalékok a korai ómagyar korban, sőt még sokszor a későiben, illetve a középmagyar elején is szó végén (magánhangzó után állva is) magánhangzó előtt többnyire szintén rövidek. Ez teljesen szabályosan így van például a BécsiK.-ben és a MünchK.-ben, valamint Pázmány 1606-ban kiadott imádságoskönyvében (*ag, de: aggon* stb.). Igaz — korábbi kutatásaimhoz ezt itt tenném hozzá, anélkül, hogy azok következtetéseit feladnám —, megvizsgálandó lenne, hogy a szóvégi hosszú mássalhangzók jelölésére mennyiben hatott, hatott-e az, hogy a latinban ilyennel és így szóvégi betűkettőzéssel nem találkozhattak. (És ha igen, mikor, milyen esetekben, mértékben.) Szerintem ez föltehető, esetenként pedig eléggé valószínű. Ugyanis figyelemreméltó például, hogy a PeerK.-ben a Boldogasszony litániájában és imádságokban a felszólító módban a szóvégi z, tehát egy olyan hang, amely nem összeolvadás eredménye, általában szintén rövidnek van jelölve: 357: „*yrghalmaz mynekenk*” (háromszor), 362: „*yrghalmaz mynekenk*”, 363, 364, 365: „*Irgalmaz ennekem*”, de: 363: „*yrghalmazj en nekem*”. S a CzechK.-beli és a ThewrK.-beli megfelelőikben hasonló a helyzet: CzechK. 126: „*yrghalmaz ennekom*”, 126–7: „*Irgalmaz ennekom*”, 127: „*Irgalmaz ennekom*”; 127: *Irgalmaz*; ThewrK. 35: „*yrghalmaz mynekewnk*”, „*yrghalmaz my*”, „*yrghalmaz mynekewnk*”. S lásd még GömK. 66: „*zerez en bennem*”, 131: *zerezjed*, 103, 117: *Emlekezjyel*, 148: „*irghalmaz ennekem*” (kétszer), „*irghalmazj ennekem*” (kétszer), 149: „*irghalmazj ennekem*”, „*irghalmaz ennekem*” (kétszer), 140, 152: *otalmaz meg*, 154: „*otalmazj engemet*”, 156: „*otalmazj engemet*”; LázK. 9: *esedezjyel*. Ezekhez vesd össze BirkK. 3b: *zerezen*, 3a: *iegezzek*; illetve e kijelentő módú alakokat: DöbrK. 373: *rvhazia*; SzékK. 273: *peldazza* (311). Huszár Gál dicséreteiben (1560) és még inkább Kálmáncsehi Márton reggeli énekeiben (1561) viszont már megszaporodnak a hosszú zz-vel írt alakok, ez utóbbiban többségbe is kerülnek. Lásd: 1560: A_{VI}: „*oltalmaz minket*”, A_{VI}.A_{VII}: „*Irgalmaz nekünc*”, C6b, D5b: *emlekezzel meg*, D6b: *esedezzem*, E4b: *emlekezzel*, E5a: *Kegyelmez meg*, G6a: „*otalmazz minket*”, G7b3: „*meg órizz minden gonofstol*”, I4: „*magát el ne bizza*”, M6b: „*irghalmazz nekünc*”; 1561: a2: „*ne oftorozz engemet*”, a3: *Tauozzatoc el*, a4: „*Irgalmaz minekünc*”, c7a: „*szerezz es*”, e6: „*Szent*

Lelec Isten *irgalmazz*, es ... *otalmazz*”. (Huszár Gál, A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték; Kálmáncsehi Márton, A keresztyéni gyülekezetben való regveli éneklések. Debrecen, 1560–1561. Faksimile: Bp., 1983). Ugyanakkor szóvégi hosszú mássalhangzóra, illetve betűkettőzésre legkorábbi szövegemlékeinkből van adatunk: HB.: „num *igg* ember”, illetve: ÓMS.: „wirud *hioll* wyzeul”. S utólag megjegyzem, hogy a HB. *odut* szaváról írva egy lábjegyzetben SZINNYEI azt mondta — szerintem ugyan helytelenül —, hogy az *odut* és hasonló, ha utánuk magánhangzóval kezdődő szó következett, hosszú konzonánssal hangzottak, még ha röviddel is írták őket. És érintette a föltehető latin hatás ügyét is: „A szóbeljei *tt* írással szemben vagy azért volt szokásos a szóvégi *t* írás, mert a szóvégi *tt* hang helyett gyakran ejtettek *t*-t (minthogy gyakran következett utána mássalhangzó), vagy azért, mert a latinban sohasem láttak szó végén megkettőzött *t* betűt” (MNY. 22: 168). S megemlíteném még, hogy az *ny*-t ritkán *ni* szintén jelölheti, lásd ÓMS.: *kyniuhhad*, KTSz.: *aniahu3* (286). A JAKAB–KISS-féle „A Jókai-kódex ábécérendes adattára” című munka rossz sokszorosítása miatt pedig nehezen használható, helyette JAKAB LÁSZLÓ „A Jókai-kódex mint nyelvi emlék” című (Debrecen, 2002), újabb és bővebb kiadványa ajánlható (300). A *gy* jelölésére a középmagyar korban érdemes lenne a *dgy* hangkapcsolatot — ami a Feladatok között szerepel is (594) — szintén bevenni a táblázatokba, illetve külön is említeni, mert ebben az időszakban ez igen elterjedt, s a *dgy* a rövid *gy*-t szintén jelölhette (ld. pl.: 658: *mondgya*, 867: *handgya*). Jó elgondolás, hogy a helyesírás-történetet mindig legelől és a hangtörténet előtt olvashatjuk.

A Hangtörténet a könyv legrészletesebben megírt fejezete. E. ABAFFY ERZSÉBET nemcsak az egyes változásokat mutatja be, hanem következetesen törekszik azok okaira, föltehető összefüggéseire is rámutatni. Nem tudhatjuk biztosan, hogy a megadott sorrend szerint történt-e, de invenciózus például a zárhangok és kapcsolataik ősmagyar kori változásainak, az „üres helyek” kitöltődésének bemutatása. BÁRCZI GÉZA 1959-ben írt, bővített Hangtörténetéhez képest újdonság a rendszerszerű összefüggéseknek, oppozícióknak és a fonotaktikai szempontoknak az erősebb számbavétele is. Az új és újabb magyar korban a viszonylag stabil köznyelvi hangrendszer mellett már inkább a nyelvjárási változások, eltérések tárgyaltnak. A szerző szintén számos táblázattal segíti a mondandó jobb szemléltetését, sőt az újabb magyar kori részt követően az egész anyagról részletes áttekintő vázlatot ad (794–9). A hangtörténeti és a helyesírás-történeti áttekintésnek a jelentőségét növeli, hogy ezekkel a témákkal a TNyt. nem foglalkozott, s az utóbbi időben részletesebb összefoglalás sem készült róluk.

Egy-két megjegyzést a hangtörténeti fejezetekhez is tennék. A 344. lapon az *ā* sajtóhiba *à* helyett. A TA. *feheruaru* adatában az *uu* inkább *β*-t jelölhet, mint *üβ*-t, s az értelmezésben *Fehérvár* nagybetűvel írandó, mert helynév (321). A palatalizációval keletkezett mássalhangzók esetében (306–9) a kezdeti időszaka-

kaszban külön is megemlíteném a magánhangzó utáni (és előtti) szóvégi helyzetet: $d + j > dzs > gy$; $n + j > ny$; $l + j > ly$; $t + j (> cs) > s$, ahol az összeolvadás eredménye a helyesírás tanúsága szerint kezdetben rövid hang (vö. 309–11). Ez néhány kutató, köztük szerintem is szintén arra vallhat, hogy az így keletkezett hang eredetileg intervokális helyzetben ugyancsak rövid volt. Azt, amit nemrég írtam e kérdésről most azzal egészíteném ki, amit fentebb a szóvégi hosszú mássalhangzók jelölésével kapcsolatos esetleges latin hatásról mondtam. A szóvégi magánhangzók lekopása egyik okaként említi E. ABAFFY az elvonást, azt írva, hogy egy *szemi* alak lehetett például a véghangzós alapalak és az egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal ellátott is. E funkcionális zavart pedig a nyelvhasználat egy *szem* alapalak elvonásával oldhatta fel (323). Ezt a kérdést — mint E. ABAFFY a megadott szakirodalomban hivatkozik is rá — PAPP ISTVÁN (MNy. 59: 406–8) vetette fel, s ő tágabb összefüggésben a lappangó teljes tövek kialakulásáról beszél. A csonka tő elvonása s ezáltal közvetve a lekopás gyorsítása lényegében minden olyan esetben létrejöhetett, ahol az eredeti toldalék a véghangzóval kettőshangzót alkotott majd monoftongizálódott (pl. *latusrag*, az *elbeszélő múlt jele* is), az alaki összeesés az elvonásnak tehát nem kritériuma, legfeljebb a legmarkánsabb esete. A lekopás okai között — mivel szóvégi helyzetben akkor csak felső nyelvallású rövid (és illeszkedő) vokális fordulhattott elő, majd ezeknek is inkább a labiális változata — a végvokálisok kisebb hírértékét, nagyobb redundanciáját szintén megemlíteném (vö. A. MOLNÁR: MNyj. 20: 110, ALH. 24: 268). A feltételes mód *něj* jelének a HB.-ből, illetve a KT.-ből idézett egy-egy adata mellé jó odatenni: de: KT.: *uolna* (338). A DöbrK. 441-en a *hely, hely* (598) nem indulatszó (s így ebből az *ly > j* változásra sem lehet következtetést levonni), hanem nyilván egy rosszul cédulázva kapott adatból származó hiba, mert ez az *Éli, Éli* 'Én Istenem, én Istenem' arámi szavak visszaadása (vö. Máté 27: 46). Az Összefoglaló áttekintésben egyes fonémák, például a *zs* létrejöttének föltehető okai között a rendszerkényszert szintén megemlíteném (796).

A Morfématörténet című fejezetek megírásával SÁROSI ZSÓFIA a téma sokrétűségét tekintve talán az egyik legnehezebb feladatot kapta. Anyagát azonban tömören össze tudta foglalni, főleg a TNYt.-ra támaszkodott, több táblázatot is közöl. Természetesen, a tankönyvben a tanár nem csak válogat, hanem esetenként az ott írtakat magyarázza, bővebben kommentálja is, hiszen a tankönyvnek erre terjedelmi okokból sincs mindig lehetősége, és sokszor előfordul az is, hogy a kéziratokat utólag kell rövidíteni. A ómagyar korban a jövő idő kifejezésének tárgyalásakor például jó szólni arról, hogy amikor a már az ősmagyar korban említett kezdő-mozzanatos *-mod, -med* képzőből alakult jövőidő jel (*-md*, később: $> -and, -end$) mellé az ómagyarban a jövő időnek a *fog* segédigével kifejezett analitikus formája is megjelenik, az a *fog R.* 'kezd' jelentéséből magyarázható (vö. pl. *hozzákezd, nekikezd*). Egy kezdő-mozzanatos igeképző, egy

'kezd' jelentésű ige, s ekkor magának a *kezd*-nek is segédigeként való (majd nem folytatódó) feltűnése a jövő idő kifejezése kapcsán e funkció kialakulásának közös alapjára mutat rá: a kezdődő cselekvés a jövőben folytatódik. Az a megállapítás, hogy az egyébként sem gyakori *-nd* jeles jövő idő a 19. század második felében végleg eltűnt (615), annyiban kiegészítendő, hogy (protestáns) egyházi nyelvhasználatban ritkán még ma is lehet hallani („Ha az Úr *akarandja* és élünk”), s előfordul a revideált Károlyi-féle Bibliában is (PálGal 6, 7: „a mit vet az ember azt *aratandja* is”). S felhívnam még a figyelmet arra, hogy a tövek egyalakúságáról szólva az ősmagyar kor kezdetére olyan kikövetkeztetett (? egyszerűsített átírású) alakok szerepelnek, amelyek csak későbbiek lehetnének, mert már bizonyos ősmagyar másalhangzó-változásokat is tükröznek: **hala* 'hal', **keze* 'kéz', **ado* 'ad' stb. (129). A többalakú névszótövek között a hangzórövidítőket (pl. *alma* : *almát*) pedig be lehetett volna sorolni a magánhangzóra végződők közé, nem külön csoportban kezelni őket (598).

A Szókészlettörténet című fejezetek bő adatolással, számos táblázattal és kommentálva (hangtani kritériumok, időrend stb.) mutatják be a magyar szókincs alakulását. A szókincsrétegeket, -csoportokat fogalomkörök szerint is osztályozzák. Külön kiemelendő a belső keletkezésű szavak felépítésének részletes grammatikai elemzése és a tankönyv végén a magyar szókincs több szempontú, táblázatokkal illusztrált összefoglalása, kategorizálása. Néhány hibás adat azonban bekerült az anyagba. Igaz, ZSILINSZKY jelzi, hogy ősi szavaink között ma csak származékokban élőket is felsorol, a *homorú*, *keserű*, *szomorú* szavakat azonban mégsem vettem volna be az alapnyelvi melléknevek közé (194). Itt az eredeti igei fő képzés *-ú*, *-ű*-vé alakult igenévképzőt kapott, az igenév pedig az ómagyarban melléknevesült (vö. 396). A *hárminc* nem ősi számnév, hanem későbbi elhomályosult összetétel: előtagja a finnugor eredetű *három*, utótagja pedig egy 'tíz' jelentésű ősspermi jövevényszóból származhat. A *húsz*-at viszont meg lehetett volna említeni (194). Az ómagyar kori „a protestáns vallásra jellemző” *eklézsia*, *konfirmál*, *kurátor*, *presbiter* szavakról azt olvassuk, hogy „noha kiejtésükben régiesek, művelődéstörténeti okokból nem lehetnek korábbiak a 16. századnál” (387). A helyzet azonban az, hogy a *presbiter* a Bibliában is előfordul 'vén', illetve inkább 'előljáró' jelentésben, a katolikus egyházban pedig a szónak a reformáció előtt is volt (és ma is lehet) 'pap' jelentése, a „Presbyterium a magyarországi protestánsoknál a katolicizmustól átvéve még a 17. században is azt jelenti, hogy papság” (ZOVÁNYI JENŐ, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp., 1977). A presbitérium intézményével együtt a *presbiter* ma ismertebb 'protestáns egyházközségi tanács (világi) tagja' jelentése szintén a 17. századtól kezd terjedni, s csak később lesz általános. A *konfirmál* is 'megerősít' jelentésben már előfordul a reformáció előtt (pl. BirkK. 3b, ld. EWUng; MargL. 202), a ma elterjedtebb '(protestánsoknál) hitében megerősít, az egyház teljes jogú tagjai közé fogad', illetve 'hitéről megerősítő bizonyosságot tesz' jelen-

tés ugyancsak a 17. századtól kezd lassan terjedni, ahogy a konfirmáció szertartása is (ld. pl. Magyar nagylexikon), ami csak a 18., 19. században válik általánossá. Az első református konfirmációs ágendát Piskárkosi Szilágyi Sámuel „tanuló gyermekeknek” a debreceni (tiszántúli) gyakorlatra is támaszkodva 1751-ben írta (ld. FEKETE CSABA: Könyv és Könyvtár 14 [1985]: 97–8). Az *eklézsia* szó szintén csak később lesz jellemzően protestáns használatú. Például Pázmány is gyakran használja (Az Igazságra vezérlő kalauz... 3., 1637-es kiadásában a 8. könyv, az Anyaszentegyhazrul szóló rész három alcímében is az *eklézsia* áll). Az iskolai élet fogalomkörébe sorolt latin szavak esetében pedig egyszer-kétszer az fordul elő, hogy a legelső, a tankönyvben évszámmal jelzett adat más jelentésű, mint a később legelterjedtebb értelem, amit a besorolás sugall. Erre szintén jó lenne valahogy utalni. 1405 k.-ról a *tábla* ’pénzosztó tábla’, 1474-ből a *lecke* ’szentlecke, felolvasott bibliai szövegrész’ értelmű, *papiros*-t (1508) pedig a NádK.-ben (589) Szent Elek kér, amikor halála előtt leírja életét, felfedi kilétét (vö. TESz.). Jó, hogy a szerző az összefoglalásban külön is kitér a nyelvjárások, valamint a csoport- és rétegnyelvek szókincsére, annak változásaira (817–21). Fontosságánál fogva az egyházi és a katonai nyelvhasználat itt szintén megemlítenő lett volna; ZSILINSZKY ÉVA korábban maga is szól az egyházi élet, valamint a hadi, a katonai élet szavairól (pl. 387, 389, 626, 628, 630).

D. MÁTAI MÁRIA a magyar szófajok történetéről és a köztük lévő mozgásról, kapcsolatokról (szófaváltás, többszófajúság) rajzol részletes, szakavatott és jól tagolt képet. Külön felhívom a figyelmet arra a szemléletes összefoglaló táblázatra, amely a szófaji változások fő irányait mutatja be (830). Azt viszont nem értem, miért sorolódott egy kettős (ritkán hármas) szófajú csoport, a kettős (hármas) szófajú ige-névszó, azaz mint D. MÁTAI is írja (205), és mint magam is vallom (ld. TNyt. I, 553), tulajdonképpen az ige-főnév, az ige-melléknév, valamint az ige-főnév-melléknév (különösen a későbbi korszakokban) az alapszófajok közé. A középmagyar kor indulatszóit tárgyalva D. MÁTAI megjegyzi, hogy szövegbeli megszaporodásuk többek között drámairodalmunk erőteljesebb kibontakozásának is köszönhető. Hadd hívjam itt fel a figyelmet — általában is — korai drámairodalmunk két klasszikusára, Bornemissza Tragédiájára (Élektora, 1558) és Balassi Bálint Szép magyar komédiájára (1588–1589 k.), amelyek nemcsak számos indulatszót tartalmaznak (ezekből is lehetett volna idézni), de párbeszédes formájuknál fogva a beszélt nyelvhez is közelebb állnak. S bár nem grammatika, egy kihagyással idézett mondat kapcsán megvédeném még a lengyel király, Báthori István jó hírét. Balassitól azt olvassuk ugyanis, hogy „[a lengyel király] az elvett jószágot... *adja meg* [’adja vissza’] az szegín árvának feleségemnek” (646). Ez a mondat Balassi 1585-ben kelt latin nyelvű végrendeletének egykorú fordításából való, de abban a költő pontosabban azt kéri, hogy a lengyel király „Ő Felsége Dobó Ferencet is az ő kegyelmes intésével intse arra, hogy az elvett jószágot és marháját adja meg az szegín árvának feleségemnek [Dobó Krisztinának], és hagyjon békét mindenből neki”.

A szószerkezet-, a mondat-, valamint a szövegtörténet jellegükénél fogva olyan anyagrészek, amelyeket a tanár összefoglalóan általában (még) tömörebben kérhet számon, ezeknek elsősorban szemináriumokon nyílik jó lehetőség a gyakorlásukra. Örvendetes, hogy tankönyvben új nézőpontot, eredményeket hozva a történeti szövegtan is megjelent. Várhatóan a szövegtanra a magyar nyelvtörténet oktatásában is az eddiginél nagyobb hangsúly fog majd esni. Egyébként a szövegtani vizsgálat a mai mindennapokig eljutva az informatika korának a szövegeire, az elektronikus íráshoz kapcsolódó új szövegfajtákra is kitér. De ugorjunk most vissza az ősmagyar kornak nyilván csak kevés és közvetett módon tanulmányozható szövegtani problémáira. Az oralitás (szóbeliség) szövegvilágáról írja GALLASY, hogy ezek szövegtani jellemzőire, szóbeli kötöttségeire a rokon nyelvek és más nyelvek folklórából, illetve legkorábbi szövegeimlékeinkből következtethetünk (274). Ehhez hadd tegyem még hozzá, hogy amikor a XV., főleg pedig a XVI. században megjelennek a históriás énekek, egy kiterjedt formula- és fráziskészletből építkeznek (vö. pl. VARJAS BÉLA: Szép ének a gyulai vitézekről. In: A régi magyar vers. Szerk. KOMLOVSZKY TIBOR. Bp., 1979. 68–70), ami nyilvánvalóan nem képzelhető el hosszú előzmény, jelentős, esetenként az ősmagyar korra is visszamenő szóbeli gyakorlat nélkül. A szakirodalom egy, a históriás énekekben gyakori, ismétlődő, tulajdonképpen máig élő formulát (*magának jó hírt, nevet nyer, szerez, vesz*) hungarizmusként már Anonymus Gestájában azonosított: „Ut dicunt ioculatores: Omnes loca sibi aquirebant et nomen bonum accipiebant” (Scriptores Rerum Hungaricarum I, 65). PAIS DEZSŐ fordításában ez így hangzik: „Mint ahogy regőseink mondják: maguknak mind helyet szereztek, és hozzá még jó nevet is nyertek”. Ezzel vesd össze SzabV.: „Eg iden nagy ĩeles Strwmlasth twnek / Azzal magyarok yo newet wwnek”; és még számos további adat. (ld. pl. [IFJ.] HORVÁTH JÁNOS, Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 229 és kk.; DEMÉNY ISTVÁN PÁL, A magyar szóbeli hősi epika. Csíkszereda, 1997. 276–7; A. MOLNÁR FERENC, Balassi-kommentárok. Debrecen, 2005. 14, 17, 27–30).

A Szójelentés-történet című PUSZTAI FERENC írta fejezet sokoldalúan, árnyaltan mutatja be tárgyát. A többi fejezettől eltérően nem kronologikus rendben, „a jelentésváltozási ... típusok ugyanis alapvetően nem módosulnak a különböző korszakokban” (854). Időrendi történetiséget, persze, olykor nyilván a jelentéstanba is be lehet vinni. Ez a tény azonban érthetően rendelődik alá, tagolódik bele a típusok szerinti osztályozásba, mint például a BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR-féle tankönyv BERRÁR írta jelentéstani részében vagy HADROVICS LÁSZLÓ „Magyar történeti jelentéstan”-ában (Bp., 1992) is. (A TNyt. pedig külön nem foglalkozik szemantikával.) PUSZTAI témakörök, típusok szerint, főleg történeti példákkal dolgozik, így világítja meg a nyelvtörténeti folyamatokat. A szerző nyilvánvalóan jól kamatoztatta lexikográfiai tudását, problémalátását és széleskörű olvasottságát. Foglalkozik a jelentésváltozásokkal, az alak és a jelentés

viszonyával s a szóhangulat kérdéseivel is. A jelentéstanban rendkívül nehéz a kategorizálás. Nem véletlenül írja „Jelentélmélet” című könyvének az elején KIEFER FERENC, hogy „a hangtani, alaktani és mondattani jelenségekkel szemben — **Gombocz Zoltán** szavaival — a jelentéstani »jelenségek bonyolult természetű és szinte végtelen változatossága rendkívül megnehezíti a megfigyelést és a rendszeralkotást«. A jelentés fogalma is nehezen határozható meg” (Bp., é. n. 13). PUSZTAI csoportosítása, megállapításai logikusak, véleményem szerint azonban egy-két helyen mégis hasznos lett volna egyszerűsíteni, „áramvonalasítani”. (Bonyolult pl. a következő cím: A több-, illetve hasonló és különböző alakú szavak jelentéstörténete.) A jelentésmegoszlás és a jelentés-elkülönülés (A szóhasadás) című részben a párhuzamos átvételekre (pl. *trágya* : *draszé*) nem tértem volna ki, mert, mint PUSZTAI is említi, a szóhasadás e szavakban nem a magyarban történt (883; erre ld. még: KÁLMÁN BÉLA, Párhuzamos átvételek: Iskolai nyelvművelő. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1959. 62–8). A szinonimitás tárgyalásakor jó lett volna megemlékezni a régi magyar szövegeknek arról a latinnal és más európai nemzeti nyelvekkel is kapcsolatban lévő sajátosságáról, hogy mintegy stilisztikai divatként is kedvelik a szinonimák halmozását (pl. már a HB.-ben: *pur ef chomuv, halalnec ef puculnec, fzentii ef unuttej*), egy latin szót is sokszor két (vagy három) szinonimával adnak vissza. A PUSZTAI által említett latin–magyar szópárok is (pl. DomK. 195: *eultewzetet auagy capaat*) tulajdonképpen ennek a jelenségnek alkotják egy sajátos típusát. Az idézett helyen HORVÁTH JÁNOS (IrMűvKezd. 276) szintén szélesebb értelemben beszél a „szinonimákkal való glosszázásról”, az olyan eseteket is ideértve, amikor mindegyik szó magyar (pl. *hamar vagy legottan*). Erre a jelenségre újabb és legrészletesebben ld. A magyar egyházi nyelv története (szerk. A. MOLNÁR FERENC–M. NAGY ILONA. Debrecen, 2003. passim), leginkább M. NAGY több cikkét. Végül még két adatot pontosítanék. A *pálcát tör valaki felett* szólásmondás igaz, hogy régi jogszokás emléke, de nem a magyarban, hanem a németben (vö. *über jemandem den Stab brechen*), ahonnan tükörfordítással került hozzánk (ld. O. NAGY GÁBOR, *Mi fán terem?*; FORGÁCS TAMÁS, *Magyar szólások és közmondások szótára*. Bp., 2003), az 1551-ből, a NySz.-ből, a Heltai-féle bibliafordításból idézett „*Indulót trombitalnac*” mondatban pedig az *induló* nem a zenedarabot jelenti, hanem azt, hogy indulás.

A tankönyvet, mint már említettem, egy mind pedagógiai, mind tudományos szempontból hasznos függelék zárja. Felépítése ahhoz hasonló, amit a KISS JENŐ szerkesztette Magyar dialektológiában (Bp., 2001) is láthattunk. A bőséges Válogatott szakirodalom (895–924) azoknak a munkáknak a jegyzéke, amelyekre a szerzők a fejezeteikben (rövidítve) hivatkoztak, illetve amelyeket leginkább ajánlanak további tanulmányozásra. Természetesen, egy ilyen bő lista kapcsán mindig meg lehet kérdezni, hogy néhány munka miért nem került be, holott mások igen. Magam azonban e téren csak annyit jegyzek meg: bár érthető az újabb

szakirodalom előnyben részesítése, hiányolom, hogy RÉVAI MIKLÓS és HORGER ANTAL neve egyszer sem szerepel. A Források és rövidítések jegyzékének és a gondosan megszerkesztett Tárgymutatónak a hasznosságát megint nem kell különösebben bizonygatni. A Források és rövidítéseik jegyzéke elsősorban az adatokat teszik visszakereshetővé. Különösebb nehézségeink ebben nem lesznek, mégis kár, hogy ezt a részt egy „filológus szem” nem nézte jól át. Nem egy rövidítés ugyanis kimaradt (pl. MBF., N. = népnyelvi, MNyF., MNyj., Nyr.), s pontatlan címleírások is akadnak. Örvendetes, hogy a régi források újabb, faksimile kiadásaira szintén felhívják a figyelmet. Ez azonban a Káldi fordította Biblia, Pázmány 1606-os imádságoskönyve és KomjSzPál. esetében elmaradt, Bornemisza Prédikációskönyvéről (Detrekoe és Rarbok, 1584) pedig csak a faksimile adatai olvashatók. A Vizsolyi Biblián és faksimiléjén a címleírás szerint az áll, hogy fordította Károli Gáspár. Ez viszont az eredetin nincs rajta, lévén, hogy az átültetést egy általa vezetett munkaközösség végezte, s azt, hogy „magyar nyelvre fordított Caroli Gapar által” csak az 1612-es oppenheimi kiadás címlapjára tette rá Szenci Molnár Albert. A római katolikus Neovulgata-fordítás ÓÚjsz. rövidítése helyett pedig KNV (262) is olvasható. Igen jó ötletnek tartom, hogy a tankönyv a magyar nyelvterületre és Magyarország etnikai viszonyaira vonatkozó térképekkel zárul. A magyar nyelvet beszélők számának és lakóhelyének s a magyar és a velünk együtt élő népek népesedési viszonyainak az alakulása ugyanis nyilvánvalóan a magyar nyelvtörténetnek és általános műveltségünknek is a része. S e téren a magyar szakosok körében is nagy a tájékozatlanság. Megjegyzem viszont, hogy a „História” című folyóiratból átvett térképeken egyikét helyen a színezés kissé elcsúszott. Így a „História”-ban Kolozsvár és közvetlen környéke a 15. században a magyar többségű nyelvterülethez tartozónak van jelölve, a tankönyv térképe azonban a várost és környékének nagyobb részét román többségűnek tünteti fel. Az 1773-as térképen is a „História” szerint magyar többségű Nagyváradot, Szatmárnémetit, Kolozsvárt, Gyulafehérvárt és közvetlen környéküket a tankönyv román többségűnek ábrázolja. Egyébként a városok helyét a „História”-beli térkép nem színezi be, népességükre a környezetük jelöléséből következtethetünk. Tudjuk azonban, hogy Kolozsvárnak és 1773-ban Szatmárnémetinek jelentős német lakossága is volt, s román népesség — különösen a későbbi időkben — ugyancsak élt az említett városokban. Az 1453. évi adóösszeírás alapján Kolozsvár lakosságát CSETRI ELEK (Rubicon 2005/2–3: 6) 5400 főre becsüli, amit fele-fele arányban tehettek ki a magyarok és a szászok.

Recenzióm végén megismétlem: fő feladatomban nem a pozitívumok felsorolását tekintettem, hanem ezek jelzése mellett inkább azt — hogy a tankönyv használata segítségének az érdekében is — tovább gondolandó, vélt vagy valós pontatlanságokra, hibákra hívjam fel a figyelmet — még ha azok sokszor csak részletkérdések vagy puszta adatok is. Közben, persze, tudom, hogy ilyeneket mindig sokkal könnyebb találni, mint a magyar nyelvtörténet egy jelentős téma-

körét — más teendők mellett is — az ősmagyar kortól máig megírni. Összefoglalóan az MNy tört.-ről végszóként is hasonlóan nyilatkozom, mint írásom elején. A legújabb kutatási eredményeket felhasználó, magas, jó színvonalú és részletes képet ad tárgyáról. Helyenként ugyan lehet vele vitatkozni vagy más módszereket is alkalmazni, egyes adatait, megállapításait javítani, ez azonban nem változtatja meg az előző mondatban summázott véleményem. És azt az „előfeltevés” sem, hogy egyetemi hallgatóknak, a magyar nyelvtörténet iránt érdeklődőknek még hosszú sora fogja jó haszonnal forgatni, valamint kutatók is. S egyes általa felvetett (részlet)kérdések további megvitatása ugyancsak tudományunk és anyanyelvi ismereteink javát fogja szolgálni.

A. MOLNÁR FERENC

FEHÉRTÓI KATALIN, **Árpád-kori személynévtár (1000–1301).**
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. (895 lap)

1. A magyar névtörténeti szakirodalomban évtizedekre visszamenően olvashatunk olyan írásokat, amelyekben szerzőik az Árpád-kori személynevek összegyűjtését mint egyre sürgetőbb feladatot szorgalmazzák. A régi magyar személynévkincs együttlátásának a hiánya nem csupán a személynév-történeti kutatásokat akadályozhatja alapvetően (amire lásd például BENKŐ: MNy. 45: 247), hanem gátja lehet bizonyos helynévtörténeti vizsgálatoknak is. KNEZSA ISTVÁN 1943-ban a pusztai személynévi eredetű helynevek kapcsán figyelmeztetett arra, hogy „Mivel a magyar személyneveket mindmáig senki rendszeresen össze nem gyűjtötte, sem pedig fel nem dolgozta, sok helynévnek személynévi eredete, másoknál viszont a személynév forrása bizonytalan” (Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok I–II. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 127). És minthogy lényegi előremozdulás e téren szűk negyedszázad elteltével sem igen történt, 1976-ban KRISTÓ GYULA adott újfent hangot egy történeti személynév-szótár égető szükségének (Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta historica LV. Szeged. 17).

A régi magyar nyelv személynévállományának hézagosságot fakadó bizonytalanságot Fehértói Katalin mint alapvetően a történeti személynevekkel foglalkozó szakember bizonyára jóval közvetlenebbül, mondhatni a saját bőrén érezhette. Minden bizonnyal ez a belső ösztönzés készítette arra, hogy — külső tényezők (mint például az ekkoriban elkészült nagy nyelv- és névtörténeti szintézisek: a TESz., a FNESz., illetőleg más nyelveknek, például az ólengyelnek napvilágot látott történeti személynévtára) által is mintegy megtámogatva — bele-

fogjon „egy egyedül elkészíthető, kisméretű Árpád-kori személynévtár” munkálataiba (8). Azt, hogy az 1983-ban megjelent „Árpád-kori kis személynévtár” (Bp., rövidítve: ÁKSz.) valamit enyhített az adathiánnyal küszködő történeti személynévkutatás nehézségein, jelzi a munka rendkívül pozitív fogadtatása, és mutatják a megjelenést üdvözlő recenziók is részben a hazai, de legfőképpen a külföldi folyóiratokban. Ám az ÁKSz. megjelenése fölött érzett jogos öröm mintha el is altatta volna kissé a kutatók óhaját „egy korszerű, tudományos igényeket is kielégítő, intézményes keretek között elkészíthető magyar történeti személynévtár”-ra, aminek a kis személynévtár megjelenése óta eltelt két évtized alatt — ismétcsak Fehértói Katalinnal szólva — „még a gondolata sem merült fel [...], jóllehet időközben megjelentek újabb nagyszabású nyelvtörténeti tárgyú munkák, melyekhez elengedhetetlen lett volna az ómagyar kor tulajdonneveinek, jelesül személynéveinek ismerete” (8, de lásd még az egyik ilyen szintézis, az ómagyar történeti nyelvtan személynévi példáihoz írott kritikát is: Nyr. 119: 180–9). Így aztán újfent Fehértói Katalin vállalta magára az egy egész munkacsoport számára is bőven elég teendő adó feladatot: egyedül elkészíteni a rég óhajtott „nagy” személynévtárat. A legnagyobb segítséget ehhez a vállalkozáshoz minden bizonnyal Kiss Lajostól kapta, akiről a megjelent mű bevezetőjében éppúgy a hála és köszönet hangján szólt, mint azokon a fórumokon (például a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 2000-ben vagy a nemzetközi magyar nyelvészkongresszuson 2004-ben), amelyeken a készülő szótár munkálatairól adott hírt.

Ilyen előzmények után 2005 tavaszán (2004-es dátummal) végül napvilágot látott az „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)” (rövidítve: ÁSz.), egyedülálló áttekintést nyújtva a korai ómagyar kor személynévállományáról.

2. Noha az ÁSz. nem tartalmazza valamennyi Árpád-kori személynévünket (mert például a latinositott *Benedictus*, *Jacobus*-féléknek korlátozott nyelvtörténeti értékük miatt csak erősen megrostált anyaga került be — helyesen — a névcikkekbe), mégis egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy e szótár „az Árpád-kor személynéveiről megközelítően hű képet felmutató gyűjtés” (8). Adatai között a személynévek mellett (azokkal lényegében rokon kategóriaként) nemzetségneveket és bizonyos típusú helyneveket is találunk. A nemzetségnevek és a női nevek a munka végén külön-külön listában is megtalálhatók. Az ugyanitt fellelhető névvégmutató elsősorban a nevek morfológiai vizsgálatához nyújt fontos segítséget.

2.1. Az a tény, miszerint a személynévek névcikkeiben még a rostálás után is lényegesen nagyobb arányban bukkanunk egyházi latin nevekre, a szerző szerint minden bizonnyal az oklevelezési gyakorlat latinosító törekvéseivel állhat összefüggésben (10): a *Martinus*, *Jacobus* néven szerepeltetett személyeket a környezetük bizonyosan nem így nevezte, esetükben arról lehet inkább szó, hogy „a szerzetesrendek, kolostorok tagjai, a papok, a nótáriusok egységessé igyekeztek

alakítani a személynévállományt is” (NÉ. 27: 8). E gondolat fontossága elsősorban szemléleti újdonságában rejlik: a hazai értelmiségi réteg rendszer- és normaalkotó szerepét a személynévadásban valóban aligha vonhatjuk kétségbe (a helynevek vonatkozásában ehhez lásd HOFFMANN ISTVÁN, Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről: Helynévtörténeti tanulmányok 1. Debrecen, 2004. 37–8).

Részben ezzel a gondolattal is összefügg Fehértói Katalinnak két további megjegyzése, amely mellett szintén érdemes — általánosabb érvényük miatt — röviden elidőznünk. Az egyik megállapítás így hangzik: „A nyelvi érintkezések, a latin, német, szláv jövevényszavak és nevek átvétele csak az e nyelveket is beszélő, értő, hazánkban élő emberek közvetítésével képzelhető el” (10). A jövevényszavakat tekintve alapjában igazat adhatunk Fehértói Katalinnak, de a nevek átvételével talán más lehet a helyzet. Minthogy a nevek (legyenek azok személynév- vagy helynevek) lényegi jegye nem a közszoói, hanem a denotatív vonatkozásukban, az azonosító szerepükben rejlik, átvételükkor elegendő lehet az átvevő közösség és nyelv részéről az adott hangsor névként funkcionálását érzékelni, nem szükséges a szó köznapi értelmében „érteni” is azt. Ahhoz tehát, hogy valakit egy magyar nyelvű közösség *Tichon*-nak nevezzen el, nem szükséges az adott szláv nyelvet is használnia, és főleg nem szükséges a név elsődleges, szláv nyelvi ’csendes, halk szavú (ember)’ jelentésével tisztában lennie. Fehértói Katalin jóvoltából tudjuk, hogy a kis személynévtárban szereplő Árpád-kori személynéveknek mindössze egyötöd része belső keletkezésű, magyar név (vö. Nyr. 121: 71–5). Nem nagyon valószínű — amint ez a fent idézett gondolatból szükségszerűen következne —, hogy a fennmaradó négyötöd rész kétnyelvű (magyar–szláv, magyar–német) környezetben került volna át a nyelvünkbe. Mindez maguknak a népeknek az érintkezését természetesen nem vonja kétségbe.

A másik lényeges megállapításra a közszoói eredetű személynévek csoportjában igen nagy gyakoriságnak örvendő *Farkas* név esete indította Fehértói Katalint: „a német vagy szláv nyelvet — talán mindkettőt — ismerő magyar anyanyelvű írnoknak könnyebb volt a német nyelvterületen igen elterjedt *Volf*, *Volfgang* vagy a szláv *Vlk*, *Vlchk*, *Vulchyk* neveket és ezek variációit lefordítani, és helyettük a magyar *Farkas*, *Forcas* nevet leírni. [...] E föltevést elfogadva némely ómagyar kori *Farkas* személynév a »tükörszó« mintájára »tükörnévnek« is felfogható.” (10, de vö. még NÉ. 27: 8 is). A felvetés mindenképpen elgondolkodtató, különösen akkor, ha látjuk a névtár adataiból, hogy például a *Vlk* névforma — rendkívül gyakori említései okán — erre kifejezetten alkalmasnak is látszik (a többi idézett alak viszont annál ritkábban szerepel, és minden bizonnyal nem azért, mert lefordították volna őket). A fordítás lehetősége ellen főképpen az szól, hogy az oklevelezési gyakorlatban — a nevek jogbiztosító szerepe, azonosító funkciója miatt — nem volt szokás a névfordítás: a jogi iratok kibocsátójának érdeke fűződött ahhoz, hogy a nevek az adott közösség nyelvén

használatos módon kerüljenek be az oklevelekbe. (A helynevekre vonatkoztatva ugyan, de véleményem szerint általánosabb érvennyel lásd erről részletesebben KNEZSA ISTVÁN, A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Bp., 1944. 40–1, KÁZMÉR MIKLÓS, A »falu« a magyar helységnevekben. Bp., 1970. 55.) GYÖRFFY GYÖRGY egyenesen pszichológiai abszurdumnak tekinti azt, hogy a nótáriusok esetleg lefordították az idegen neveket saját vulgáris nyelvükre. A „lélektanilag indokolt fordítás” latinra is ritkaságszámba megy (vö. ehhez GYÖRFFY GYÖRGY, A helynevek és a történettudomány: NytudÉrt. 70: 200, MEZŐ ANDRÁS, Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai: MNyTK. 160: 97), és ennek — amint azt HOFFMANN ISTVÁNTól tudjuk — egyre nyilvánvalóbban kitapintható, normakövetéssel összefüggő okai vannak (lásd HOFFMANN: i. h.), az azonban, hogy még egy másik nyelvre is lefordították volna a közsői elemeket tartalmazó tulajdonneveket, GYÖRFFY szerint történetileg és pszichológiailag is képtelenség (i. h.). Ám mivel a *Farkas* esete mindenképpen igen elgondolkodtató, kíváncsian várom az esetleges „tükörnevek” újabb példáit Fehértói Katalintól. A magyar *Farkas* ~ német *Volf* ~ szláv *Vlk* típusú névformák mögött valóban lehet egyébiránt valamiféle kapcsolat, s ezt talán leginkább a névdivat jelentkezéseként ragadhatjuk meg. Azaz: elképzelhető, hogy személynévrendszerünk *Farkas* neveinek háttérében a német és a szláv nyelvek azonos szemantikai tartalmú neveinek a hatásával (mintájával, vagy ha úgy tetszik: modelljével) is számolhatunk. S ez esetben a „tükörnév” terminus — kissé tágabb értelemben ugyan, de — joggal használható a jelenségre.

2.2. Az ÁSz. rendkívül gazdag személynévállománya (közel negyvenezer adata) természetesen a történeti személynév kutatás számára szolgáltatja a legbecsebb forrásanyagot, vizsgálati lehetőségek széles skáláját kínálva a kutatóknak. Az eddigieknél teljesebben tárható fel e munka által egy-egy személynév teljes Árpád-kori története, egy-egy névcsoporthoz tartozó története, de akár a személyek megnevezési módjainak a kronológiai viszonyai is: miként lépett az elsődleges egyelemű nevek (pl. 1198: *servos ... Chuda*) mellé a *filius*-szal alkotott szerkezetes megjelölés (pl. 1234/1294: *Stork filio Chuda*), majd a foglalkozást, származási helyet is feltüntető alakulat (pl. 1277/1291: *comes Ipolitus filius Chuda*, 1281>1402: *Ipol[itus] filius Chudo de Vasard*), s végül miként tűnik fel a korszak végére már néhány *dictus*-os név is (1288: *Andreas dictus Chuna*), amely azonban igazán csak a XIV. században lesz gyakori forma. E vizsgálati témák ugyanakkor csupán kísérő lehetőségei a legjelentősebb és immáron megvalósítható feladatnak: a szótár segítségével az eddigieknél jóval pontosabban kidolgozhatóvá vált a magyar történeti személynév-tipológia. A történeti személynév kutatás alapvető célkitűzéseit az elkövetkező évtizedekben talán ez a kutatási irány fogja leginkább meghatározni.

Van ugyanakkor egy olyan vizsgálati lehetőség, amelyet Fehértói Katalin mint a téma egyik legavatottabb szakértője jelenleg nem tud igazán jó szívvel

ajánlani: „A 13. század végéig összegyűjtött és »Árpád-kori személynévtárban« bemutatott adatok, nevek, névvariánsok eredet szerinti elfogadható feldolgozását egyelőre nem tartom lehetségesnek” (NÉ. 27: 11). Az ismeretlen nevek nagy száma, a rendkívül problematikus (többféle nyelvből, alapnévként és becéző formaként is magyarázható) egy- és kéttagú nevek, a különböző végződésű nevek bizonytalan státusa, az adatok torzulásának lehetősége mind-mind gátat szab az etimológiai vizsgálatoknak. Mindazonáltal ha a személynevek eredet szerinti vizsgálatáról — a tudomány érdekében — nem is mondhatunk le egészen, az ingoványos terepre merészkedő kutató szeme előtt Fehértói Katalin intelmei feltétlenül ott kell, hogy lebegjenek. (Az egyes nevek megfejtésére a szerző — legutóbb az *Egírih* és a *Ruhtuk* személynevek példáján keresztül — modellt is kínál: MNy. 98: 465–70.)

3. Az „Árpád-kori személynévtár” helyneveket is tartalmaz, mégpedig — a Bevezetés megfogalmazása szerint (9) — egyrészt olyanokat, amelyek formailag birtokos jelzős szerkezetűek, s az előtagjukban személynév áll (pl. 1245/1257/1447: vadit ad *Babathova*, 1282/1282: in capite *Babawelge*). Helyet kaptak a munkában továbbá olyan pusztaszemélynévből származó helynevek is, amelyek korábbi datálásuk oklevélből valók, mint az illető helynév ezidáig ismert legelső előfordulása: ilyen okok miatt került be az *Ádám* személynévek első adataként például a Somogy megyei *Ádám* településnév 1121-ből származó *Adam* előfordulása (1121/1420: ad villam, que dicitur *Adam*). Magam is úgy gondolom, hogy Fehértói Katalin eljárása — egyes pusztaszemélynévi helynevek beemelését illetően — teljes mértékben megalapozott és indokolt, ám egy másféle megoldás alkalmazása talán célravezetőbb lett volna. Egy történeti személynévtárnak ugyanis nyilvánvalóan nem lehet célja az, hogy egy-egy helynevet az eddig ismertnél korábbi dokumentáljon. Annak a feladatnak viszont, hogy az egyes személynéveket a lehetőség szerinti legtávolabbi múltba vezesse vissza a forrásokban, az az eljárás felelhetett volna meg leginkább, ha minden olyan pusztaszemélynévből való helynevet beemel a névtárba, amely korábbi forrásokból származik, mint az illető személynév első előfordulása. Ezáltal ugyanis a személynév is korábbi időkre datálódhat, mint amit maguk a személynévi adatok tükröznek, hiszen az vitathatatlan, hogy a személynévi eredetű helynévnek a pusztája léte már önmagában is bizonyosság az azonos alakú személynév használatára.

4. A nyelvtörténeti szótárak megszerkesztése során az egyik legnehezebben megoldható és a legtöbb buktatót magában rejtő feladat az adatok szócikké szervezése: mely formák kerüljenek azonos szócikkbe, melyek különüljenek el. Fehértói Katalinnak is láthatóan meggyűlt a baja ezzel a problémával, míg végül — évtizedes személynév-történeti munkássága alatt csiszolódott intuíciónak is teret hagyva — úgy döntött, a névtárban azonos névcikkbe sorolja be mindazokat az adatokat, amelyek „az eredetük és képzésük alapján összetartozónak ítélt nevek ejtés- és írásváltozatai” (13), s címnévként megadja a név valamennyi

írásváltozatát. Így kerültek egy névcikk alá a *Buza*, *Boza* formát mutató adatok, s elkülönítve tőlük, egy-egy önálló névcikkbe a *Buzaudi*, a *Buzd* és a *Buzud*. Az egyes névalakulatok távolabbi összetartozására a szócikkek végén utalások hívják fel a figyelmet.

Az egy-egy névcikkbe sorolt, különböző betűhív formákat mutató adatok felvonultatására többféle rend is kínálkozik. A legkevésbé nyilvánvalóan akkor foglal állást a szótáríró, ha a névcikk valamennyi adatát mechanikus időrendben tárja elénk (végső soron ezt az eljárást alkalmazza történeti földrajzában GYÖRFFY GYÖRGY). Fehértói Katalin, ezt a közlésformát nem találva eléggé informatívnak, az alcsoportok kialakítása mellett döntött. „Egy név több, jól elkülöníthető változata a névcikken belül számozott (1., 2., 3.) alcsoportba kerül” (13). De egyidejűleg azzal is kénytelen volt szembesülni, hogy az alcsoportokba sorolás egzakt kritériumait nem lehetett egységes szempontok alapján kialakítani, formalizálni, minthogy „minden egyes név eltérő szempontú elbírálást, csoportosítást kívánt meg” (uo.).

Úgy vélem, a legcélravezetőbbnek talán egy olyan rendszerezés kínálkozott volna, amely a címnévként megadott alakokat névformák szerint elrendezve mutatja be, s a sorrendet az egyes formák legkorábbi előfordulásainak az időrendje határozza meg. Azaz: a *Folcus*, *Folkus*, *Fulkos*, *Fulchus*, *Fulcus*, *Fulkus*, *Falkos* címnévvvel jelölt névcikk alcsoportosítása (1. *Folcus*, *Folkus*; 2. *Fulkos*, *Fulchus*, *Fulcus*, *Fulkus*; 3. *Falkos*) helyett az adatokat a *Folcus* formákkal kezdve (lévén az első adat erre [1132]-ből való), s a *Fulcus* (1152), *Folkus* (+1214/1334), *Fulchus* (1220/1550), *Fulkus* (1254), *Fulkos* ([1272–1290]), *Falkos* (1297/1366/1418) rendjében folytatva lehetett volna megadni. Ilyen módon világosan előtűnhet egy-egy alak gyakorisága, az alakok kronológiai összefüggései, sőt egy ilyen rendszerű csoportosítás révén a nevet érintő hangfejlődési folyamatok is élesebben kirajzolódhatnak.

5. Arról, hogy az „Árpád-kori személynévtár”-at számos tudományterület képviselői forgathatják haszonnal, már szóltak a munkát — a megjelenést követő könyvbemutatón — méltató szakemberek (KISS JENŐ, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZOVÁK KORNÉL: NÉ. 27: 261–9). Ezek ismételt hangoztatása helyett néhány példát mutatok be inkább arra, miként is használhatjuk fel Fehértói Katalin művét egyrészt az általános nyelvtörténeti, másrészt a helynévtörténeti kutatásokban.

5.1. A nyelvtörténetírásnak számos kifejezetten nagy adatigényű részterülete van: ilyen többek mellett a hangtörténet és a szótörténet is. Fehértói Katalin szótára mindkét tudományág számára kincseshánya: pár órányi röpke böngészés is elegendő ahhoz, hogy ötletek, feldolgozható témák egész sorát hozza elő. Kellő tér hiányában csupán egyet-egyet emelek ki — pusztán a szemléltetés kedvéért — ezek köréből.

A hangtörténeti leírás hagyományosan a szórványos hangváltások között tartja számon a szókezdő *ja-/jo-/ju-* > *i-* hangfejlődési folyamatot, s *juhász* > *ihász*, *jonkább* > *inkább* típusú példákat hoz rá (vö. BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Bp., 1958. 106, 132). Ez a sporadikus változás helynevekben is megfigyelhető: *Jonata* > *Inota*, *Jalóc* > *Ilóc*, szlk. *Jazero* > m. *Izra*, *Jolsava* > *Ilsva* stb. (KISS LAJOS, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. Bp., 1995. 23, TÓTH VALÉRIA, Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Debrecen, 2001. 119–20). Az „Árpád-kori személynévtár” birtokában immáron módunkban áll a régi személynéveket is bevonni a vizsgálat körébe, s a tapasztalatok igencsak meglepőek: a szótár olyan tömegben ontja az idevágó személynévi példákat, hogy az jócskán túlmutat azon, amit a „szórványos” jelzővel jellemezni szokás. Ez a változás láthatóan a jövevényneveket éppúgy érintette (1273>1361>1367: *Jurizlaus* ~ *Irizlaus*, 1199: *Jowachin* ~ *Iwachin*, +1086: *Joseph* ~ 1206/1257: *Iseph*), mint a belső keletkezésűeket (1275: *Jambur* ~ 1299: *Imbur*, 1219/1550: *Ioleguen* ~ 1213/1550: *Yleguen*, 1268: *Juharus* ~ [1255]: *Iharus*), s nem pusztán a *ja-* > *i-* (1138/1329: *Iapuh* ~ *Ipuh*, 1283: *Jarozlau* ~ 1197/1323: *Iruslou*), *jo-* > *i-* (1228/1359: *Ionosa* ~ 1261/1382: *Inusa*), *ju-* > *i-* (1165: *Iuna* ~ 1213/1550: *Ina*, 1251: *Iund* ~ 1221/1550: *Ynd*) folyamatokra terjedt ki, hanem *je-* > *i-* módosulással is együtt járhatott (1138/1329: *Ierugdi* ~ *Irugdi*, 1210: *Jeroslaum* ~ 1247/1331: *Iroslaum*, 1256: *Jelk* ~ 1299>1431: *Ilk*). És noha a változások egy része talán csak alkalmilag következett be (bár a legtöbb fenti adatra szép számú példa akad), a realizáció pusztá ténye önmagában is a változási folyamat produktivitására, sőt viszonylagos gyakoriságára utal.

A személynévi adatok szótörténeti (és ezzel összefüggésben etimológiai) hasznosításakor figyelemmel kell lennünk Fehértói Katalin intelmére: bizonytalan olvasatú, etimológiájú személynéveket lehetőség szerint ne azonosítsunk közszavakkal (NÉ. 27: 9–10). Ezt az alapelvet szem előtt tartva vettem össze néhány biztosan közszói eredetű személynévet az adott lexéma EWUng.-ban található első előfordulásával. Eredményként azt kaptam, amire számítani lehetett: az ÁSz. számos közszót az EWUng.-beli adatalásnál korábbi időkre dokumentál. Az eltérés olykor minimális, csak néhány évnyi: a *név* első adataként az EWUng. kérdőjelesen az 1211-es *Nuetlen* személynévet említi, az ÁSz.-ban e személynévre az 1208/1359: *Nuethlen* az első adat; az *unoka* és a *vendég* EWUng.-beli 1209: *Vnuca*, 1138/1329: *Wendeg* adatát megelőzi az ÁSz. 1202–3/1500 k.: *Vnuca*, +1135/+1262/1566: *Wendeg* adata. Máskor az időbeli különbség kimondottan jelentős, mint például a *péntek* (EWUng.: 1138/1329: *Pentuk*, ÁSz.: +1082/XIII.: *Pentuk*) említésénél.

5.2. A történeti helynévkutatás bizonyos területei nem nélkülözhetik a régi magyar nyelv személynéveinek tanúvallomását: a korai helynevekkel foglalkozó szakember számára, akár etimológiai-névtörténeti vizsgálatokat folytat, akár ti-

pológiai-rendszeri leírásra törekszik, az Árpád-kori személynévkincs ismerete elengedhetetlen.

A régi magyar helynévrendszer jellegét a személynévből alakult helynevek (főképpen a puszta személynévből metonimikus névadással keletkezett településnevek) alapvető módon határozták meg. Aligha lehet kétséges, hogy az ilyen eredetűnek tartott helynevek etimológiáját nagy mértékben hitelesíthetik vagy éppen kétségessé tehetik a velük alakilag megegyező személynévi párhuzamok. Pusztán a kíváncsiságtól hajtva és az „Árpád-kori személynévszótár”-ral felvértezve utánajártam néhány személynévi etimológiának Abaúj vármegye Árpád-kori településneveinek körében (forrásként a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-t és „Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára”-t használva), és az alábbi eredményre jutottam. Jó néhány olyan példát találunk, amelyben a szótárak megadta személynévi előzménynél az ÁSz. korábról adatolja az illető személynévet (pl. *Bárca*, *Bask*, *Bátyok*, *Bogát*, *Bogdány*, *Bonctelke*, *Bőd* esetében), ami a személynév > településnév metonímia kronológiai viszonyait illetően sokszor éppen nem mindegy. *Bényé*-nek ezidáig csak *Bena* személynévi párhuzamát közölték a helynévszótárak, az ÁSz. 1135-ből *Bene* alakot is megad. *Beret* puszta személynévi származtatását a *Beret* ~ *Bered* személynévek hiánya bizonytalanná teszi, minthogy *Bere* személynévre viszont bőven van adatunk, a településnév ebből *-d* helynévképzővel könnyedén magyarázható. A *Balogd* településnév szintén alakulhatott a puszta személynévi névadás lehetőségén túl a *Balog* személynévből *-d* helynévképzővel is (mindkét személynévforma nagy számban adatolható). A *Peterd*-féle alakulatok pedig bizonyosan nem a puszta személynévi településnevek számát gyarapítják, az ugyanis, hogy a számos *Péter* típusú személynévi adat mellett mindössze egyetlen *Peterd* adatolható, a *Peterd* településneveknek a *-d* helynévképzővel való alakulását erősíti. Arra, hogy a *Fáj* valószínűleg nem származhat puszta személynévből, bizonyosság lehet a *Fay* ~ *Foy*-féle személynévek teljes hiánya, annak a lehetőségét viszont, hogy a *Garabos-halom* előtagjaként valóban állhat személynév (ami etimológiájában egyik eshetőségként felmerült), az ÁSz. *Garabos* ~ *Garabus* ~ *Grabus* adatai valószínűsítik. E néhány példával azt kívántam csupán jelezni, hogy az ÁSz. adatállományának birtokában az ezidáig napvilágot látott helynév-etimológiák új megvilágításba kerülhetnek, hiszen az újonnan előkerült személynévi adatok az eddigi névmagyarázatokat tovább árnyalhatják.

A történeti helynév-tipológia a korai magyar helynévtípusok egyikeként tartja számon a népnévből alakult helynevek (településnevek) kategóriáját. E szemantikai csoport kapcsán gyakorta hangsúlyt kap egy gondolat, amely óva int attól, hogy minden, valamely népnévvel alakilag megegyező településnevet közvetlenül népnévből származtassunk (s ennek folyományaként az illető területen az adott népcsoport jelenlétét feltételezzük). A népnévből ugyanis — mint mondják — gyakran alakulnak személynévek, s a népnévinek látszó helynevek egy része

ilyen személynévre megy vissza (vö. pl. KNIEZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI. században: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp., 1938. II, 439; BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 159; KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta historica LV. Szeged. 60).

Nos, az „Árpád-kori személynévtár” adatainak tükrében talán ezt a tételt is érdemes lesz majd felülvizsgálni. Szemügyre véve ugyanis néhány olyan népnév feltételezhető személynévi adatait, amelyből az Árpád-korban tekintélyes számú településnév keletkezett, a következőket állapíthatjuk meg. Az ÁSz. nem tartalmaz például egyetlen *Német* személynévet sem, *Nemti* személynév (pontosabban nemzetségnév) van ugyan, de ez éppen településnévi eredetű is lehet. Nincsen a névtárban sem *Orosz*, sem *Olasz* személynév: az olykor gyanúba kevert *Oros* az *Uros* alakváltozataként más magyarázatot igényel, az 1301-ből való egyedüli *Olas* példa pedig inkább *Olas*, semmint *Olasz* hangzású lehetett. Van viszont adat szép számmal *Besenyő* személynévre, de ennek egyes előfordulásai (1221: separante a terra Vroy ad locum *Besenengumulc*, 1229: I locum aptum ad vineas et arandum, qui vocatur *Beseneumal*) népnévi *besenyő*-t is (vagy inkább azt) takarhatnak. *Tót* személynévre öt adatot hoz ugyan az ÁSz., ám ebből kettőnek (1219/1550: de villa *Tot*, [1280]/1280: p[ossessio] *Touth*) a személynévi státusa kétséges: ezek népnévi eredetű településnevek inkább lehetnek. Biztos példaként tehát csak három adat említhető (1287: Michaelis filii *Thot*, 1298: Stephanum dictum *Thouth*, 1301/1301: Petri dicti *Toth*). Az, hogy a *cseh* népnévvel összefüggő *Cseh* személynévre mennyi példa van a névtárban, felderíthetetlen: a *Chech*, *Ccech*, *Cheech* típusú betűhív formákról ugyanis nem lehet eldönteni, hogy [*cseh*] vagy [*csécs*] hangzásúak-e. (Arról pedig, hogy a *Csécs* személynév etimológiájának nincs köze a *cseh* népnévhez lásd FNESz. *Kiscsécs*.) És végezetül: *Uz*, *Uzh*, *Huz* formákból olyan feltűnően sok van az ÁSz.-ban, hogy annak az *úz* népnévhez való kötődése már önmagában véve is gyanús lehet, tekintve, hogy az *úz*oknak csak töredékeivel számolhatunk a Kárpát-medencében (vö. KRISTÓ GYULA, Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp., 2003. 49). Az *Ózd*, *Uzd* településnevek személynévi előzménye kapcsán a FNESz. sem tartja valószínűnek a népcsoport nevével való összetartozást. A valamely népnévvel összefüggésbe hozható helynévi és személynévi adatok előfordulásai alapján tehát — mutatja vázlatos áttekintésünk — a népnév > személynév (> településnév) áttétel korántsem lehetett olyan gyakori, mint amilyenek azt a szakirodalom feltételezi.

A személynévi áttétel lehetősége a törzsnévvel összefüggő településnevek esetében föl sem vetődött, hiszen már korábban többen is hangsúlyozták (KNIEZSA ISTVÁN például kategorikusabban, KRISTÓ GYULA megengedőbben), hogy a törzsnevekből nemigen alakultak személynévek. Az általános tételt az ÁSz. adatai nagy valószínűséggel igazolják: köztük ugyanis valamely törzsnévvel alaki-

lag megegyező személynév alig van. A *Nyék*-kel kapcsolatban két kérdéses személynévi adat említhető meg (1165: *Nichu, Nichuu*), *Megyer, Gyarmat* egyetlenegy sincs, *Kürt* személynévre három példa akad (1211: *Curt, *1232: Churt, *1237/XIX.: Kurth*), ám ebből kettő nemzetségnév, ami más, nem személynévi előzményre is visszamehet, *Tarján*-ból egyetlen adat van (1181: *Tarian*), *Jenő*-ből szintén, de az is problémás (az 1255-ből való „*terram comitis Balar, filii Balar nomine Jeneu*” ugyanis helynévi említés ugyancsak lehet), nemkülönben kétes *Kér* feltételezett két személynévi adata is (1244/1496: *terram Kuer*, 1265: *terram Keer*, az előbbi ok miatt), *Keszi* egyetlen példáját pedig az olvasati azonosíthatóság teszi bizonytalanná (1211: *Keseu* [σ: *Resey ~ Besey*]).

6. Az „Árpád-kori személynévtár” — élve az informatikai lehetőségekkel — korszerű adathordozón (CD-n) elektronikus formában is elérhető, ami elsősorban a névtárban való kereséseket segíti elő. Rákeresve például a különböző foglalkozásnevekre, képet kaphatunk az egyes társadalmi rétegek névadási-névviselési szokásairól, sőt azt is megfigyelhetjük, hogy miféle eltéréseket alkalmaz a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó személyek megjelölésében az oklevelezési gyakorlat. (Erre lehetőséget egyébiránt az biztosít, hogy Fehértói Katalin a személyneveket bő szöveggörnyezetükbe ágyazva adja meg.) Fényt deríthettünk például arra, hogy a szolgák megnevezésekor az oklevelek jószerével kétféle eljárást követnek: az egyelemű nevek pusztá felsorolása (pl. 1138/1329: *nomina servorum ... Salamin, Alap, Mogdi*) mellett, jóval ritkábban az apa nevével összekapcsolt *filius*-os forma (pl. +1214/1334: *Iwanus filius Contha*) is előfordul. A poroszlók megjelölése ezzel szemben igencsak változatos az oklevelekben: a tisztség + személynév típus (1214/1550: *pristaldo Keue*, 1229/1550: *pristaldum nomine Marcum*) mellett a származási hely (1219/1550: *pristaldo Quesa de villa Dubos*, 1215/1550: *pristaldum nomine Kazmer de villa Petus*) vagy az apanév (1226: *Leustachio filio Bors*) is feltűnhet a saját név mellett. E jellegzetes megoldásokon túl ritkán az előbbiekből ötvözésből adódó, komplikáltabb körülírásokra is rábukkanhatunk (1226>1365: *pristaldum Tristianum nomine filium Pousa de villa Kean*).

7. Az „Árpád-kori személynévtár” műfaját tekintve olyan tágabb értelemben vett forrásmunka, amely egy nyelvi elemcsoportnak a korabeli forrásokban való előfordulásait hivatott bemutatni. Névtárával Fehértói Katalin eljövendő kutatónemzedékek kezébe olyan kézikönyvet adott, amely minőségileg más lehetőségeket biztosít nem csupán a nyelv- és névtörténet, hanem a történettudomány, a művelődéstörténet és a középkori filológia szakemberei számára is. Művét méltán tarthatjuk eddigi tudományos munkássága csúcsteljesítményének.

TÓTH VALÉRIA

KÁLNÁSI ÁRPÁD, **Debreceni cívis szótár**. Debrecen, 2005. (830 lap)

Közhelynek számít annak megállapítása, hogy a hagyományoknak a kis létszámú közösségektől a kisebb-nagyobb településeken át a különböző nemzeti közösségekig mindig nagyon fontos, meghatározó szerepe volt az egyes társadalmi csoportok életében. A közösség összetartozását és összetartását nagyban elősegítik az azonos vagy hasonló célok, a nemzedékről nemzedékre tovább hagyományozódó szokások rendszere és az iratlan szabályokon nyugvó erkölcsi értékrend, amely nemcsak mértékül, eligazodásul szolgál(hat) az egyén számára, hanem egyúttal a biztonság, az otthonosság érzését is nyújt(hat)ja neki. Ha mindez megvan, könnyen megszokjuk, s olyan természetesnek hat, mint a levegővétel, és sok minden magától értetődőnek tűnhet. Ha viszont hiányzik, megronthatja, megnehezítheti a mindennapi együttélést, sok gondot, akár válságos helyzeteket is okozhat a közösség és az egyén életében egyaránt.

A fenti gondolatok részben az utóbbi időben hazánkban tapasztalható érték-válság különféle jelenségei kapcsán, részben a szűkebb körben (pl. munkahelyeken) megmutatkozó változást érzékelve ötlöttek föl bennem. Az utóbbiakra vonatkozóan elsősorban a felsőoktatás területéről — főleg a nyelvészeti szakképzéssel összefüggésben — van néhány kedvezőtlen (közvetlen és közvetett) tapasztalatom, mégpedig a munkahelyi (oktatási-kutatási) irányokkal, hagyományokkal kapcsolatban. Nyilvánvaló, természetes folyamat ugyan egy-egy főiskolai vagy egyetemi tanszék esetében is a változ(tat)ás, a megújulás, a korszerűsítés igénye, emellett azonban legalább annyira fontos, hogy a régi, nagy múltú intézmények és kisebb (pl. tanszéki) egységeik a nagy elődök nyomdokain is járjanak. Így nemcsak színesebb, hanem még eredményesebb, értékesebb is lehet egy-egy tanszék munkatársainak oktató- és kutatómunkája.

Amennyire a különféle kiadványokból és a magyar nyelvtudomány egykori és jelenlegi képviselőinek szóbeli közléseiből tud(hat)om, felsőoktatásunk nyelvészeti tanszékei közül — legalábbis a múlt század 20-as, 30-as éveitől napjainkig — a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke az egyik leghagyományörzőbb intézmény, amelynek kapcsolódása például a finnugrisztikához, valamint a nyelvtörténethez és a nyelvjáráskutatáshoz, az ott tevékenykedő neves professzorok (Pápay József, Csűry Bálint, Bárczi Géza, Papp István, Kálmán Béla) után egészen az utóbbi időig fennmaradt, sőt például a történeti helynévkutatással tovább is bővült. Ez a tanszék egykor hagyományt teremtve, majd azt továbbfejlesztve összességében olyan értékeket tudott és tud felmutatni, amelyek az oktatásban és kutatásban is markánsan megkülönböztetik a többi (egyetemi és főiskolai) nyelvészeti intézménytől. Ezt a tanszéki irányt és folytonosságot tartalmilag és szimbolikusan is találóan jellemzi az a negyedszázaddal ezelőtti Debrecenben tartott emlékülés, amelynek anyaga „Hagyományápolás és

megújulás” címmel SEBESTYÉN ÁRPÁD szerkesztésében jelent meg 1982-ben. A kötet előszavában a szerkesztő a következőképpen összegezte a háromnapos tanácskozás témaköreit: „Az elhangzott előadások egy része megemlékezés volt: a tanítványok idézték fel P á p a y J ó z s e f, C s ú r y B á l i n t, B á r c z i G é z a és P a p p I s t v á n emlékét. Más felszólalók a méltatás mellett az ünnepeltek életművének vagy egy-egy fontos kutatási területének mai értékelésével, nyelvtudományunkba való beépülésével foglalkoztak. Az előadók harmadik csoportja kifejezetten szakmai nyelvészeti kérdéseket tárgyalt, olyanokat, amelyek azért valamilyen módon kapcsolódtak néhai professzoraink működéséhez.” (i. m. 3).

Örvendetes, hogy ez a hagyományápolás és megújulás — amint már utaltam rá — a legutóbbi évtizedekben is megőrződött. Egész életében ilyen szellemben munkálkodott Kálmán Béla, s ezt folytatták, folytatják a néhány évvel ezelőtt nyugdíjba vonult kollégák (Sebestyén Árpád, Jakab László, Nyirkos István, Kálnási Árpád) és többnyire mindazok, akik napjainkban oktatóként tevékenykednek a tanszéken. A debreceni magyar nyelvészeknek ezt az elkötelezettségét nagyon jól mutatják az általuk elért eredmények és a náluk folyó magyar szakos oktatás irányultsága, amelyben egy-két intézménytől eltérően igen fontos helyet kap például a nyelvtörténet, s ezt az irányt erősíti a tíz évvel ezelőtt elkezdődött doktori képzés is, amely a magyar nyelvtudomány körében a következő alprogramokkal indult 1995-ben: 1. magyar nyelvtörténet, 2. magyar nyelvjárástan, 3. magyar szociolingvisztika és 4. magyar névtan.

Ebbe, a régi időkre visszanyúló tanszéki hagyományörzésbe illik bele, ezt a folytonosságot is jelenti a nemrég megjelent „Debreceni cívis szótár” (a továbbiakban: DCSz.), amelynek gondolatát CSÚRY BÁLINT már az 1930-as évek végén fölvetette. A debreceni cívisnyelv szókincse összegyűjtésének és szótári feldolgozásának tervét pedig így fogalmazta meg: „Ezzel oly célt tűztünk magunk elé, mely a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új. Kétségtelen ugyanis, hogy Debrecen, ez az ősi cívisváros és régesrégi művelődési gócpont a vele kapcsolatban álló területek népnyelvére, népi kultúrájára rendkívül sokoldalú hatást gyakorolt. E hatás mérvére nézve csak föltevésünk lehetnek. Ha azonban kezünkben volna ilyen debreceni szótár, akkor ez a hatás megfogható és fölmérhető lenne, akkor pl. a szamosháti szókincsre nézve már lehetne összehasonlításokat tenni” (MNny. 1: 5).

CSÚRY BÁLINT szakmai tevékenysége alapján már elismert nyelvészként 1932-ben került a debreceni egyetemre, ahol a népnyelvkutatás első katedrás professzora lett. Az ott töltött mintegy kilenc év során (az 1941-ben bekövetkezett haláláig) rendkívül eredményes és nagy hatású oktató- és kutatómunkát fejtett ki. Szerteágazó, iskolateremtő dialektológiai munkásságával, jeles tanítványok kinevelésével és tudományszervezői tevékenységével alig egy évtized alatt fölvirágoztatta a magyar nyelvjáráskutatást. A Népnyelvkutató Intézettel és a

Magyar Népnyelv című évkönyvvel nemcsak új intézményt, illetőleg új kiadványt hozott létre, hanem ezenkívül új nyelvjárási műfajokat teremtett, és nagyszabású tudományos terveket is kovácsolt. Saját kutatási eredményei és a tudományos felfogása, elképzelései hosszú évtizedekig meghatározták a magyar nyelvjáráskutatás irányát, feladatait, melyeket részben közvetlen tanítványai, részben pedig más nyelvjáráskutatók valósították meg. Elgondolásai közül nem egy máig ható elvként, szemléletként vagy módszerként él tovább, s munkál még napjaink dialektológiai kutatásaiban is. Életútját BALASSA IVÁN írta meg (Csúry Bálint. Bp., 1988), a debreceni egyetemen végzett, igen eredményes oktató- és kutatómunkáját pedig KÁLNÁSI ÁRPÁD foglalta össze önálló kiadványban (Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. Debrecen, 1998), amelyben részletesen kifejtette — az 1930-as évek kezdeti sikereitől a több évtizedig tartó megtorpanáson át az 1990-es évek végén bekövetkezett föllendülésig — a DCSz. szóanyaga összegyűjtésének történetét (62–71).

Lényegében véve ugyanezt tekintette át a szerző a DCSz. bevezető részében, az Előszóban (5–10), mégpedig oly módon, hogy korábbi összefoglalását a szótár anyagának gyűjtésével és kiadásával kapcsolatos tájékoztatóval egészítette ki. Indokoltnak, mindenképpen helyesnek tartom, hogy részletesen kitért a *cívís* szó jelentésének magyarozatára, hiszen a DCSz. műfaját tekintve sajátos városi szótár, amelynek szóanyaga több szempontból is (főképpen foglalkozások, különféle kismesterségek szerint) eltér a különböző típusú, hagyományos tájszótárraktól. A megfelelő szakirodalom felhasználásán nyugvó, a *cívís* szóra vonatkozó fejtegetését így lehetne tömören összegezni: „A latin eredetű *civitas*, *civilitas*, *civil*, *civilizáció* szócsaládjához tartozó *cívís* szó a TESz. szerint 1766-ban bukkan fel éppen Debrecenben [...]. A Magyar Értelmező Kéziszótár kiv. (kiveszőben, elavulóban) megjegyzéssel ezt írja a *cívísről*: »Mezővárosnak, kül. Debrecennek őslakos gazdálkodó családból származó módos polgára«. Az Idegen szavak kéziszótára (Bp. 1967) pedig ’polgár; tehetős, jómódú gazda vagy iparos’ jelentéssel közli. A fogalom kifejtésével bővebben a történeti munkák foglalkoznak, így például BALOGH ISTVÁN *Cívisek társadalma* (Debrecen, 1947), *A cívisek világa* (Bp., 1973) című kötetekben olvashatunk róla. Ezek summázata szerint a *cívís* hagyománytartó, sajátos életformával rendelkező réteg, amely éppen konzervativizmusa révén zárt közösséget alkotott. [...] Vagyonukat állattartásból és földművelésből szerezték, hasznukat nem fektették be kapitalista jellegű vállalkozásokba, hanem a hagyományos paraszti gazdálkodás keretein belül szaporították. Tágabb értelmezésben *cívísnak* nevezik az alföldi városok bennszülött lakosságát, függetlenül a rétegződéstől, vagyis a gazdag polgárparasztokon kívül a kereskedőket, iparosokat, szegényparasztokat, cselédeket is. [...] CSÚRY debreceni vonatkozásban is tágabban értelmezte a fogalmat, hiszen a földművelés és állattartás szókincsének összegyűjtésén kívül a kézműipar, a kereskedelem, illetve a szegényparaszti életforma stb. élő és már csupán oklevelekben fellelhető szókincsének összegyűjtésére egyaránt gondolt.” (6–7).

KÁLNÁSI ÁRPÁDnak, amikor a DCSz. munkálatait az 1980-as évek végén előkészítette, arról kellett döntenie, hogy — minden körülményt gondosan mérlegelve — milyen jellegű és még inkább milyen anyagú szótárt célszerű és lehetséges belátható időn belül összeállítani. Így például a következő, nagyon fontos kérdések merültek föl: 1. Legyen-e — s ha igen, milyen forrásokból és milyen korokból — történeti anyag a cívis szótárban? 2. Bekerüljenek-e a köznyelvi szavak is a DCSz.-ba, vagy ezektől el kell tekinteni? 3. A tervezett szótár csupán élőnyelvi gyűjtésen alapuljon, vagy bizonyos nyomtatott és kéziratos szógyűjteményeket, továbbá nyelvjárási, néprajzi leírásokat is figyelembe vegyen? 4. Tartalmazza-e a DCSz. az ÚMTsz. debreceni vonatkozású adatait is? — Erről a problémakörrel és fontos részletkérdéseiről „A szótár anyaga” című fejezet nyújt tájékoztatást (11–3). A szerző végül úgy döntött — megítélésem szerint helyesen és meggyőzően —, hogy a DCSz. anyagához az ÚMTsz. eddig napvilágot látott négy kötete, az 1960 óta megjelent vagy kéziratos formában lévő leírások, a magyar szakos hallgatókkal együtt végzett élőnyelvi gyűjtések szolgálnak forrásul, s ezeket még „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak debreceni adatai is kiegészítik, Debrecen ugyanis egyik kutatópontja volt a hatkötetes nemzeti nyelvjárási atlaszunknak.

Természetesen a helyszíni adatgyűjtés megszervezése és a hallgatóknak az erre való fölkészítése is nagy körütekintést, gondos munkát igényelt. Erről a munkafázisról a szerző a következőket írja: „Először is számba kellett venni, milyen jellegű és színvonalú, Debrecenre vonatkozó forrásokat dolgoztak fel az ÚMTsz. számára. A néhány lap terjedelmű jegyzék világosan mutatta, a szerkesztés elkezdése előtt még rengeteg tennivaló van a gyűjtés területén. A források egyenetlen színvonala, több fontos témakör hiánya, a példamondatok felfrissítése, lejegyzésük egységessé tétele, a frazémakincsnek és a néprajzi hagyományoknak a következőes számbavétele egyaránt a gyűjtőmunka jól megtervezett folytatását indokolta. A gyűjtőmunkába bevontam a magyar szakos egyetemi hallgatókat, akik szemináriumi tagként vagy szakdolgozatíróként szívesen közreműködtek a cívis szótár munkálataiban. Szemináriumi munkaként, diákköri pályázatként vagy szakdolgozatként gyűjtötték össze és dolgozták fel megfelelő előkészítés után egy-egy témakör szókincsét. Ezzel olyan, összetételében alkalmi munkacsapat szerveződött, melynek tagjai, ha nem is kivétel nélkül, lelkiismeretes gyűjtő- és feldolgozó munkával gyarapították az adatok számát. E munkákban a tárgykörmonográfiák legjobb hagyományait igyekeztünk követni, természetesen az új igényeknek megfelelően.” (13).

Örvendetesnek tartom, hogy a DCSz. anyagának összegyűjtéséhez, bővítéséhez — igen változatos s természetesen a szótár tárgyához tartozó témakörökben — szakdolgozat készítésével több mint hatvan hallgató járult hozzá, s ezen munkák közül négy nyomtatásban is megjelent. (A hallgatók neve és dolgozatuk címe a 14. és a 15. lapon található meg.) Az ő bevonásuk a DCSz. munkálataiba

két szempontból is nagyon szerencsés volt. Egyrészt azért, mert ezáltal a szótár anyaga viszonylag rövid idő alatt jelentős mértékben gyarapodott, másrészt amiatt is, hogy a hallgatók elsajátították a kutatómunka alapjait, az anyaggyűjtés és -feldolgozás bizonyos módszertani eljárásait, ezenkívül természetesen közelebb kerültek Debrecen és környéke népéhez, a régi hagyományok megismeréséhez és ezeknek ápolásához, megőrzéséhez. Mindezt — különösen akkor, ha esetleg tanárként tevékenykednek — remélhetőleg jól hasznosíthatják majd életpályájukon.

KÁLNÁSI ÁRPÁD nemesak irányítója, szervezője volt a gyűjtőmunkának, hanem maga is végzett élőnyelvi gyűjtést. Az így készült szövegfelvételekből állította össze a „Cívis beszélgetések Debrecenből” című könyvét (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 74. Debrecen, 1999), ezenkívül — főképpen kiváló adatközlőjének, Ménes Andrásné Nagy Katalinnak a segítségével — a Szamosháti szótár és az ÚMTsz. anyagát is kikérdezte, magnetofonra rögzítette, hogy a DCSz. adatbázisát ezzel is bővíteni tudja. Ennek a sok időt, energiát igénylő munkának az eredménye az a majdnem száz órányi fölvétel, amelyet hatvannégy kazetta őriz meg a jövő számára. A DCSz. szócikkeinek fölépítéséről és a rövidítések jegyzékéről is kelendő részletességgel tájékozódhat a kötet olvasója, felhasználója (17–9).

A „Debreceni cívis szótár” gerincét az adattár képezi (21–830), s ahogy minden gazdag tartalmú és jól szerkesztett szótárra érvényes, a DCSz.-ről is azt állapíthatjuk meg, hogy szóanyaga felbecsülhetetlen értéket, olyan maradandó kincslet jelent, amely soha nem veszíthet fényéből, éppen ellenkezőleg: az idő múltával egyre becsesebb értékűvé válik, mivel korunk és közelmúltunk nyelve is majdan a nyelvtörténeti vizsgálódások tárgya lesz, s remélhetőleg lesz majd kutatója ezeknek és jóval korábbi nyelvtörténeti korszakoknak is. Hogy a DCSz.-ban milyen nagyszámú szókészleti elem (önálló szó, frazéma, közmondás- és szóláskincs) található, azt természetesen jól jelzi az impozáns kiadvány terjedelme. A szócikkek áttekinthető, világos fölépítettsége, hangtani és jelentéstani szempontú pontossága, gazdagsága, valamint az egyes lexémáknak a példamondatokban megmutatkozó használati köre — az esetenként hozzájuk fűzött néprajzi magyarázatokkal együtt — lehetővé teszik, hogy a különböző nyelvészeti tudományágak (különösen a dialektológia és a nyelvtörténet) és a néprajz szakemberei egyaránt haszonnal forgathassák vizsgálódásaikban. Ezenkívül (pl. a gazdálkodás- és helytörténet) kutatói is hasznosítani tudják, nem is szólva a DCSz.-nak például az iskolai oktatásban való felhasználhatóságáról. A következőkben néhány példával szeretném mindezt illusztrálni.

A szókincs — mint ismeretes — visszatükrözője, folyton változó és egyre gazdagodó tárháza a kisebb-nagyobb közösségek életének, egy-egy népcsoport, nemzet történetének, múltjának és jelenének. Jól mutatja ezt a „Debreceni cívis

szótár” is, amelyben aligha tudnánk olyan lapot keresni, amely nem igazolná ezt a megállapítást.

A szótár gazdag táj- és szakszókincse — az adatok fonetikus átírása és a jelentésmegadások alapján — lehetővé teszi a Debrecenre és környékére jellemző különféle (főképpen hangtani, jelentéstani és szókészleti) nyelvjárási sajátosságok megállapítását, amint azt a következő alaki, jelentésbeli és valódi tájszók is mutatják: **bakó** *bakóu* fn **1.** Élelmiszer v. kisebb eszközök, tárgyak tartására és szállítására használt (vászon)tarisznya. **2.** Iskolatáskaként használt vászontarisznya; **bélésbőr** *bélizsbőür; bélizsbűr* fn A lábbeli belsejét borító bőrhuzat; **fűzfa** *fűszfa, fűcfa, ficfa*; **köszméte** ~ fn Egres. *A régib neve ~ vaty pöszméte, most egres*; **léha** ~, *liha, líha* mn/fn **I.** mn **1.** Fejletlen, üres, könnyű (mag, főként gabonaszem). **2.** Puha, laza (föld). **3.** Rest, tunya. **4.** Megbízhatatlan. **II.** fn **1.** Üres kalász. **2.** A kukoricaszem tövén a szem és a csutka érintkezésénél található, könnyű hártvás levélke, amely morzsoláskor kihullik; kukoricapelyva. **3.** Pelyva. **4.** A kukoricacső hegyén a csuhé alól kibújó selymes szál(ak); a kukoricacső bajsza; **peslékel** *peslíkel* i Jön-megy, ki-be járkál; **töremora** ~ fn **1.** Szénatörmelék. **2.** Sütemény törmeléke, morzsája. stb.

A DCSz., amint arról már szó esett, jellegéből adódóan gazdag tárháza a különféle — jórészt már kihalt — kismesterségek szakszókincsének. Helyesen ismerte föl már az 1930-as évek közepén CSÜRY BÁLINT, hogy ennek a szókészleti anyagnak a megmentése fontos és égetően sürgős. Így például „A népnyelvi bűvárlat módszere” című módszertani művében is erőteljesen sürgette a mester-szavak gyűjtését, feldolgozását: „BARTHA KÁROLY debreceni tanító-képző-intézeti tanár jó szolgálatot tett a nyelvtudománynak is azzal, hogy egyik munkájában összegyűjtötte a kihalóban levő debreceni fésűsmesterség műszavait. Ecsedi István, a Déri Múzeum igazgatója szintén nagy érdemeket szerzett pl. a csengőöntés, a tiszántúli magyar népi szakácság műszavainak összegyűjtésével. — Az Ethnographia és a Néprajzi Értesítő köteteiben igen szép anyagot találunk ezen a téren is. De még rengeteg a tennivaló. Össze van-e gyűjtve pl. a kihalóban levő szűrszabóság, szürdísztés műszókincse? A magyar ács-, kádár-, kovács-, tímármesterség, szíjgyártó, lakatos- és asztalosipar, tekenővájás, kosárfonás műszókincse összegyűjtetlen. Pedig például a régen oly virágzó magyar tímárság már kihalóban van, vagy ki is halt s vele együtt kipusztult e nevezetes iparág egész műszókincse” (Bp., 1936. 28).

Örvendetes, hogy ha jó néhány évtizeddel később is, CSÜRY BÁLINT ötlete, terve valóra váltak! Az egykori tímármesterség és a hozzá kapcsolódó bőrfeldolgozás köréből például a következő szaknyelvi elemekre találunk példákat a DCSz.-ben: **bőrcsáva** *bürcsáva* fn **1.** A tímárok által használt csávalé, amely a bőrről a szórt is leviszi. **2.** A szűcsök csávaleve, amely csak puhítja a bőrt; **börgyalu** *bürgyalu* fn (Szíjgyártóknál:) szíjak vékonyítására használt fanyelű kés;

börzsönyöz *berzsenyez* i ⟨Tímármesterségben:⟩ börzsöny nevű festékekkel beken, bedörzsöl stb.

A DCSz. jó néhány német eredetű szót is tartalmaz (pl. *fikszumfertig* 'teljesen készen', *fikszéroz* 'néz, szemlél, vizsgálódik', *firhang* ~ *fürhang* 'függöny', *fürer* (rég) 'örvezető', *kursmit* ~ *kusmit* '(gyógy)kovács' stb.), különösen sok német jövevényszó található a különböző kismesterségek szakszókincsében. Ilyenek pl. a következők: **kvend** ~ fn ⟨Ajtó v. ablak beépítésénél:⟩ a kifalazott és bevakolt falsarok; **lájzsni** ~ fn A pontos, sima vakoláshoz készített habarcsból felhordott vezető, irányító vakolatcsík; **pankli** ~ fn ⟨Különböző mesterségekben:⟩ dolgozópad, munkapad; **riffel** ~ fn ⟨Ötvösmesterségben:⟩ hajlított reszelő; **spahlti** *spatli* fn ⟨Mézeskalácsosoknál:⟩ asztaltisztító eszköz stb. Egyébként minden kismesterség köréből számtalan szakszót foglal magában a szótár (pl. **batik** ~ fn ⟨Kelmefestésben:⟩ kézi mintázási eljárás; **csipkőzés** *csipkézis* fn **1.** ⟨Mézeskalácsosoknál:⟩ csipkézet készítése a tokni tészta szélére. **2.** A szűrt díszítő csipke elkészítése és felvarrása; **iszpahán** ~ fn ⟨Paszományosoknál:⟩ növényi eredetű, tartós, könnyen feldolgozható anyag).

A nyelvjárási szókincsnek (főképpen a valódi tájszók körében) vannak olyan elemei, amelyek csupán egy-egy kisebb-nagyobb tájegységen fordulnak elő. Erre — néhány kivételtől eltekintve — viszonylag gyakran találunk példákat az olyan tájnyelvi lexémák között, amelyek a népi gondolkodást jellemző, a konkrét tárgyi világhoz kapcsolódó szemléletmód alapján keletkeztek. Ilyen jellegű szókészletű elemek a DCSz.-ben szép számmal találhatók. Ezeknek nagyobb része jelentéssűrítő szóösszetétel vagy abból *-ú*, *-ű* képzővel alkotott melléknév, melyeknek az elő- és az utótagja között hasonlítás fejeződik ki. Ilyenek például a következők: **furulyagatya** *furujagatya* fn Szűk szárú vászongatya; **juhszemű** *juszemű* mn Nagy, kidülledt szemű; **kutyatökgomb** *kutyatöggomb* fn ⟨Pásztorok, főleg juhászok mellényén levő⟩, a kutya tökéhez hasonló, kissé ovális, díszes ezüstgomb; **lófogútengeri** *lífogútengeri* fn Nagy, hosszúkás szemű kukorica stb. Népi szemléletmóddal magyarázható néhány olyan tájnyelvi lexéma is, amely jelentéstartalma szerint valamilyen hozzávetőleges időpontot, időszakot fejez ki. Ezek általában olyan megfigyelések, történések alapján jöttek létre, amelyek egy-egy közösség, település vagy vidék életében egykor fontos szerepet játszottak (pl. **fűzsendülés** *fűzsendülés* fn A tavasznak az az időszaka, amikor a fű kezd kibújni a földből; **gulyaszorulás** *gujaszorulás* fn Az egész nyáron lege-lőn, gulyában tartott szarvasmarháknak a téli időszakra való hazaterelése, istállóba kényszerülése).

A régi hagyományú és messze földön híres Debrecen környéki állattartásra nagyon sok lexéma utal, így pl. a következők: **bakkötés** *bakkötis* fn ⟨Szarvasmarha, ló megkötésére való⟩ kötésfajta; **birka** ~, *birke*, *birge*, *birgencs* fn **1.** Juh. **2.** Apró szőrű bárány. **3.** Kisbárány. **4.** Merinó juh. [...] **Sz:** *Ojan, mint a kerge* ~ : olyan, mintha elment volna az esze. **Km:** *Roz* ~ *az, amék nem bírja a gyapját:*

(az olyan emberre mondják, aki rögtön leveti a kabátját, kendőjét, ha melege kezd lenni); **gulyaszárnyék** *gujaszárnyík* fn A gulyában legeltetett szarvasmarhák védelmére a legelőn felállított, nádból készített szélfogó fal; **marszj** ~ fn Az a børszj, amely a hám két oldalát a ló marján összeköti.

Régóta ismeretes, hogy nyelvjárásainkban bizonyos fogalmak megjelölésére meglehetősen sok lexémaváltozat használatos, amint azt — a már említett módszerrel írásában — CSÜRY BÁLINT is megállapította: „A népnyelv rendkívül gazdag az állatok színelnevezéseiben. Különösen a lovak, szarvasmarhák és tyúkok színelnevezésében igen gazdag a magyar nyelv. Jókai 20 lószínt gyűjtött össze, de egy hallgatóm, aki a magyar nyelv színelnevezéseit tanulmányozza, csak lószínnévet 300-at gyűjtött össze. Ilyen színelnevezések: lóról: *egérszörű, kesely, almás, őszpej, fakó, szegsárga*; szarvasmarháról: *kormos, daruszörű*; [...] tyúkról: *kendermagos, iromba* stb.” (i. m. 30). CSÜRY BÁLINT véleményét a DCSz. meggyőzően igazolja, hiszen a lószínnévekre például a következő megnevezéseket találjuk: **almásfekete** ~ mn (Lószínnév, a fekete egyik árnyalata); **almásszürke** *almászsürke* mn (Lószínnév, a szürke egyik árnyalata:) foltos szürke; **deres** ~ mn/fn **I.** mn Olyan (ló, szamár), amelynek sötét szőrébe vegyülnek fehér szőrszálak. [...] **Ö:** *almás~, borz~, fakó~, fekete~, rozsdás~, sárga~*; **pej** ~ mn Vöröses v. sárgásbarna színű, fekete v. sötét sörényű és farkú (ló). [...] **Ö:** *almás~, babos~, barna~, barnás~, fekete~, gesztenye~, meggy~, mogyoró~, sötét~*.

Nem csekély azoknak a szócikkeknek a száma, melyekhez néprajzi szemponthú magyarázat, esetleg példamondatban található közlés kapcsolódik. Ilyenek pl. a következők: **aratóünnep** *aratóünnep* fn Az aratás befejezésének megünneplése. **Nr:** Az aratás befejezése után a részesaratók búzakalászokból, mezei virágokból aratókoszorút, ritkábban búzababát kötöttek, és ünnepélyes menetben a földesúr, tisztartó v. gazda elé vitték. A vendégség rendszerint tánccal fejeződött be; **ciframénes** *ciframénes* fn **1.** A legjobb lovakból álló ménes. [...] **2.** Tenyészkancaiból álló ménes. [...] **Nr:** A ciframénest 50 fiatal nóniuszkanca alkotta. Az alábbi követelményeket támasztották velük szemben: a mar megfelelő mérete, jegytelenség, vagyis nem lehetett lámpás, ill. kesely lábú; **Márton-nap** ~ fn **Nr:** *Márton-nap a libát levágják, a csontyát megnízik, hotyha nagyon fehér, akkor naty, hidek tél lessz*; **vákáncsos** ~ fn [...] **Nr:** A vákáncsosok, debreceni erdőtelepítők, az általuk beültetett erdőparcellát (a vákáncsot) a fák felnövekedéséig gondozták, és a facsemeték között saját szükségletre kapás növényeket termesztettek. Földkunyhókban laktak.

Összegzésképpen a következőket állapíthatom meg: A „Debreceni cívis szótár”-ral Kálnási Árpád eddigi könyveinek számát újabb becses értékű, tartalmában és terjedelmében egyaránt impozáns kiadvánnyal gyarapította. Elsősorban az ő érdeme, hogy Csüry Bálintnak az 1930-as években megálmodott terve — több évtizedes megtorpanás után — valóra vált. Az egyetemi hallgatók gyűjtő-

és feldolgozó munkájának irányításával, szervezésével, saját gyűjtéseivel és a hatalmas nyelvi anyag köteté szerkesztésével Kálnási Árpád olyan feladatot teljesített, amelyért minden elismerést megérdemel. De a dicséret hangján kell szólni azokról a hallgatókról is, akik egy-egy résztémából készített dolgozatukkal bővítették a DCSz. anyagát, köszönetet érdemelnek továbbá az adatközlők, akik lelkesen segítettek a gyűjtőmunkát. A kötet kiadását az OTKA és a Bakó Népnyelvi Szótár Alapítvány támogatta, ezért a segítségért ezen szervezeteket illeti köszönet. A DCSz. Bálint Sándor „Szegedi szótár”-a után a második városi népnyelvi szótár, amely méltó folytatása a korábbi debreceni magyar nyelvészeti kutatásoknak, a tanszéki hagyományápolásnak. Mindezt szépen példázza Kálnási Árpád kiadványa már csak azért is, mert a *Debreceni cívis szótár* megjelenítésében — az ő áldozatos munkája mellett — az egykori Csúry-tanítványok és a Magyar Nyelvtudományi Tanszék oktatóinak közreműködése is fontos szerepet játszott, s ez példaértékű lehet más felsőoktatási intézmények számára is.

SZABÓ JÓZSEF

HEGEDŰS ATTILA, **A változó nyelvjárás.** A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 7. Piliscsaba, 2005. (148 lap)

1. Hegedűs Attila 2005-ben megjelent tanulmánygyűjteményében az 1990-es évek elején elkezdett nyelvjárás-változási vizsgálatait publikálja. A kötet három fő részből áll: az első rész két fejezete elméleti, kutatás-módszertani kérdéseket vet fel, melyek közül több a gyakorlati kutatásokat bemutató fejezetekben is visszatér valamilyen megoldásjavaslattal. A második rész tartalmazza a konkrét vizsgálatokat: a gyűjtés módját, körülményeit, az adatok feldolgozását, összehasonlítását (esetleg más forrásokkal) és a nyelvjárásváltozásokra vonatkoztatható általános következtetéseket tartalmazó írásokat. Ez a rész előbb több hasonló módszerrel végzett kutatásról számol be, majd témájukban részben eltérő, de szintén a nyelvjárás-változásokat bemutató írások következnek. Az utolsó rész a vizsgálatok összegzését, tapasztalatait veszi számba.

2. A tanulmánykötet két elméleti írással indul. A bevezetőként szereplő „A dialektológiai változásvizsgálat” című fejezet a kutatások elméleti keretét ismerteti: Hegedűs a nyelvi (és ezzel együtt a nyelvjárási) változásokat egyrészt kognitív, másrészt pedig társas nyelvészeti szemszögből vizsgálja a könyvben bemutatott kutatások során. Ebben a részben kapnak helyet olyan módszertani problémák, amelyek a kötetben bemutatott mikroelemzések mindegyikét érintik. Elsőként: melyik „nyelvjárást” vizsgálja a kutató: az archaikus sztenderdnek te-

kinthető, a beszélőközösség egésze által nem használt változatot, vagy az egyes beszélők által létrehozott beszédproduktumokból elvont „helyi nyelvjárási átlagot”, mely ebben a formában szintén nem létező, mégis a valóságot jobban tükröző nyelvallapotot modellez (7–8). A második kutatás-módszertani kérdés a megfigyelői paradoxon és annak kezelése (8), ezt követik a szinkrón elemzés lehetséges időhatárai (9). A kezdetben egységes helyi nyelvjárások felbomlásnak fokozatait bemutató oldalak (9–12) mintegy előrevetítik a következő fejezetek mikrovizsgálatainak eredményét.

Szintén elméleti kérdést tárgyal a „Változó köznyelv — változó nyelvjárás” című fejezet: a köznyelv változását a szerző a norma változásaként értelmezi. A norma változékonyságának, illetőleg több norma egyidejű érvényességének az elfogadásakor Hegedűs (COŞERIURA, SZENDÉRE és TOLCSVAI NAGYRA hivatkozva) egy tágabban, megengedőbben értelmezett norma-fogalmat használ: „Az én értelmezésemben [...] mindig megfelel a normativitásnak az a megnyilatkozás, amelyben a társadalmi meghatározottság (= az adott helyzet által elvárt magatartás) és az egyéni kifejezőmód találkozik” (14). A magyar nyelvi normát háromtényezős jelenségként értelmezi, melynek részei a standard („oktatott magyar”), az egyén alapnyelve („vernakuláris magyar”) és az egyes nyelvi helyzetek nyelvi normája („beszélt magyar”) (15). Ebből a norma-felfogásból következik a tanulmánykötetben vázolt kutatások mindegyikét meghatározó alapvetés: „A három belső nyelvtípus (köznyelv, szleng, nyelvjárás) állapot és változási jelenségei együttesen vizsgálандók. Csak így nyerhetünk teljes és valós képet a nyelv belső feszültségéről, melyet a nyelvhasználat különbözőképpen tükröz az egyes nyelvtípusokban.” (16).

A norma változékonyságára gazdag példaanyagot talál az olvasó valamennyi nyelvi szintről (a fonetikához és a szóalkotáshoz kapcsolódóan megjelenik az internetes nyelv egy-egy kialakulóban lévő, de gyorsan terjedő jelensége is). A példákat részben Hegedűs saját tapasztalataiból (többek között egy magyar szappanopera öt jelenetének eleméséből), részben más kutatók megfigyeléseiből meríti (pl. GÓSY MÁRIA, KASSAI ILONA, BÜKY LÁSZLÓ, BALÁZS GÉZA, WACHA IMRE stb.). Beszédes a köznyelv változásának irányára nézve, hogy míg a szlengből és a szaknyelvekből származó új köznyelvi elemeket, jelenségeket a szerző több oldalon át mutatja be (16–23), a nyelvjárások köznyelvre gyakorolt hatása mindössze egy bekezdést (három példát) kap. Hogy ez nem véletlen, Hegedűs — épp ebben a bekezdésben — maga is megállapítja: „ugyan [...] a nyelvjárás hat a köznyelvre [...], valójában sokkal inkább fordított hatás érvényesül: a nyelvjárási jelenségek visszaszorulnak, főképpen a fiatalabb nemzedékek nyelvhasználatában” (23).

3. A tanulmánykötet gerincét azok a fejezetek alkotják, melyeket a szerző „mikroelemzések”-nek, „részlettanulmányok”-nak nevez (9). Bár a nyelvjárási gyűjtések helyszíne, időpontja és a feldolgozások közvetlen célja, illetve módja

is más és más az egymást követő vizsgálatokban, a tanulmányokat mégis összekapcsolja egy közös vonás: valamennyi a nyelvjárások változását kutatja.

Az első írás (Közép-magyarországi nyelvjárások változásvizsgálata, 25–69) egy 1992-ben indult nyelvjárasi változásvizsgálat eredményeit mutatja be: a Nyelvatlasz kérdőívét használva négy településen (közülük Hévízgyörk és Kisnémedi déli palóc, Jászládány és Jászjákóhalma pedig átmeneti nyelvjárású) három generáció képviselőit kérdezték ki. Az adatokat településenként, azon belül generációnként, majd nyelvi szintenként (hangtan, alaktan) elemzi a szerző. Minden vizsgált jelenség után szerepelnek a százalékos arányok, több helyen értékelést, elemzést is olvashatunk, és ugyanígy összefoglaló százalékos és szöveges értékelést találunk településenként is. Ezek a mutatók egyrészt a Nyelvatlasz által rögzített állapot és a mai nyelvállapot összevetését teszik lehetővé, másrészt segítségükkel összehasonlítható a ma élő három generáció nyelvismerete, illetve nyelvhasználata is. A vizsgálatokba a szerző tizenkét hangtani és két alaktani jelenséget vont be. Ezek változásai az egyes kutatópontokon nagyrészt egy irányba mutatnak (a nyelvjárasi jelenség felbomlásának irányába), így ezek alapján is óvatos megállapítást lehet tenni az egyes kutatópontok nyelvjárásának mozgására. A tanulmány összegző része újabb arányszámokat vezet be: a kilencvenes évek három korosztályának mutatóit átlagolva kapjuk a község nyelvjárasiasságát, míg a változás jellemzésére a szerző nyelvjárásvesztés mutatóját vezeti be (65–7). A kettő között azonban nincs szoros összefüggés: a számszerűsített tapasztalatok azt mutatják, hogy a két palóc falu — ahogyan az várható — jóval erősebb nyelvjárasiassággal bír, mint az átmenetiek, a nyelvjárásvesztés azonban ettől függetlenül zajlik. Hegedűs arra a megállapításra jut, hogy ez utóbbi mértékét sokkal inkább nyelven kívüli tényezők befolyásolják, mintsem a kiinduló nyelvjárasi bázis erőssége (67). (Hegedűs mind a ma élő három generáció nyelvhasználatának, mind a mai és a két emberöltővel ezelőtti nyelvállapotnak az összevetését szinkrón vizsgálatként értelmezi, vö. 9.) Az általános végkövetkeztetések egybecsengenek a bevezető fejezetekben már előrevetített tendenciákkal: a változás jórészt a köznyelv felé halad, a köznyelvesülés főként a fiatalabb generációk nyelvhasználatát érinti (az életkor mellett azonban az életmód, az iskolázottság is szerepet játszik ebben).

A következő tanulmány (Változások a szilágysági nyelvjárásban, 71–90) kilenc szilágysági település kérdőíves gyűjtéssel nyert adatait veti össze a Szilágysági nyelvatlasz által rögzített nyelvállapottal. A gyűjtés módszere az előző tanulmányban ismertetetthez hasonló (formális, kérdőíves; lexikális, hangtani és alaktani változatokra kérdező), a feldolgozás is részben megegyezik a fentiekkel (egy harminc évvel korábbi és a mai nyelvhasználat összehasonlításán keresztül a nyelvjárás bomlásának tanulmányozása). Ebben a vizsgálatban a statisztika, illetve a nyelvjárások változását jellemző mutatók jóval kisebb szerepet kapnak, az összefoglaló rész megállapításai is általánosabbak (78–9), viszont mindegyi-

ket saját gyűjtésű példa támasztja alá: pl. „A grammatikai változások lassúbbak, mint a hangtaniak és a lexikaiak (*lovuk*)” vagy „A változás folyamata gyakran átmeneti alakokat fejleszt” (*fűrő, lovuk, kérődzik*) (mindkettő 79). Ehhez a tanulmányhoz mellékletként 11 térképlap kapcsolódik.

A „Változások a hetési nyelvjárásban” című rövidebb írás (91–6) mind a gyűjtés, mind a feldolgozás módszereit, mind pedig eredményeit tekintve nagyban egybevág az előzőekkel, eltérés inkább a közlés mikéntjében van: a tanulmány részletes adatközlést tartalmaz.

Tematikájában némileg eltér a kötet eddigi cikkeitől a „Szókészleti hiányjelenségek nyelvjárási környezetben (Cegléd)” című írás (97–106): a Kisnémedi tájszótár és Hiányszótár 100-100 szavának ismeretét, használatát mérte fel és elemezte a ceglédi tanyavilág két generációjának kikérdezésével. A felmérés legelőbből adódóan itt csak a szókincs vizsgálatára kerülhetett sor. E vizsgálat legfőbb eredményei: a tájszavak fokozatosan visszaszorulóban vannak, ismeretüket, illetve a Hiányszótár szavainak ismeretét illetően azonban eltérések mutatkoznak a korosztályok, nemek és az iskolázottság tekintetében, és jelentősnek tűnnek a területi különbségek is: a kisémedi tájszavaknak a ceglédi adatközlők (koruktól függően) csupán mintegy háromnegyedét ismerték.

Szintén nyelvjárási szókincsjelenségeket vizsgál a következő tanulmány (Hiány- és helyettesítési jelenségek két nemzedék tükrében, 107–12), a középpontba ebben az esetben is a hiányjelenségek kerültek. A változás megfigyelésének módja az előbbiekhöz hasonlóan megint az összehasonlítás, azonban a területi szempont helyett az életkor az összevetés alapja: két generáció (a 30 éven aluliak és a 60 év felettek) szóismeretét és szóhasználatát méri fel a tanulmány a Nyelvatlasz kérdéseit használva. Valamennyi adatközlő ugyanarról a kutatópontról (Kisémedi) származik. A tapasztalat szerint az idősebb korosztály a vizsgált szavak mintegy 10 százalékát nem ismerte, a fiataloknál az arány ennek több mint kétszerese (107–8), ugyanakkor a tájszavak körében is vannak olyan fogalmi területek, amelyek megnevezései mindkét korosztály számára ismertek. A hiány elsősorban a paraszti élet szóanyagát érinti. A vizsgálat részletesen, bő példaanyaggal szemléltetve tér ki a hiány pótlásának, azaz a helyettesítésnek az eseteire is. Hogy az idősek és fiatalok eltérő tájszóhasználata nem speciális kisémedi jelenség, a szerző egy nagykörűi kontrollvizsgálattal bizonyítja: a 16 éves beszélő szókészlete a kikérdezett szavak tekintetében hasonló arányú hiányt mutat, mint amelyet a kisémedi fiatalok felmérése jelzett.

A tanulmánykötet egyetlen (Hegedűs értelmezésében is) diakrón vizsgálatát mutatja be a „Székelyudvarhely nyelvjárásnak változása (XVI. század vége–XX. század közepe)” című írás (113–21). A szerző saját korábbi tanulmányának (Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján: MNy. 82 [1986]: 210–5) a XVI. századra vonatkozó eredményeit veti össze a RMNyA. jelenkori adataival. A székelyudvarhelyi nyelvjárás (főként a nyelven kívüli té-

nyezők változatlansága miatt) a tanulmány előfeltevése szerint évszázadokon át stabil, folytonos volt. Ezt a feltételezést támasztják alá a vizsgált hangtani jelenségek is (szám szerint 8): „Megállapítható, hogy — összhangban a várakozással és az előzetes véleményekkel — megrendítő változások nem történtek az elmúlt 400 év alatt” (117). Ha egy-egy jelenség kapcsán mégis elmozdulást tapasztalunk, az a szerző véleménye szerint főként a köznyelv mintaadó hatásának tulajdonítható, de felveti más nyelvjárások befolyásoló erejének lehetőségét is (117). A korai szövegek olvasatának nehézségeinek, problémáinak megoldásához is jelentős módszertani támpontot nyújt ez a cikk: a mai nyelvjárásokból következtet vissza, s ad korrigációs lehetőséget a bizonytalan olvasatú írásformákhoz (117–8).

„Az *ĕ* Kisnémedin” című írásban (123–8) közölt vizsgálat mind a gyűjtés módszerében, mind pedig céljában eltér az előző tanulmányokban bemutatottaktól. Hegedűs 2001-ben kisiskolás gyerekek nyelvjárasi kompetenciáját vizsgálta úgy, hogy azonos szöveget olvastatott fel valamennyiükkel. Bár a gyűjtési szituáció így is formálisnak tűnhet, azzal, hogy a gyerekek az olvasásra koncentráltak, némiképp mégis oldódott a tudatos kódválasztásra irányuló kontroll. (Nem várt problémaként fellépett azonban egy másik torzító tényező: a gyerekek csekély olvasási készsége; a botlás, az újraolvasás, illetve a nem értő olvasás Hegedűs feltételezése szerint ugyanis inkább a köznyelvi *e*-t hozza elő, mintsem a nyelvjárasi *ĕ*-t.) A felmérés eredményét a felolvasott szöveg „kisémedi archaikus nyelvjárasi ejtémód”-jával vetette össze a szerző (124). Az írásban ennek a változatnak a forrása nem szerepel, Hegedűs Attila vélhetően saját tapasztalata, nyelv(járás)ismerete alapján állította össze az összehasonlítás alapjául szolgáló anyagot. (Ettől természetesen még autentikus lehet a „forrás”: a szerző a bevezetőben [123] utal arra, hogy a vizsgált nyelvjárás neki magának is anyanyelvjárása.) Az adatok, illetve az archaikus ejtémóddal történő összevetés azt mutatja, hogy a köznyelvi *e* választását számos tényező befolyásolhatja: ezek közül nyelvi jellegű az *e/ĕ* szón belüli helyzete, a szó szótagszáma, nyelven kívüliek például az adatközlő neme, olvasási készsége. Általánosabb következtetésként Hegedűs megállapítja: „feltételeznünk kell, hogy *e* gyerekek már alapnyelvként is kettősnyelvűek”, a „köznyelvi hatás már kisgyerekkorban is eléri az egyént” (128).

„A suksükölés nyelvjárasi háttéréről és nyelvtudományi megítéléséről” (129–34) írott tanulmány (a nyelvjárasi jelenség részletes bemutatása és a köznyelvre gyakorolt esetleges hatása mellett) nyelvhelyességi kérdéseket, sőt absztraktabb síkon a *helyesség*, illetve a *nyelvi hiba* fogalmának nyelvészeti értékelését is felveti. A suksükölést kísérő „erős stigmatizáció”-t (134) Hegedűs egyrészt a nyelvi jelenség létjogosultságának, kommunikációs szerepének bizonyításával utasítja vissza (ezek a formák ugyanis az idézett nyelvjárasi gyűjtésekben mindig azonos szerepben fordulnak elő: munkafolyamatok leírásában vagy szokásos, ismétlődő cselekvések kifejezéseként, 132–3), másrészt viszont explicite is

állást foglal: „A suksük terjedése, használati gyakorisága (önmegítélésük szerint) köznyelvet beszélő csoportokban a nyelvtörténész számára sem nem helyes, sem nem helytelen: tény” (133).

4. Hegedűs Attila a tanulmánykötet elején szerényen megfogalmazott célokat („a változást az apró eseményeken keresztül, különböző eljárásokban, vizsgálati anyagokon a részletekben tanulmányozni”, 9) messze túllépve állította össze a gyűjteményt: az első két fejezet elméleti kérdéseket, módszertani problémákat állít a középpontba, némelyekre már itt választ adva, másokat a gyakorlati vizsgálatokat tartalmazó részben tisztázva. A kötet fő vonalát alkotó mikroelemzések is (bár valóban részletkutatásokat írnak le és értékelnek) számos módszertani újítást, pontosítást mutatnak be mind a gyűjtés, mind az azt követő változásvizsgálatok leírása során. Igaz ez az utolsó, némileg más tematikájú vizsgálatokra is: a már említett mintaadó kutatásleírások mellett elméleti nyelvészeti kérdésekben adott állásfoglalások ismertetik meg az olvasóval Hegedűs Attilának a nyelvről, nyelvtudományról alkotott elképzeléseit. Záró gondolatként talán megengedhető az ismertetőtől az a szubjektív megjegyzés, hogy a bemutatott tanulmánykötet gazdag példaanyagával, szakirodalmi hivatkozásaival, humorával, őszinteségével (hisz nem rejt el az egyes vizsgálatok buktatóit sem), világos, kiforrott nyelvfelfogásával mindenképp iránymutató egy kezdő nyelvjárás- és nyelvtörténet-kutató számára.

PÓCZOS RITA

T. SZABÓ CSILLA, A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyaga alapján. Erdélyi Tudományos Füzetek 240. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2003. (152 lap)

Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (SzT.), amely a leggazdagabb nyelvtörténeti szótárunk, a száz évvel ezelőtt született SZABÓ T. ATTILA munkásságának a csúcspontja. A kolozsvári nyelvészprofesszor ötven év alatt a keleti magyar nyelvterületről a 15–19. századra vonatkozóan több mint másfélmillió cédulányi anyagot gyűjtött össze. Ennek eredményét az idáig megjelent 12 vaskos kötet (A–Tav., a 12. gerincén tévesen Szák–Tár.) szemlélteti a leginkább. A szótár utóbbi kötetait az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Akadémiai Kiadó közösen adja ki.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelentette meg T. Szabó Csilla itt ismertető művét is. A szerző a SzT. egyik szerkesztő-munkatársaként a szótár anyagából a középmagyar kori deverbális igeképzőket dolgozta fel. A korszak igeképzőit a

XVI. század közepétől a XVIII. század végéig bezárólag elsőként tekintette át rendszerszerűen az erdélyi regionális nyelvre vonatkozóan.

A deverbális igeképzés történeti vizsgálatához „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (TNyt.) által kijelölt irányvonalat és a nyelvtörténeti kutatások jól bevált módszerét követve szinkrón metszetek készítésére és egymásra vetítésére van szükség. Ezt a feldolgozási módot vette T. Szabó Csilla is alapul, és az anyagát összevetette a TNyt.-nak a deverbális igeképzésről szóló, D. BARTHA KATALIN által írt fejezeteivel (I, 60–103, II/1: 55–118), illetve a mai magyar nyelvre vonatkozóan KIEFER FERENCnek és LADÁNYI MÁRIÁNAK a „Strukturális magyar nyelvtan”-ban (III, 137–64) közölt eredményeivel is. A vizsgálat szempontjai a következők: a képzők hangalakjának, funkcióinak, produktivitásának, gyakoriságának és használati körének a számbavétele.

A SzT.-ban nyelvjárási, az irodalmi nyelvbe soha be nem került igék is találhatóak, a képzős származékok pedig az összes lehetséges esetben önálló címszóként szerepelnek, így T. Szabó Csilla a SzT. minden fellelhető képzőjét adathozta, nemcsak az eleveneket, hanem az elavultakat is, amelyeknek képző volta még nyilvánvaló (pl. *-dok/-dek/-dök, -lal/-lel, -kos*). Felhasználta a fiktív (passzív) tövű igék képzőit (pl. a *-g* és *-n* különböző előhangzós formáit), az egyes képzők ritkább alakváltozatait (pl. a *-col* képzőbokor) és a csak szórványosan előforduló képzőbokrokat is (pl. *-gódozik/-goldozik, -cangol, -cikál*, illetve a hapaxként szereplő *-rcsel*). Nem kerültek viszont be az anyagba az improduktív, elhomályosult képzők (pl. az *-r*: *akar, tipor*), az igeötös alakokkal szereplő származékok (kivéve ha egyszerű szóként nem fellelhetők) és a nagy tömegű *-l* képzővel honosított latin átvételek sem (pl. *aboleáltatik, bonificáltassék, appellalhasson*).

A dolgozat tíz fejezete közül „Az igeképzés régi magyar grammatikáinkban” címűben közel ötszáz év nyelvtanelméletének a számbavételét olvashatjuk, ez előzi meg a fejezetenként tárgyalt vizsgálati szempontokat. A szerző minden további, az igeképzők hangalakját, funkcióját, a produktivitást, a gyakoriságot és a használati kört vizsgáló fejezet elején ismerteti az elemzés módját, majd a szakirodalom bemutatása után, annak figyelembevételével kialakítja a saját álláspontját, a tulajdonképpeni adatfeldolgozás alapját. A fejezetek végén a következtetéseket tartalmazó rövid összefoglaló található. A példák forrásjelzéssel is el vannak látva, a felsorolásban a származékok ábécérendben, ezen belül időrendben állnak. Az adattárat nyelvtörténeti következtetések, mellékletek, az igeképző-állománynak a korábbi és későbbi korszakokkal történő összevetése (Összszegzés), az Adattár, a Bibliográfia és a Mutató követik.

Megtudhatjuk, hogy a deverbális igeképzők viszonylag egységes, lassan változó rendszert alkottak, így a különböző korszakok képzőrendszere a tulajdonságait tekintve hasonló képet mutat. A magyar nyelvterület keleti régiójának nyelvi anyagában ezzel együtt számos, a standard változattól eltérő hangalakú képzőbokor is található. A T. Szabó Csilla által vizsgált képzők körében olyan

hangalakbeli változatok is megfigyelhetők, amelyek nem váltak a XVI. század végétől egyre nagyobb teret hódító, egységesülő irodalmi nyelv részévé, inkább a nyelvjárásokat gazdagították (pl. *-csele: általlépcsel; -cong: marcong*), illetve amelyek máig is megtalálhatók nyelvjárásainkban (pl. *-ít*, illetve *-itt ~ -itt ~ -ét*). A deverbális igeképzőknek a funkciói differenciált képet mutatnak, az elsődleges szerep mellé különböző grammatikai jelentésárnyalatok kifejezésének a lehetőségei járulnak. A szerző árnyaltan elemzi ennek kapcsán a cselekvő, a gyakorító, a mozzanatos, a tranzitív, a mediális, az aktív intranzitív és a passzív intranzitív igeik képzőit.

Mint tudjuk, képzőállományunk nyelvünk legkorábbi időszakaitól kezdve a kései ómagyar kor végéig központi szerepet játszik a szóalkotásban. A vizsgált korszak végére azonban csökkenni kezd a jelentősége. Számos képző produktivitása megszűnik a lexikalizálódás által, és csak a származékokban él tovább. A szinonimagazdagságot felváltja a dominánssá váló képzők térnyerése, így az egyes funkciókat egy-két, a cselekvő igeik esetében valamivel több képző tölti be. Más nyelvi elemek, például az igezők szerepének alakulása (a mozzanatoság kifejezésekor) is befolyásolja a képzők sorsát. A nyelvjárási példák jóval gazdagabb anyagot szolgáltatnak a képzőhasználat módjának adatolásához, mint a köznyelvben, mivel ott leginkább az egységesebbé válás figyelhető meg.

A SzT. gazdag anyaga nagyon sok nyelvi, nyelvtörténeti megfigyelésnek lehet az alapja. A jelen vizsgálat egy páratlanul gazdag nyelvi korpusz alapján igen részletes és árnyalt képet tudott adni a XVI–XVIII. századi erdélyi magyar nyelv deverbális igeképzőinek a használatáról. A magyar képzőállománynak a többi régiót érintő vizsgálata, valamint az igeképzők nyelvállapotának az irodalmi és a köznyelvhez való viszonya az egyes régiókra vonatkozóan még további kutatási feladat. T. Szabó Csilla „Megegyezik-e az Erdélyi magyar szótörténeti tár deverbális igeképzőinek állománya a mai magyar nyelvben használatos igeképzőkével?” című tanulmányában (MNy. 96 [2000]: 342–5) már részben érintette is az említett témakört. A szerző most ismertetett, példás alaposságú, sok tekintetben előremutató munkája remélhetőleg szintén ösztönzi majd a további hasonló vizsgálatokat.

BOROS KATALIN

SIRKKA PAIKKALA, **Se tavallinen Virtanen. Suomalainen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921** [Az a közönséges Virtanen. A finn családnévhasználat modernizálódása az 1850-es évektől 1921-ig]. SKS, Tampere–Helsinki, 2004. (809 lap)

A finn családnév kutatás hosszú időn keresztül kissé mostohán bánt a családnevekkel. Éppen ezért üdvözlendő, hogy Sirkka Paikkala merészen vállalkozott egy igen jelentős terjedelmű, kiterjedt forrásanyagra támaszkodó, mai modern kutatásokon alapuló munka megírására. S bár a könyv címe azt sugallná, hogy pusztán egyetlen családnév, a *Virtanen* feldolgozására törekszik, emellett azonban egy másik, Finnországban szintén gyakori név, a *Laine* feldolgozását is vállalta. Hozzáteendő, hogy a két név egyben egy-egy igen kiterjedt névtípus is jelent (azaz például a *Virtanen* esetében valamennyi *-nen* végű alakot), a szerző pedig elismerést érdemlő módon az ide tartozó valamennyi családnév feldolgozására is vállalkozott. A bő névanyag alapján Sirkka Paikkala fejtegetései hiteles képet adnak a mai finn családnévtípusok kialakulásának mikéntjéről, koráról, nyelvi megformálásáról stb. Nem úgynevezett névtörténeti jellegű mű, sokkal inkább, sőt szinte kizárólag a korabeli *c s a l á d r e n d s z e r r e* és *c s a l á d n é v r e n d s z e r r e* összpontosítja figyelmét. Nevezetesen a rendszer feltárását tekinti feladatának, s nem csupán az etimologizálást vagy más szempontok érvényre juttatását.

A *-nen* végű, illetve a *Laine* névtípus kiválasztása azért látszott érdekesnek, mivel az 1500-as–1600-as évek névanyagából tulajdonképpen még hiányzott ez a két névtípus, tehát későbbi megjelenésük szembetűnő volt, és kutatásra ösztönzőnek látszott.

Lássuk azonban ezek után közelebbről, milyen kérdéseket tárgyal a könyv, noha még kissé részletesebb bemutatás is hosszú-hosszú oldalakat igényelne a terjedelme miatt! A mű a családnevek rendszerét, a családnevek kialakulását 1840-től az első finn családnévtörvény megszületéséig, 1921-ig tárgyalja.

A történelmi körülmények, az 1809-ig tartó svéd uralom miatt a finn személyek, a rendek tagjainak nevei is svéd nyelvűek voltak, s ez folytatódott a cári Oroszországhoz való csatlakozás után is, körülbelül az 1840-es évekig. Az évszám azért érdekes, mert ekkor vette kezdetét a finn nemzeti ébredés korszaka, s ez viszonylag gyorsan változtatta meg a társadalmi gondolkodást. A szerző megjegyzi, hogy az ehhez fűződő *i n n o v á c i ó k* sorozata és annak gyors elterjedése az 1850-es évektől kezdve alaposan fellazította a finn névrendszert, a témaválasztással tehát — úgy látjuk — egy érdekes és fontos családnév-történeti folyamatot lehetett végigkísérni. Az 1800-as években rövid időn belül jelentős változás történt, azok az állampolgárok, akiknek korábban nem volt családnevük, egyre inkább vállalkoztak arra, hogy nevet vegyenek fel. A családnévrendszer

tehát új, tudatosan felvett névtípusokkal gazdagodott, s ennek következményeként is sok korábbi ragadványnév (*lisänimi* 'mellék-név, ragadványnév, ragadék-név, megkülönböztető név') szilárdult családnévvé. A következő lépés ezeknek a neveknek a finnesítése volt.

A kutatás legfőbb célja az volt, hogy kiderítse, hogyan, mikor és miért vették be az öröklődő családneveket — az általános és egységes normák kialakítása útján — a finn személynévrendszerbe. A célnak megfelelően koncepciózusan és következetesen törekszik a szerző arra, hogy vázolja a finn ragadványnevek használatának változási folyamatát az 1800-as évek közepétől az 1921. január 1-jén életbe lépő családnévtörvényig.

Tárgyalásmódjára jellemző, hogy nem csupán egyes változási mozzanatokot és rétegeket elemez, hanem az egész folyamatot, sokoldalúan gazdag anyaggyűjtésre támaszkodva. Adatgyűjtése minden lehetséges forrástípusra kiterjedt (anyakönyvek, népesség-nyilvántartás, a Honi Nyelvek Kutatóközpontjának archívuma, a földmérő hivatalok adatai, telekkönyvek, a Suomalaisuuden Liitto [Finn Nemzetiségi Szövetség] névkatalógusa, különféle térképek, családnév-kalauzok, névváltoztatási újsághirdetések, társaságok jegyzőkönyvei, saját levéltára stb.).

A bőséges adatok és a feldolgozás elméleti és módszertani átgondoltsága lehetővé teszi, hogy lényegesnek tartsa az innovációlánc részeinek felismerését és leírását, az új típusú nevek meghatározását, a ragadvány- (megkülönböztető) és családnévrendszerben történt változások elemzését, a családnévfogalom megváltozásának vizsgálatát. Az ún. innovációlánc részének tekintette a nevek finnesítési gondolatát és a családnevek használatát a szükségességnek felismerését. Választ igyekszik keresni a szerző arra is, honnan eredtek azok az impulzusok, azok a névmodellek (sémák), amelyek az új névtípusokhoz vezettek, s hogyan terjedtek el földrajzi és szociális értelemben ezek a nevek. Nyomon követi a finnségi eszme, a finn ébredés eszmeiségének térhódítását a családnevekben, függetlenül attól, jogosnak érzi-e vagy sem az eszmét magát. A *Virtanen* és a *Laine* névtípus kiválasztása és adatainak névszócsikkék formájában történő részletes bemutatása (225–375, 407–21 stb.) valóban nagyon informatív értékű. Azonfelül megfigyelhetjük, hogy a két névtípus milyen kitűnő indikátora volt az új családnévfogalom kialakulásának, a szociális és földrajzi diffúzióknak, illetve a családnevek funkcionális változásainak.

A finn személynévhasználat kialakulatlanságát, a korabeli ragadvány- és családnevek rendszernélküliségét a 19. század második felében lényeges változások érik. Ezt a kort a nemzeti ébredés és a nemzeti romantika korának nevezik. A névrendszerben végbemenő újítás, változás nem volt független az 1800-as évek más társadalmi változásaitól. A család- és ragadványnevek (megkülönböztető nevek) modernizálódása átsugárzott a korabeli társadalmon. Amint a szerző is írja, ez egyrészt válasz volt a társadalom működésében tapasztalható változások-

ra, ki kellett elégitenie a létrejött új társadalmi intézményekhez és a folyamatosan fejlődő életkörülményekhez (pl. iskoláztatáshoz, a tulajdonviszonyok dinamikusabb változásához, iparosodáshoz, a pénzügyekhez, a gazdasági élet fejlődéséhez stb.) igazodó egyértelmű és következetes (család)névrendszert, illetve (család)névhasználatot. Ugyancsak segítették és siettették a névváltoztatást a nemzeti romantika és a finnesedés eszméi, a túlzott svéd nyelvű névhasználat helyett szívesen vette át a társadalom a finn nyelvhez igazodást, a finnesítést, az idegen nevek (részleges) lecserélését, mert ez sokak nézete szerint az identifikáció tökéletesítésén túl elősegítette a társadalmi rétegek és csoportok közti társadalmi és nyelvi „emancipálódás”-t is.

A nevek finnesítése az egyetemi hallgatók s az intelligencia köreiben már az 1870-es években fellendült, de igazi sodró erejét csak az 1900-as évek legelején, pontosabban a Snellman-nap tájkán (1906. május 12-én, a nagy tudós, államférfi 100. születésnapján) érte el. Ez része volt az 1905-tel kezdődött politikai forrongásnak, amelyben Finnország élete megrázkódtatást szenvedett, s a különböző társadalmi osztályok közös erőt kerestek a demokrácia megteremtéséhez, a rendi társadalom lebontásához, a svéd kötelek lazításához, valamint a cári elnyomás csökkentéséhez. Az 1906-os nagy névváltoztatási hullám egyben a rendek tagjainak kéznyújtása is volt a köznép felé, mondhatták, hogy elsajátítottuk a finn nyelvet, mostmár gondolkodásunkra és nevünkre nézve is finnek vagyunk. 1906–1907-ben — a Snellman-naphoz kapcsolódva — mintegy kilencvenezer nevet finnesítettek. A svéd érzelmű körök ugyanakkor kisebbiteni igyekeztek a finnesedést elősegítő, a finnesítést szorgalmazó személyek társadalmi jelentőségét, de ettől még jelentős dolog volt, s kedvezett a finnesedési eszme terjedésének, s különösen nagy hatással volt a későbbi, az 1930-as évek nagy névváltoztatási kampányára. Azt mondhatni, hogy a Snellman-nap névváltoztatási dinamizmusa gazdagította a finn családnévkészletet, s nagyon sok új és névalkotás szempontjából modell értékű családnévtípust mutatott fel. A *Virtanen*- és a *Laine*-féle családnévtípus az ország legáltalánosabb névtípusa lett. Azt is meg kell említenünk, hogy a svéd nyelvű *-son* ('fiú, fia valakinek') végű patronim nevek is gyorsan váltak családnévvé mind a finn, mind a svéd lakosság körében, de érdekes módon a finn nyelvű patronimák nem nyertek családnévszerpet, e helyett a finn nyelvű területeken egyéb, újszerű családnevek használatára tértek át. A nemzeti felemelkedés hajnalán — a patriotizmustól, a honi táj szeretetétől árnyalt névadás hatásaképpen — szembetűnő a családnévalkotásban a természeti nevekhez fordulás (pl. *Lahti-nen*, *Vuori-nen*, *Virta-nen*: a *lahti* 'öböl', *vuori* 'hegy', *virta* 'áramlás, áradás' szavakból képezve). A *Virtanen* névtípus szóalkotásmodellje a régi keletfinn családnévtől indult el, s a nemzeti romantika korának finn szellemi vezetői emelték ezt a keletfinn régi családnevekre jellemző *-nen* végű formát az egész finn nyelvű családnévállomány jellemző „jelévé”. A *-nen* képző egyébként az egyik legrégebbi és legproduktívabb finn képző.

A *Virtanen* típusú nevek a városokban terjedtek el inkább az 1900-as években, de vidéken is nagyon kedveltek voltak. A név maga divatjelenség is volt, de e mellett szóhoz jutottak a *Laine* típusú nevek (az 1890-es években), majd az összetétel-nevek is. A *Laine* típus urbanisztikusabb „jelenség” volt, és nagyobb területen is terjedt el, mint a *Virtanen* (pl. Helsinki, Turku, Tampere, Viipuri, Kotka, Vaasa stb.). A keletfinn területeken gyakoribb, általánosabb régi családnévhasználat, méghozzá a finn nyelvű nevek, lassan a nyugati finnek körében is terjedni kezdtek, főleg a finn nyelvű iskoláztatás (Jyväskylai Szeminárium, Hämeenlinnai Líceum) kibontakoztatásának eredményeképpen. A finn intelligencia (Snellman), az írók (Linnankoski), az irodalom, a finn nyelvű újságírás kiterjesztése, a papok szerepe stb. nélkül a folyamat jóval lassabban folyt volna le. Ez vezethetett oda — fejti ki a szerző —, hogy 1921-ben végre életbe lép a finn családnévtörvény.

A társadalom életében természetesen az igazi változás általában lassabban következik be, mert bár széles népcsoportok szereztek maguknak családnévet, de az új neveket mégsem fogták fel mai értelemben vett családnévként. Ezért aztán például Nyugat-Finnországban egy ideig még nem a mai módon használták a családnévet, s nemegyszer például *liikanimi*-nek (‘föls nevek’-nek) nevezték őket. Maga a *sukunimi* ‘családnév’ szó sem volt általánosan ismert. A korábban ilyen értelemben használt fogalmak megnevezései (*lisänimi* ‘ragadványnév, megkülönböztető név’, *perheen nimi* ‘<apa + anya + gyermekekből álló> család neve’, illetve *sukunimi* ‘<a nagyobb családot, a leszármazottakat is jelentő> családnév’) ebben a funkcióban végül is kiveszték a használatból, s szerepüket átvette a mai értelemben használt *sukunimi* ‘családnév’ szó.

A szerző világos különbséget tesz a *sukunimi-käsité* ‘családnévfogalom’ és a *sukunimi* ‘családnév’ terminus között. A családnévfogalmat rendszerelméleti szempontból közelítette meg Sirkka Paikkala, s a családnevek használatát egyrészt a csalárendszer produkciójaként, másrészt egyfajta szociális jellegű szókész diffúziójaként vizsgálta. A szerző szerint „a családnév [= *sukunimi*] olyan ragadványnév [= *lisänimi*], amelyik a névrendszerhez tartozik, s amelyben a névként rendeltetése megmutatni a névviselő bizonyos családhoz tartozását” (633). A családnévrendszerről [= *sukunimijärjestelmä*] nyilatkozva azt írja, hogy az „olyan ragadványnevekből [= *lisänimistä*] áll, amelyek kifejezik viselőjük egy bizonyos családhoz tartozását, vagy olyan ragadványnevekből, amelyeket már a kifejlett és megszilárdult rendszerben öröklődő névként tartanak úgy, ahogy azt a rendszer normái megkívánják. Feltételként áll, hogy a névhasználó közösség felismeri és elismeri a családnévrendszer természetét, és az öröklődést vagy a családhoz kötődést a név onémikus ismertető jegyének tartja” (633). A családnévrendszer természetesen a csalárendszerben gyökerezik. A névalkotásban jelentős szerepe volt a névmodelleknek. A modern családnévgyakorlat Finnországban is sok újítás együtteseként valósult meg. Az innovációk táplálták egymást, s létrejöttük idején meglevő új családnévrendszernek normákat és határo-

kat jelentettek. Az új családnévrendszer megszületését a szerző lépésről lépésre tárja fel, bemutatva az innovációlánc szemeit. Így például az első és legfontosabb „szem” volt, hogy az öröklődő családnevek általános használatúakká váltak (nemcsak Kelet-, hanem Nyugat-Finnországban is), a régi családnevek öröklődő családjelölőként éltek tovább, s a ragadványnevek az új családnévrendszerbe is betagozódtak, a családnevet és a háznevet kezdték két külön dolognak tekinteni, a családnevek finnessé/finné váltak, a névváltoztatásokat hivatalosan be kellett jelenteni, a nők kezdték férjük nevét használni, a patronimák jelölése az anyakönyvezésben megszűnt stb. (634). Folytathatnánk a sort, de ez a néhány ismerv is mutatja, mennyire alapos és mindenre kiterjedő munkát végzett a szerző.

Felhívja a figyelmet Sirkka Paikkala arra is, hogy a 19. század végén s a 20. század elején a családnévnek a nemzeti jelleget kifejező funkcióját hangsúlyozták, s nem annyira a családi kapcsolat kifejezésében játszott szerepét. Hogy ez nem volt valami erős szerep, azt a 20. század elején is látjuk, amikor például a testvérek más-más nevet vehettek fel, vagy akár az apa és fia is, s ezek nemcsak a finn, hanem a finnországi svéd nyelvű gyakorlatra is jellemzők voltak. Fontos dologként említi, hogy a családnévhasználat elsajátítása része volt az egész társadalom modernizálódásának. A névkészlet, a névkincs megújításának az volt a feltétele, hogy az ideológiai célok és a gyakorlati szükséglet egy irányba hassanak. S az állampolgárok is megértették a névi változás/változtatás elengedhetetlenségét, modernizálását, s azt a népet egyesítő egyik tényezőként fogták fel.

A családnévekre vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalmat alaposan ismeri és nagyszerűen hasznosítja a szerző, például alkalmazza az innovációs diffúzióteóriát a jogosan feltételezett innovációlánc kutatásában, a *Virtanen* típus korföldrajzi diffúziójának a megmagyarázásában stb. A nevek általa is fontosnak tartott rendszertani szemléletének kialakítása szempontjából joggal tekintette fontosnak VINCENT BLANÁR antroponimikus modelleméletének, illetve RUDOLF ŠRÁMEK, EERO KIVINIEMI hasonló szempontú, bár inkább helynevekkel kapcsolatos kutatásait, vagy a motiváció-modell működését RUBENNél és FISHERNél (43–50) stb. Dicséretére legyen mondva, hogy nemcsak tanulságos észt, osztrák, svéd szakirodalmat, hanem például KÁLMÁN BÉLA műveit, illetve KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN „Név és nemzet” című könyvét is ismeri, amely a magyar családnév-változtatásokkal, névpolitikával foglalkozik elsősorban, s ez háttérismeretül is hasznos volt a szerző számára. Bizonyára HAJDÚ MIHÁLY egész életművét is igen jól tudta volna hasznosítani, ez azonban — a magyar nyelvismeret érthető hiánya miatt — most elmaradt, ami részéről nem kritika, hanem pusztán ténymegállapítás. Ez is figyelmeztet bennünket arra, mennyire indokolt volna legalább olykor ilyen volumenű, szintű és tematikájú kutatásokról a külföldet is — idegen nyelvű kiadványokkal, összefoglalásokkal — tájékoztatni.

NYIRKOS ISTVÁN

VÁRNAI JUDIT SZILVIA, **Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben.** Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005. (98 lap)

1. Alcíme alapján (A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben) Várnai Judit Szilva könyve a nyelvtudomány azon munkáinak a sorába illeszkedik bele, amely a tulajdonnevek nyelvi-nyelvészeti problematikáját boncolgatja. A szerző azonban már a „Bevezetés” második bekezdésében eloszlatja minden illúziókat afelől, hogy a kérdésre (Mi a tulajdonnév?) egyértelmű választ kaphatunk, s így dolgozata inkább egyfajta állapotjelentés arról, ami a nyelvtudományban a tulajdonnévkutatás fogalmával írható le.

A kérdés hagyományos nyelvészeti eszközökkel történő meg nem válaszolhatóságát a kuhni alapokon nyugvó, s Magyarországon BÉKÉS VERA, illetve SÁNDOR KLÁRA nevével fémjelezhető gondolatmenettel indokolja: „a nyelvtudomány egésze immár száz éve folyamatosan válságban van” (11). A paradigma-váltás hiánya mellett negatív tényezőként beszél a nyelvészeti irányzatok közötti párbeszéd és reflexió elmaradásáról, s a nyelvészeti stúdium egyre öncélúbbá váló kutatási témáiról.

A hagyományos nyelvtudományi vizsgálatok — a szerző véleménye szerint — egyébként is alapvetően alkalmatlanok a nyelv létmódjának megragadására, egyrészt azért, mert a nyelv „részekre nem analizálható rendszer, ebből következően egyes aspektusait kiragadni, és külön tudományágot alapozni rájuk a lényeg elvesztésével jár” (11, a szerző zárójeleit elhagytam: Gy. E.). Másrészt azért sem megfelelők, mert a nyelvtudományban „a jelenségek tárgyalása a jelenségek korábbi tárgyalásába csúszik át egy metateoretikus szinten [...], másfelől empirikus vizsgálati anyag híján akár hipotéziseken is alapulhat” (12). Alternatív útként a nyelvészet logikus megközelítési módja helyett MÉRŐ LÁSZLÓra hivatkozva a transzlogikus gondolkodásmódot ajánlja Várnai Judit Szilva, mely a művészetek és a metafizika nézőpontját alkalmazza.

A munka bevezetése (9–13) a tulajdonnév problematikájától kicsit távolabb kerülve tekint a nyelvtudományra. E rövid kitekintés azonban mindenképpen indokolt ebben az elméleti igényű dolgozatban, hiszen megalapozott keretet ad annak az explicit kritikai hozzáállásnak, mely a műben jelen van.

2. A dolgozat első fejezete (Mi a tulajdonnév?, 14–37) először arra keresi a választ, hogy miért alakulhatott ki a tulajdonnév osztálya.

A különböző nézetek bemutatása és értékelése alapján azt mondhatjuk, Várnai Judit Szilvia elfogadja, hogy a tulajdonnév nyelvi jelenség és nyelvi univerzálé, azonban — mint írja — „léte nem szükségszerű, hiszen minden tulajdonnév kifejezhető valamely »közszóí« alapú körülírással” (14, a szerző kiemelésait töröltem: Gy. E.). Létezését pragmatikai okokkal indokolja: „a kommunikáció gazdaságos, eredményes megvalósulása érdekében, a társadalom működéséhez

szükséges” (16). A tudományok (például a logika, a filozófia, a nyelvtudomány) a praxis szempontjából kielégítőnek mondható definíciót nem elfogadva saját fogalmi kereteiken belül próbálják megragadni a tulajdonnév kategóriáját.

Várnai Judit Szilvia elsőként a logika- és a filozófiatörténet néhány kiemelkedően fontos filozófusának (GOTTLOB FREGE, BERTRAND RUSSELL, LUDWIG WITTGENSTEIN, SAUL A. KRIPKE) felfogását mutatja be — vázlatosan, s a mű eredeti szándékától eltérően tartózkodva a kritikai hangvételtől, hiszen ez, mint írja: „a logika, a filozófia területén kívülállóként meglehetősen veszélyes kísérlet” (17).

A magyar névelméleti írások áttekintése ezzel szemben újra általánosabb kritikai észrevételekkel kezdődik, azonban míg a bevezetés a nyelvtudománnyal szemben vetett fel kifogásokat, e fejezetben a névtudomány kerül pellengérré.

A magát egyre gyakrabban önálló tudományként aposztrofáló névtant alapvetően a definíciatlanság jellemzi: pontosan kutatásának tárgyát nem határozta meg. Emellett egységes paradigmának sem mondható: „nyelvészeti megközelítésnek nevezni igen bajos (valószínű, hogy egy kívülálló szemszögéből mindez még inkább a történelem segédtudományai vagy a szociológia, a statisztika körébe sorolható lenne), paradigmának pedig — éppen a segédtudományi vonások miatt — még kevésbé” (23). Az általa öncélúnak titulált névgyűjtéssel és -rendezéssel való foglalkozást nem tekinti nyelvészeti munkának, ebben inkább az embernek a tulajdonnevek iránti ösztönös érdeklődését látja megnyilvánulni.

E szűrős megállapítások után a dolgozat a XX. századi magyar névelméleti írásokat kronologikus sorrendben tekinti át, kiemelve a dolgozatok ellentmondásait, homályos pontjait, hangsúlyt fektetve a hagyományos nyelvtani rendszerbe való besorolás kényszerére.

3. „A tulajdonnév grammatikai megközelítései” címet viselő fejezet (38–63) a munka legterjedelmesebb része. Első alfejezetében a szerző a tulajdonnevek és a köznevek elhatárolásának a kérdését tárgyaló felfogásokat járja körül, hiszen e két „kategória határa teljesen elmosódik, és a logika helyett valami másfajta gondolkodás irányítja azt, hogy egyes nyelvi elemeket minek tekintünk” (38). Bizonyos esetek kapcsán Várnai Judit Szilvia a kulturális-pszichológiai körülményeken alapuló konvenciókra utal. Máshol a névadás emocionális oldalát emeli ki, ami már a transzlogikus gondolkodásmód felé vezet az olvasókat.

A továbbiakban a szerző a nevek alaki és grammatikai sajátosságait (a tulajdonnévképzőket, az egyeztetést és a névelő használatát) tárgyaló munkákat kísérli meg bemutatni. Mellékszálként, s önálló alpontban foglalkozik a tulajdonnév terjedelmi határaival is. Majd a nevek helyesírásával kapcsolatos problémák kerülnek a vizsgálódás középpontjába — noha a helyesírás nem része a nyelvi rendszernek. Várnai Judit Szilvia azonban fontosnak tartja ennek a részkérdésnek az áttekintését is, mivel a helyesírás nyelvtani kérdésekben hozott ítéleteket tükröz, ha másét nem, akkor a kodifikálókét.

A szakirodalom áttekintése után azt tapasztalhatjuk, hogy az említett területeken nagy a bizonytalanság, sok az egymásnak ellentmondó nézet, így a tulajdonnév „végső” kérdésének (annak, hogy „Mi a tulajdonnév?”) megválaszolásában a nyelvtudomány négy megközelítési módja zsákutcának bizonyult.

4. Várnai Judit Szilvia munkájának „A tulajdonnevek és a formális rendszerezés kérdése” című fejezetében (64–75) a nyelvi elemek szófajtani megközelítésének problematikájával ismerkedhetünk meg, lévén a tulajdonneveket is a nyelv elemeinek tekintjük.

A szófajtani rendszerezések áttekintése után a szerző arra a megállapításra jutott, hogy a szófaji felosztás alapvető problémákkal és ellentmondásokkal küzd: „bizonyos alapvető kategóriák állandósága mellett a részletesebb rendszerezés már egyáltalán nem egyértelmű, valami mindig kilóg, és ez nem is csak a tulajdonnevekre lehet igaz. Viszont — lévén bölcsész tudomány —, a nyelvészetben nincs olyan erős kényszer, mint a természettudományokban arra, hogy az ellentmondásoktól mentesítse rendszereit, másfelől a hagyomány ereje is erősebb, ily módon a szófaji felosztások alapvető szempontjai általában békés változatlanossággal élnek tovább meglehetősen sokáig az ellentmondásokkal együtt” (64–5).

Várnai Judit Szilvia hajlik a felé a vélemény felé, hogy a tulajdonneveket nem szükségszerű elhelyezni a szófajok hierarchikus rendszerében. Nyelvi elemként beilleszthetők a főnévi osztály tagjai közé, azonban mint tulajdonnevek nem részei a nyelvi rendszernek. Egyes nyelvészek ki is mondják, hogy a tulajdonnév nem nyelvi kategória, tehát valamilyen nyelven kívüli szempont alapján különböztethető meg. Így formailag ugyan rendszerezhető, de a szintagmatikai és etimológiai vizsgálat szempontjából (hisz leggyakrabban ilyen aspektusból vizsgálják a neveket) a tulajdonnevek ugyanúgy működnek, mint a nyelv bármely közszoói elemei.

A tulajdonnevek rendszerezhetőségének vizsgálatakor a nevek körében többé-kevésbé érvényesülő modellhatásról is szót ejt a szerző. A szakirodalom alapján sajátos, ún. metamodellként értelmezi a posztmodern névadás formai modellnélküliségét, mely jelenség már a tulajdonnevek nem formális rendszerként történő szemügyre vételéhez viszi közelebb az olvasót.

5. Szakavatott fordítóként Várnai Judit Szilvia nap mint nap szembesül a tulajdonnevek lefordíthatóságának kérdésével. Dolgozatának negyedik fejezetében (A tulajdonnevek mint nem formális rendszer, 76–91), a fordítás kapcsán a neveket először a kultúrák és a nyelvek kölcsönhatásában tárgyalja.

A tulajdonnevek fordításának gyakorlata egyrészt megerősít minket abban, hogy a tulajdonnevek nyelvi univerzálék, ám a tulajdonnévség megítélése nyelvspecifikus lehet, a fordítás ingadozása másrészt viszont azt sugallja, hogy „valamiféle közös kulturális tudattal támogatott intuíció” (79) működése segít minket eligazodni a fordítás szükségességének eldöntésekor. Harmadrészt pedig „azt a

nézetet is igazolja, hogy a tulajdonnevek és a köznevek között nem kell feltétlenül éles határvonalat keresgélni, és főleg nem pusztán nyelvi kritériumok alapján” (84).

A szerző véleménye szerint olyan rendszerfelfogásra van szükségünk, amelybe a nyelv rendszertelensége, változása és változatossága is beilleszthető. Ez a tranzlogikus (esetenként intuitívnek, mitologikusnak, misztikusnak, transzcendensnek stb. is nevezett) gondolkodásmódban valósulhat meg, mely tudati módtól „a nyugatinak nevezett, a megismerést a dolgok analitikus megközelítésére alapozó, egyre kevésbé organikus kultúra egészében eltávolodott” (85).

A tranzlogikus gondolkodásmódot érvényesítő, Várnai Judit Szilvia által is a legkevésbé kidolgozott tartott alfejezet a tulajdonneveket a gyermeknyelv, a névmágia, a névvarázs, a totemizmus, a tabu és a népmesék jelenségeinek tárgyalásával kísérli meg bemutatni. Ez a megközelítési mód nem áll teljesen távol a nyelvészekről sem, hiszen — mint írja — „A magyar nyelvészek közül némelyek már a század első felében írtak ilyesmiről [azaz a névmágiáról és egyéb idevágó témákról], és ez a tény egyfajta lappangó paradigmára enged következtetni” (88).

Sajnálatos, hogy a tranzlogikus tulajdonnév-felfogást a mű végén pusztán felvillantja, s csupán inspirációnak szánja, hiszen bevezetésében a munka egyik céljaként annak a nézetének a sugallatát tűzte ki, miszerint „a tulajdonnevek a nyelv nem formális rendszerként való értelmezése esetében tekinthetők külön nyelvi kategóriának” (13).

6. Várnai Judit Szilvia műve több is és kevesebb is annál, mint amit a címe sugall. Több, hiszen különböző nyelvészeti fogalmakról, jelenségekről (például a szóság, a szófaj, a szleng, a fordítás problémájáról), a tudományos módszerekről és magáról a nyelvtudományról is szól a szerző. Kevesebbnek is tűnhet ugyanakkor, hisz a névtan feltett esszenciális kérdésére (Mi a tulajdonnév?) nem kaptunk választ (természetesen a bevezetés olvasása után erre nem is számíthatunk), de az alternatív megközelítésről sem szól elég bőven — noha ezt vallja saját nézőpontjához a legközelebb állónak.

Összességében Várnai Judit Szilvia könyve egy jól megírt, gondosan szerkesztett munka, melyhez egy oldalas angol összefoglalás is tartozik. Több mint 200 szakirodalmi tétele arra enged következtetni minket, hogy szerzőnk a téma avatott ismerője. Reményeink szerint a dolgozatban felvetett kérdések és kritikai észrevételek nem találnak süket fülekre.

GYÖRFFY ERZSÉBET

TÖRÖK TAMÁS, **Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében.**
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. (109 lap)

Az Akadémiai Kiadó „Philosophiae Doctores” című sorozata Török Tamás „Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében” című dolgozatának megjelentetésével immár tizenegyedik alkalommal adott lehetőséget fiatal kutatóknak arra, hogy doktori munkájukat publikálhassák.

A szerző deklarált célja az volt, hogy Zoboralja XIX. és XX. századi kataszteri térképein fellelhető földrajzi neveinek névtani vizsgálatát megvalósítsa. E témaválasztás nem volt előzmény nélküli Török Tamás pályáját tekintve, hiszen a terület egy részének névtani vizsgálatát már szakdolgozataként elvégezte.

A doktori munka első fejezete (A gyűjtési terület bemutatása) megismerteti az olvasót a terület településneveinek történeti adataival, majd röviden szól a települések történetéről és szokásairól. Ezt követően KÁLMÁN BÉLA, INCZEFI GÉZA munkáit idézve és „A földrajzi nevek helyesírása” című monográfiára hivatkozva meglehetősen szűkszavúan tisztázza a földrajzi név fogalmát.

A dolgozat központi része a „Zoboralja történeti helyneveinek vizsgálata” címet viseli. Az elemző rész három aspektusból közelíti meg a névanyagot.

A szerző a neveket először helyesírási szempontból vizsgálja. Rövid elméleti bevezető után tanulmányozza előbb a magán-, majd a mássalhangzók jelölését, azt követően pedig rátér a konkrét, helyneveket lényegileg érintő helyesírási kérdéskörök tárgyalására: így az egybeírás–különírás, kis és nagy kezdőbetű problémájára.

A nyelvterület sajátosságából — azaz abból a tényből, hogy a terület kétnyelvű térségben fekszik — adódik a második vizsgálati szempont: a magyar és a szlovák nevek összevetése. Török Tamás három alcsoportba sorolva (tükörfordítás, részfordítás, a szlovák elnevezés új motiváción alapul) tárgyalja a helyneveket. Itt kell megemlítenem, hogy a szerző megkönnyíthette volna a szlovák nyelvet nem ismerő olvasók helyzetét azáltal, ha a szlovák névváltozatok mellé azok szószerinti fordítását is megadja. Ez az eljárás mód lehetőséget kínált volna talán arra is, hogy közelebbről megvizsgálhassuk, pontosan mely elemek azok, amelyek elvesznek, illetve megmaradnak a fordítás során.

A doktori munka — a szerző szavaival élve — legbonyolultabb, legösszetettebb egysége a helynevekben megjelenő névadási motivációk analízisét tartalmazza. Török Tamás elemzési modelljének kialakításához INCZEFI GÉZA és LŐRINCZE LAJOS tipológiáját hívta segítségül. Az így létrejött kategóriák a következők: a névben megjelenik 1. a földrajzi alakulat valamilyen tulajdonsága, 2. a lokalizációs pont helye, 3. a terület tulajdonviszonya, illetve külön csoportban tárgyalja 4. a kategorizálhatatlan neveket. Ezekben túlmenően az első két kategórián belül elkülönítette a természeti, valamint a műveltségi nevek alcsoportját.

A földrajzi alakulat valamely tulajdonságát kifejező nevek csoportja kapcsán a névtan már-már axiomatikus állítását a zoboralji névanyagról is elmondhatjuk: őseink az őket körülvevő objektumokat leggyakrabban azok valamely meghatározó tulajdonságáról nevezték el. Ennek megfelelően a 878 feldolgozott név több mint fele, 471 tartozik ebbe a kategóriába. A csoporton belül Török Tamás megemlíti az alcsoportok bevezetésének lehetőségét is (lásd például méretre, külső formára, a talaj minőségére, növényzetére stb. utaló nevek), ám ezt a vizsgálat során nem alkalmazta, noha ezáltal tagoltabbá, könnyebben áttekinthetővé tehetné volna leírását.

A második csoportba azok a nevek tartoznak, melyek a lokalizációs pont helyét viszonyítással fejezik ki. Ez történhet úgy, hogy 1. az elnevezés több hasonló terület közül kiemel egyet (*Középső düllő*), 2. a név a helynek a szomszédos területhez viszonyított helyzetét fejezi ki (*Csicsók felett*), illetve 3. a névben megjelenhet valamiféle rész–egész viszony (*Nyáras alja*).

A névben kifejeződő tulajdonviszony jelenti a harmadik kategorizálási szempontot. Török Tamás e helyütt újra további csoportosítási lehetőségeket vet fel: a névformák elkülöníthetők oly módon, hogy a megnevezett hely közösségi vagy egyéni tulajdon-e, azonban itt sem kísérli meg ennek alkalmazását névanyagára. Nagyobb metodikai hiányosság azonban az, hogy nem tárgyalja külön a különböző helynévfajtákat, márpedig — mint az közismert — az egyes névfajták esetében a formálisan azonos módon kifejeződő tulajdoni viszony szemantikus tartalma nem ugyanaz.

A kategorizálhatatlan nevek közé az elhomályosult jelentésű vagy egyéb okból kategorizálhatatlan neveket sorolja. Ennek kapcsán egy fogalmi zavarról kell említést tennünk: Török Tamás ugyanis nem a névtanban már régóta meghonosodott fogalmat alkalmazza a *Nyitra*, *Teplícze* stb. típusú nevekre (tudniillik azt, hogy jövevénynevek), hanem elhomályosult jelentésűeknek tekinti őket. Ezek a névalakulatok azonban a magyar névhasználók számára soha nem bírtak közszei jelentéssel, pusztán azt a szemantikai tartalmat jelenítették meg, hogy például a folyónak *Nyitra* a neve. Itt tehát nem beszélhetünk a jelentés elhomályosulásáról, s az ilyen neveket átvett, azaz jövevénynévként kell kezelnünk. Egyéb pontatlanságok is felfedezhetők e csoporton belül. Kategorizálhatatlannak minősíti Török Tamás a *Hull* nevet, noha lábjegyzetben közli az olvasóval, hogy pusztai személynévből keletkezett magyar helynévadással: nem kategorizálhatatlan tehát, csupán az alkalmazott tipológiába nem illeszthető be, ez a nehézség azonban a modell átformálásával könnyedén kiküszöbölhető.

A névadási motivációk bemutatása után azok változását is vizsgálja a munka. A névváltozatok között Török Tamás beszél a motiváló tényezők bővüléséről és csökkenéséről, illetve teljesen új motivációk megjelenéséről és e csoportok variációiról. Különösen ezen a ponton érezhetjük a morfológiai(-lexikális) elemzés hiányát.

A szerző INCZEFI GÉZÁra hivatkozva a jelentéstani rendszerezés mellett másodrendűnek tartja az alaktani szempont érvényesítését. A nevek minél alapsabb bemutatása azonban megkövetelné a lexikális-morfológiai aspektus bevezetését is a tipológiába. Ezt szórványosan meg is teszi Török Tamás, hiszen például a tulajdonviszonyt kifejező nevek kapcsán az egyéni tulajdonban lévő nevek esetében különbséget tesz aszerint, hogy a tulajdonost nevével nevezi-e a helynév (azaz tulajdonnévvel van kifejezve: *Gál Pál irtások*), vagy csupán utal a tulajdonos személyére (azaz közfőnévvel történik a motiváció megnevezése: *Pap erdő*).

Az alaktani vagy lexikális-morfológiai szempont érvényesítése azért elengedhetetlen egy névtani munkában, mert a nevekben megjelenő névadási motivációk (amire Török Tamás munkájában különös gonddal kitér) nyelven kívüli tényezőktől függenek, azaz ezek csak közvetve képviselnek nyelvészeti elemzési témát. Másrészt a névfejtés során — teoretikusan — előbb minden esetben a névben megjelenő lexémákat, morfémákat azonosítjuk, s csak azt követően tudunk a névhez motivációkat, funkciókat kapcsolni.

A lexikális-morfológiai szint bevezetése árnyaltabbá teheti a motivációk változásának bemutatását is, hiszen például az *Óhegy ~ Öreg szőlő* névpár kapcsán ténylegesen motiváció-változásról beszélhetünk, a *Sűrűk ~ Sűrűki dűlő ~ Sűrűki* névváltozatok esetében azonban egyrészt új névadási motívum megjelenéséről van szó (a fajtajelölő *dűlő*-nek a névhez való kapcsolása jelzi ezt), de emellett egy képzőelemmel is bővül a név szerkezete (*-i*). Azt pedig, hogy ezek a változások hogyan követték egymást, a keletkezéstörténeti elemzés tárhatja fel.

Összességében Török Tamás doktori disszertációja az alkalmazott tipológiai rendszer lehetőségeihez mérten megfelelően kidolgozott, átgondolt munka. A témaválasztás magában rejti a továbblépés lehetőségét, további szempontok bevonását a kutatásba. Újabb, más korokból származó térképek például megfelelő mennyiségű és minőségű névanyagot biztosíthatnak a kutató számára ahhoz, hogy a helyesírás-történeti szempont vizsgálata mellett hangtörténeti aspektusból is bemutathassa Zoboralja földrajzi neveinek rendszerét. Ezen a kiterjesztett anyagon nagyobb távlatból lehetne vizsgálni a nevekben megjelenő motivációs változásokat, illetve a nyelvi rendszer módosulásait is.

Emellett érdekes megfigyelésekre tehetnénk szert, ha a zoboralji anyagot valamely hasonló külsődleges (természetföldrajzi, településtörténeti stb.) körülményekkel bíró, székely területtel hasonlítanánk össze, hiszen — ahogy a szerző írja — a zoboraljiak székelyeknek tartják magukat, s gyakoriak a területen a székelysége, Erdélyre utaló nevek.

GYÖRFFY ERZSÉBET

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Kézimunka, szövés-fonás, stafírungrung, környezet
Vincze Lajosné Szabó Piroska beszél a nők munkájáról
(Keleti palóc nyelvjárási szöveg. Borsod-Abaúj-Zemplén megye,
Felsőnyárád)

Á lānnák á stafírungrungjá is ... ęty koronās āgy vót, ákkor ęty komót, ęty szék-rény, mā az á komót, az ... fíjókos. Vālamikor ... tévébe is mutātnák má ijet, ijesmiket. Ákkor ęgy... ęgyetlen ęc cękrény, ālól is vót fíjókjá męg ānnā... szó-vāl, hogy ākārom mondāni nē... nem fęnt volt polc, hānem ālól ęty fíjók, az ki-húszhātó volt, de az is oján koronās, ās sę tudom, hoty, hogy mįjesmi vót. Ákkor komót, ákkor nęty kāršék, męg ęgy āsztāl, ijen ... ijen ęsztęrgājos lābú āsztāl. Iję, iję vót ę. Ákkor á konyhābā męk csāk á rākott ... nā ... rākot kēmęnce, rākot spārhet, ákkor ęty szék, ęGGY ... dikó, mert fāluhejęn ijesmi volt [...] Dęszkā, nem vót kārjā, nem vót kārjā ennek, ez vót oján eccerūjen oją fā [...] De nem vót ennek, ennek kārjā, ęgyyātālān csāk ijel lęterítętt ... de fābúl ęsszęszөгelt, ābbā męk csāk szālmā vót. De męn nem szālmāzsāk! Męg męk szālmāzsāk csāk fokozātosān āmųgy ... męg osztān szivācs lętt ... belūlē, męg [...] Nem tudom mos mā kifejezni mágāmāt. Hoty, hogy mįjes, mįjen lętt. [...] Nem ... tudod ęszt kikāpcsolni ęcs csęppet?

[A magnó bekapcsolása után a fali tányérokrol:]

Vālamįjen ... szīnes āz, āz mindęnfęlę. ęjję Kosұл Lājo... Kosұл Lājos, ákkor ęrszike, Tęrike, ijesmi cįfrā tānyęrok, ákkor kęd gālāmb vót rājtā, kākās kukorękolt rājtā, úd nęzętt ki, mind āki kukorękol, ákkor gyōngyvırāg, szóvāl ije... ijesmi tānyęrok vóttāk á hotyhįjāgbā, hāt [...] E ... Ez vóttāk, męg, męg á szövęs-fonās, ev vót á divāt.

(Erről tessék mesélni!)

Á szövęs-fonās ... Męg vārjāl, męg męmmutātóm nekęd á hotyhįvjākot ę. Ákkor kāpcsoltt ki ... ęcs csęppet ... á hotyhįvjākot ... á hāziszōttęse/įnket, jó? Męgmutātóm ákkor nekęd. [A magnó újraindításakor mutatja a szōttęseket és a kézimunkákat.] Ijen kālót... kālótās lęnnę, de ez ... jukācsosrā is ki lęhetętt volnā

esztet szédnyi, de nem széttem, mer ánnak idején ászt monták, hogy ... minthá igé sokát hásználtuk vóná, hogy májd ez kijukád, hotyhá egy mindén ... ebbe mindén luk vóná, csak á pámut lē... pámut vóná áz á vezér, hotyhíjākot, ez mindenüt luk lēnnē, há... há úgy ákártuk vóná, hoty kivárni. Úgy is ki lehetēt vóná, de én nem vártám ki, nem váktám ki, de u... ugyáneszt á célt szolgājjá ez is. Oszť ákkor, hogy ... hogy ákárom mondāni, még erősebb ... még erősebb, ugyē ... nágyon. No ugyē? Nā... nā.

(Ezt Piroška néni csinálta?)

Ém bizony. Ém bizony. [...] Szōni is, himēzni is. De még ijē szālon, ez szālon, csak esztet... csak ez számolās utān, ez ... ez, ebbe ... ebbe nem vót festve sēmmi á hotyhíjāk ... á vilāgon. Esz sēmmi. Ákkor it vō... , it vānnák á surcok.

(Mi a surc?)

Kōtény. Kōtény, igēn, igēn. Nā most ez, hogy ákárom mondāni, itt á... Vālā-mikor á lāgzigbā eszt, eszt kōttük, kōttük elōnkbe, mikor csigāt csināltunk. Ez vót kiskōtény, mos mā māsok [...] māsfiťtāk vānnák. Ugyē? Pedik pedig mijen szép, mēm mijen értékēs ez, ugyē. Nā.

(Mindbe bele van hímezve a Piroška név?)

Nincsem mindbe. Á māsighbā, néz mē... Ebbe, ebbe csak Szábó ... Piroška vā-gyok ... csak ē kettō nē, két nevem vā, két, ez így vān. Igēn, így. No e... esz kettō. Ákkor ezēk, ezēk példāul á vōfējkendōk vótāk. Még á fijāmnák is e vót a lānyom lāgzijābā á vōfēj ... kendō.

(Mire való a vōfēlykendō?)

Ide ... ide kōtték á kārjokrā. Ev vót á vōfēj. Ev vót á vōfēj, mind á kettō, kettō ve... kettōt ... De mā most én á lānyomnák még is csināltāttām, Ágikānák, mā unokā [...] Ágikām mos fog kom... izé érēccségizni, külkereskēdelmi szākom vān. Hāt ... Hāt mā ō tānūl vālāmi ...Példāul mēkcsināltāttām neki á vōfējkendōt, de ... még á tānūkendōt, de fehérrel. De fehér ... fehér jukácsos, kálotās em mā. Ev vót á vōfējkendō. [...] Ez, esz kērēsszēmes, lātod, esz párnā. Esz kērēsszēmes, ez is, ez is kērēsszēmes. Ez is kērēsszēmes. [...] Esz párnā, díszpárnā.

(Mindet Piroška néni csinálta?)

Mind āz összeset, mind āz összeset csināltām, de ez, de ez ... hogy ákárom mondāni, ez nem vót lē... izé lē..., ez nem vót [...] Ez mērkolās, ez mērkolās, igēn. Ez mēk szāl utām váló várrās, ez ē, ez ē. Esz kērēsszēmes, ez mērkolās. Esz mērkolās-nák híftuk. Igēn. Ákkor it vót, vām még ēgy māsik kendō megin nē, ez ... ez á pārjā esēt lē, ez is vōfējkendō vót. [...] Ez ojān kisseb mintā. Ez is kendō, ez is kendō. Ez is kendō, ákkor ez is kendō, de nem, ez díszpárnā, ez is, lātod? Nā ... nā. Díszpárnā.

(A mintát Piroška néni találta ki?)

Mā úty, hogy mās ... Māsról. Vāgy ujsāgból, vāgy ákārmine... honnān kivār-tuk. Vāgy mongyuk ēty fe... ēty sárok lē vān festve, oszt ákkor ásztāt tovāp, szó-vál tovāb vittük. Mā tuttuk mink mā ásztāt, hogy mēk kēllēt fordítāni, oszt ákkor

tovāb vittük, hogy mā az ěggyik sárok kész, a māsik ... Ákkor a közepin is mongyuk ennyi vót csak lě^{es}... [...] hogy ákkor mā tuttuk, hogy a māsik ugyanannyi kell belě. Ev vót a

(Mikor tetszett ezeket csinálni? Most is?)

Mā ... Mā mos nem. Mā mos nem. Mā mos nem, még míg fĵátalásszony vótám, még ... még lāny ... még lānkorombā. A libānā mindig esz csināltuk. Még vārtunk. A libānā, bizony. A libānā. Ev vót a ... Nā ez ... Ez volt.

(Ěs ez mi?)

Ez mā vāsāri, ez mā festětt, oĵān, lātod, mā ez [...] Esz věttem. Esz věttem. Vālamikor a fā... no még a fālvědĵ vót a konyhābā mind minděg it ně. Igě sok fā... ó! Még nekem is vót, de mā nem tudom ās sě, hoty hol vān. A konyhāpěnz lěgyěn ělěg, mindik fĵinom lěsz āz eběd, ākkor ākkor lěszneg boldogok āz āsszonyok, hā munkājukāt elvěgzik āz āngyalok, ěggy ... ěggy ez is vót ěty hotyhĵjākon. Ákkor a hāzi āldās, āz is volt. Ákkor hol hit, ot szeretet, hol szeretet, od běke, hol běke, ott āldās, hol āldās, ott Isten, hol Isten, ot szĵksěg nincsen. Ez volt még. Ez is ěggy, āz āngyalok, āngyālkā, kět āngyālkā foktā eszt e ... hāzi āldāsos hāt mā pāpĵr no, hogy oĵjān, szo... ānnāk nězět ki, hogy [...] minthā ōk fognāk ōk oĵām vāzltātā, vāgy ās sě tudom, mivel, hotyhĵjāgbā, a kět āngyālkā. Hāt ... ez vót. [Māsik kězimunka darabot něznek.] Esz teccik nekěd legjobbān?

(Igen. Nagyon szěp. Mennyi ideig tart egy ilyet megcsinálni?)

Hāāāt, nem keves ideĵig. Még měk tudod, ārānyos, a hotyhĵjākot, a pārszti munkāt, nekĵnk nāgyon-nāgyon sok pārszti munkānk vót āzelĵt, mert ... a vilāgon minděn hātārbā kāpāltunk, még még izěbe is ně, feněbe ně! Hogy mongyām mā no, mi rěszěs kāpāltunk [...] pārsznā kāpāltunk felěbe, ākkor hārmādābā, mikor hogy. Ákkor osz minděg, minděg. Oszt ākkor něhā erre csāk este kerĵlt sor. Este kerĵlt sor, měm még ... ěděsanyām ... nyugoggyon, még ākkor ... nem volt ... nekĵnk szěmĵveg, de hogy ěn jobban lāssam eszt e ... szāl utāni hotyhĵjākot, lěĵltem āz āsztāl sārkarā, osztān ĵty, hogy még nāgyĵtottām is, ně, de esz csāk titogba volt, oszt, oszt, oszt tuttām vārnĵ a hotyhĵjākot, hoty, ^{hogy} bātrābbān lāttām a ... hoty hā szěmet věszěk fěl, tudod, mer āsztān něccěr ... Nem, esz kongrě, esz kongrě most, ez ... ez, de vān nekěm ěgy māsik, měgmutātom nekěd āszt is, ĵjen, ĵjem pamutvāszonrā něty pĵci s ... izě. Ez ělěk fělvěnni ugĵyě? Něgy, něgy, něgy izět. Něty hotyhĵjākot. Eszt vě... , oszt ez, ev volt a hotyhĵjāgbā ně. ěgy māsĵgbā, māj měgmutātom āszt is nekěd. Hogy em měk kongrě, ez jukās, ěj jukās. [...] Hāt ělěg āsz hozzā, hogy ez juk, em měgmutāssā, hogy merre hāny. De .. de emĵt ě, ākkor a tĵvel hārmāt, hārom izět ... ŵty fĵl kěllět věnni. Ŵty hogy ez, ez mĵjen nehezěk! Oszt āszt is telěvārtam, ěty pārnāt. Teĵjesen telěvārtam. Telěvārtam ... hāt [...] No ěn esztet, hogy ěmlěkěd lěgyěn, ěn eszt nekěd ājānděkozom, esztet, eszt ě pārnāt. Jĵ? No, ěn eszt nekěd ājānděkozom, hā, hā tě ... hā nekěd esz teccik legjobbān. Jĵ? Nā, āzěr mondom. [A felvětelt kěszĵtĵ halkan

szabadkozik, de az adatközlő ragaszkodik az ajándékozáshoz.] *Nem, nem, nem, nem [...]* *Nem. Lātod, ezék mint fére vān téve. [...]* *Mit tudom én, ijenék vānnák, oján, mājđ mēmmutátom ászt is, hā mék hā mājđ bemécc, hā bemēnyünk, mēm-mutátom.*

(Köszönöm, ez nagyon szép!)

Ázér mondom. Hogy ... mā csak ázér, hogy ... pont engēm ... szúrtál ki, hát no nem ázér, hogy ... még ájālt válāki, Sós Ilonkā, eb biztos, Jākābné Sós Ilonkā ő. Hāt ... ákkor én eszt nekēd ádom. Mājđ mēgemlékēzēl rúlā, hogy én áttām nekēd. [...] *Hāt, ijen áz élet, áranyos. De mos mā mās fájtāk vānnák. Mos mā mās fájtāk vānnák. De ... de esz nem tudom én, szerintem hogy nem ... vān ez még oján szép, mint, mint ā ... ā többi. Csāk mos mā modērnēbbāk vānnák, igáz-ē. Nā hāt szóvál ... Ezék ā székrényék is, ez mā mindik sārgodnāk, it hotyhijākólnāk még ... mindēn évbe, mindēn két..., nem, mindēn évbe, mindēn két évbe kimosom, de ecs csak sārgodik. Ēcs csak sārgodik mā e... ez ē pāmut-vāszon, mer e... ez oján kutyā, hoty szóvál ázzāl minél, hogy jobbān, még āl, még nem hāsznālódik, nem hāsznālom. Nem hāsznāl āz neki, hogy nem hāsznāj-juk. Nem hāsznāl neki, hogy nem hāsznāj-juk. Hāt e... lāgzibā ije... nēgbe csināl-tuk ā csigāt. De mā most kötény vān. Mos mā ojánokat, izé ... [...]*

(Szóni tetszik még?)

Jājj ... szóttēm, ā vilāgon mā ém mindēnt csināltām. Mā mikor odāértem, ēggy öreg māmā ... ā vilāgon ... szomszéd, szomszéd néni vót, nē, mēttanított engēm mā mék ... fēlhúzni ā hotyhijākot is, mēgvetni is ā ... áaszt ā ... mer eszt ... mijen fān, no, vetőfān kēllēt nekünk eszt ā szālāt, āhān, hā mongyuk, āhāny ... ēty szélēs, ennyi szālāt, ennyi szālāt, ije ... Esz mind összēfogni, oszt különözō fejfokokról jōtt ez ē pāmut. De ez mind ēggy ... ā tisz, tizēnōt, húszt vót, ā izēbe nē āz āhā vāsznā vót. Ez is, e... nem tudom, hāt tē nem értēl hozzā, nem tudom, hogy válāki māj kibogozzā esztet, hā ... mājđ érti. Hāt áaszt is, ā hotyhijākot így vettük, oszt ákkor ā ... ā vetőfāt forgattām, ász mēk húsztuk, ā hotyhijākot, ā... izēt ... esztet nē, mind ā tisz szāl ēggyüt lēgyēn. Áz vót ēty pāszmā. O... osztān ity húsztuk, oszt ákkor ā... ā mēnyī pāszmā vót, ep pēldāul vāgy ennyi vót. Ákkor ennyit kēllēt mēgint mēkfordúlni, oszt áddig vetni, míg, mīk csak, mīk csak összō nem gyōtt ez ā szélesség, ā... āmi esz kitēs ennyit ... szélēségēt nē, tudod. Hāt élék, hā nyócasrā, hā tizēnnēgyesre, hā ... ākār tizēn-kettesre, ākārhányásrā, eszt pēldāul tizēnnēgyezsbe szōttük, mert ez vékony mēp pāmut. Ázē. Hāt ász tizēnnēgyezs bordābā szōttük, mindēnfēlē bordā vót. Ákkor ... ā szātyvā, ákkor őrlő ... ā csőrlő, vetőfā, ā vilāgon mindēn, mindēm vót mā mēk . [Nevet közben.] Ákkor āhogy ā ... hogy rétkā, rétkā vót ā ... ā hotyhijāk ā ... ā, hogy mongyām mā no, nem jut eszēmbē ... [...] ā ... ā rétkā vót [...] oszt ákkor fonāl, āhām pāszmā vót āzon ā sok szép hotyhijākon, így mēnt fēl külön ēggyik jugbā mint, hogy mindēggyik ēggyik vāgādāba [...] oszt ennyi szélēsēn, mer hotyhijāk nē [...] ā szātyvārā fēl. Ász hájtottāk, vót két hájtó, ákkor vót ēggy, āki

foktá erősen á hotyhíjākot, osztán á szātyvā mēkfoktā ēggyik á māsik á hotyhíjākjāt, mer hogy lē nē, hoty könnyen, nehezen mēnnyēn fel, hoty szorosan, mer azér, hogy ... hogy ákārom mondāni, á... szóvāl vót á zúboj, hogy á zúbojrá fēl-tekerēdēt á fonāl, ákkor árrú^l á fonal itt á, ez á fonālās zúboj vót, it meg á vāsznās zúboj mā ālúl, ákire rāmēnt á hotyhíjāk, á vāszony, á tisztā vāszony. Ákkor vetélő vót, ákkor nyist vót, ákkor ... szóvāl á vilāgon mindēm vót. [...]
Jāj, Istenēm, ez rēngeteg vót, mā ez ... eszt el is mondani. [Nevet.] Hāt ... de még āz embērnek mēk csāk ez nē jutnā eszébe, hoty, hogy, mi hogy, mā nem is tudom, nā. Hāt ... ez vót, árānyos. Ez volt á régi ... szokās még. Régi szōttes. Nem vót nē, nem vót nē még. [...]

(Faliszőnyegetek is tetszett csinálni?)

Pokrócot! Szövöt pokrócot, nész csāk, ijēt nē, ijēt nē. Esztet, eszt is szōttük. Eszt is szōttük, eszt ē pokrócot. Ázelőt nem vót, hoty, hogy izé, útyhogy fāliszōnyeg is inkāb, inkāb ijē vót, ijē finomāp pāmudból hotyhíjākolvā, de ugyānez, ez a mintāzatú, ugyānez á mintāzatú vót, mā ojān értelēmbē, hogy ez ojā tornyos, eszt tornyosnāk híftuk, ákkor volt kockās, mēkkockāsztuk á hotyhíjākot, ákkor āz úgy vót kockāzvā, árānyos, hogy á ... ēggyik ... ēggyik pāszmā, mongyuk ... ē... ēggy újnyi fehér vót, ákkor ēggy ... pirosra festētünk ēgy māsik hotyhíjākot ... Ászt āz úgy lēt kockās, ákkor belē... szōttük á ^{hogy} á pamutot [...] Á izét úgy, á... igēn, á pamutot, mēg á rongyot. Mēg mindēt a izébe. Hāt ... Így. Nem, nem vót nekünk izé. Csāk ... Szóvāl nem vót ... māsajtā ... izénk, mēg á mā ... késōb vót májd á torontāli, mēg mit tudom én, hogy mijenē..., mijenēk, hogy de, fālun āz bājosam vót hāt ijēsmi, nem tudom. Íty csāk ijēm magā szövöt holmi [...]
Szōttem mēk párāsztoknā is, nem is ēgy, nem is ēgyné, hā ... nem is tudom ... ēggyik, ēggyik lāynak is, ām Miskolcon tanúlt āz, oszt āz édēsānyā, [...] ő nem tudot szōni, mer külōmben mindēn párāsztāsszony tudot szōni ... Mā aki megēngethētē magānāk, āsz szōvetēt. De úty, ^{hogy} ātālābān mindēn, mindēn izé tudot szōni, de ennek ē lābā fāj, ennek á nēninek, āki...nek én mindēn nāp tíz mētērt szōttem lē. Ez gondold mēg! Eszt ē, eszt ē pāmutot. Mijem vékonyok mēg mijen hālādātlan, esz tíz mētēr gyöt be nekēm mindēn nāp á hotyhíjākrā, āz izébe nē, mer ojān gyorsān tuttām szōni, hoty szóvāl nāgyon hālāttām, mindēggy. Esz, esz nem tuttā mindēnki. Éccer ēgy, mā eszt is montām, hogy ēggy izének, á kērēsztānyām lānyānāk elmēntem, édēsānyām mēkfōzōtt, oszt én csāk āzér szālāttām hāzā, hogy elvigyem āz ebédet ennek á ... mer betegāgyās āsszonnāk āzelőt vittünk ebédēt. Hāt á izébe nē, hāt elég āz, hoty hārom, hārom-nēgy asszont is el... elhíttāk ide nē... szōni, hogy āddik se ājjon á hotyhíjāk, osz nem tudot sē ēggyik sē szōni. Ász mongyā á gāzdā, á ... āhol ākinek szōttem, Áblonci Feri bācsināk híttāk, āsz hoty, hogy úd lātom én, Piroskā, āsz mongyā, hogy á közepsō szōg vót itt á hibās, nem mās. Á közepsō szōg mēg ē ... āz á szōvō āsszony vót, āki szōtt. Értēd? Mer āz, á közepsō szōget ānnāk híttāk, hogy á közepsō szēg vót [...] Ákkor errontottāk á hotyhíjākot, mer es sē mindēty, hogy

ez berāngattuk-ē vágy, vágy mi csināltunk ezzel hotyhíjākot nē, hogy ez ijen szép ēgyenēs márāggyon! Tudod-ē? Mer esz, esz szōttük így ā hotyhíjāgbā nē, így, így vót elōttünk, de ākkor még eszt ā felszedést is, eszt is, ém még fel is szētem. E ... nem hosztām ki [...] nem, ojam bogyósāt [...], fel, fel is szētte... oja hotyhíjākot, még eszt, eszt is fēl lehetēt szēdni, így, āhogy, így āhoty, fēlemeltem ā hotyhíjākot, āszt ā izéket. Vót ennek sok fortēja, hogy eszt ē, no mindēggy, eszt ē ez āz izé, így kiāttā mágāt ez a szép mintā. Eszt ugyanígy belē lehetēt szōni. Belē lehetēt szōni. Eszt úty pāszmāsztuk, hogy ebbe ... ebbe ity példāul esz fēl, āki, āki fēl vót, ā māsikāt lē. Értēd? Ojan ellenkēzō irāmbā nyílt ā szātyvā. Hāt elég az hozzā, hogy szo... eszt is fēl lehetēt tēnni. Én nem is tudom má, hogy ānnāk is mēnnyi, mēnnyit szētem, ānnāk āz izének, ānnāk āz Irénkének, hāt szōvá ... nāgyon-nāgyon sokāt szētem. Ákkor szōttem Ondré Lājozs bācsijēknāl is, ākkor ākihē férhē mēnt ... āz āz Irénke, ākkor Szábó Bēlānāl is, szōvá szōttem nem is ēty hejēn. Ázelōd bizony, ākkor Lévājinā¹, āz jeddzō vót, odā is jārtam. Szégē lā vótām, de élelmes, még ās sē tudom, mijen, hogy ... jārtām még meszelni is ā vilāgom mindēnūvé, hétēn hāromszor-néccēr, tākāritās, még szā mindēnt mēkfoktām, āmit csāk tuttām. Még ākkor lānkorombā én még, ā két tehēm vót, de oja jól be vót szokvā, āz ā két tehēn, hogy ō nekēm ārrā mēnt, āmerre én mēntem, ē... szōlítottām nekik, úty hogy még én evel trāgyāt vittem āz izére, ā hotyhíjākra. Nā, ākkor ... Ákkor kivével rāktuk ā kāzlāt, ākkor āval is mēk tuttām rākni, ākkor hotyhíjākot, szārvās hājtottā lóherézni, nāgyot, ā izét, szōvāl erōs vótām. Még mēg āz ā beszéd, hogy ... Hogy ākārom mondāni? Édesāpāmnāk ēggy ... jānyā vótām én, ā legnāgyobb, oszt ākkor igēn-igēn ākártām igē jó gyerek lēnni. Nāgyon szeretēt ... ākártām segíteni édesāpāmnāk, hāt még āzēr szoktām, mer nem mindēn lā csināltā esztet, hogy ā te... mindēnfēle szekérrel inkāb mēk szāntottām, ā vilāgon mindēnt csināltam ... ēgyedūl. Égyedūl. Égyedūl szāntottām, ez biztos igāz. Hāt szōvāl, ijen āz élet, ārānyos. No mos még mit mongyāk ā régi hotyhíjākokrúl? [Nevet.] [...] Hāt ... ā régi szokāsokāt. Mājd eszēmbē jut nē ez, ez késōb nekēm, de ... így most hirtelen nem is tudom, hogy ... Ákkor mijen divātok vótāk! Nézzet csāk!

(Ez micsoda?)

Ijen ... ing ... vót ā ... hotyhíjāknāk, āmikor ... ijen mādērās elejū. Ez is divāt vót, ā stāfírungbā ez is kēllēt. Néz mēg? Ebbe ēggy, ez ēty kis mērkolās vān. Néz mēg! Bennē vān, hoty Piroskā-ē? Esztet no lātod, igāz-ē? Ákkor vót ojan, hogy ... āmikor szoptatott ... ā kismāmā, no ākkor ... ijem vālongombos vót, ijen ... ēggyūve gyōtt ijen nē ... hotyhíjākkāl. Ez gombos vót. Hogy eszt ... lē tuttuk gombolni, oszt ākkor szōvāl lehetēt ā ... bābā hozzāfért, hoty szopjon, nā, hoty-híjāk nā.

(Ezt hogy hívják?)

Ezt ing, inG. [...] Áhovā jārtunk Bērtinē, hāt āsz mongyā, ennek még āsz mongyā, i... izé is, ing, vālongombos ing. No vāryom, mondom, mēgmutatom én

is mágánák, mijen ingēt vártám. Ebbű hát kellet légäläbb. Ákkor vót ojan, hoty hälókábāt. Még ez, még erre. Ákkor ánnák is mädéräs vót äz újá, ijen, hotyhí..., ez mintha eddig ë, el lenne äz újá, ákkor ä gällérjä ... ánnák is ez volt, ez ... ez kötelező volt ... ä mēnyásszonyi stáfirungbä. Ez ... ez vót ä mēnyásszonyi stáfirung. Mondom, még emlékszék, hogy äz én kis jānyom ... [Nevet.]

(De ez nagyon szép!)

(Mi volt még a stafirungban?)

Hät! De még mēk szövätt. Még én ä lānyomnák is a vilāgon mindēnt mēk-szöttem. Mā kö... ä... hogy äkārom mondāni, hät törülköző, hät ... töllő, ákkor hät ... väty két ... két ... sütőabrosz. Äzelőt süttük ä kēnyeret is. Ä vilāgon min^{dēnt}. Ähogy nägy äbrosz vót, ákkor hät kendő. Ä ... o... ákkor, hoty hān szākājtó vót, ákkor hādä süttük ä hotyhijākot, ä szākājtóbä tettük ä ... mi ä fenét nē, äty kendőt, osztän äb... äbbä ... äbbä kelt mēg, oszt äbbä tākärtük belē, oszt äbbä ... ú... úgy, öntöttük ärrül ki äbbä ä sütölápātrā, mer ezelőt kēnyeret is süttünk, ä vilāgon mindēnt a izēbe ... Dehät ... hol vām még it, rēggelig sorol..., ämi, ämi välāmikor vót, *hät szóvāl*. [Nevet.] [...] Nä, nem is tudom. De mos mā ugyē, mos mā mäsājtä vān ... mind... minnyājunknāk.

(És mi volt még a stafirungban?)

Nä, nä! Még ákkor ... vārjäl, ákkor ... izē ... näty ponyvä, ákkor ... ägy nägyon näty ponyvä, äkit ä gép mēg äs sē tudom, hoty hovä, lētöttünk, mer välāmikor csépeltünk, mēg gép älä, ä cséplőgép ... älätt elférjēn ä hotyhijāk, ä ... älä ... äz ojan nägy volt, hogy tān még ettől is, ojan négy, négyrétes. *No eszt is mēm-mutātnām nekēd, hä mā nem kellenē, mi ez ä ponyvä, mer vä... vām välāhol äz izēbe, ä izēbe*. Ákkor légäläp hät ... hät törülköző, väty hät töll... lepedő, de ... Ettül töb lehetett! Csāk ... ennyinek minimum mēk kēllēt lenni, légäläp hät- hāt-hāt-nāk. Ákkor zsāknāk, vāt tizēnkettőnek, vāt tiznek, väty hāt-nāk, ämēnnyi kinek mēnnyi äz erejétől függőē, függően, ákkor ... ez ë ponyvä, ákkor hād zsāk, ákkor örlőzsāk, tārisznya, örlőzsāk kēnyérlisztnek, gyúrólisztnek, ákkor még ë... tārisznya is, kicsi is, nägy is. E... ez vót ä stáfirungbä [...] Ákkor mondom, hät töllő, hät izē, ákkor még hät pohärtöllőt is ... hät pohärtöllő is vót, ákkor ägy... De ez mind vāsdom vólt! Mer még välāmikor äz vót. Még ä lānyomnāk ém mā mindēnt mēk-szöttem ä vilāgon, mer äsz montāk, hogy ä ... mā ä lāny-nāk ákkor kēll ä stáfirungot készíteni, mikor ätäl tuggvä tāposni ä küszöböt, äz ägy... äz ä bābä ... Hā äz mā *ojän* äggyéves korābä ät, ät tuttā. Ugyē? Mā äggyéves korābä ättāpostā ä küszöböt. [...] No oszt ákkor ez nekēm mind ithom márāt, mert mā neki nem kēllēt ä izē, mer mā neki ákkor mā mäsāt vöttünk, hāt hodnē vöttünk vónā mäsāt, mikor mā mäs, mäs izē hotyhijāk lēt ... Mā mé... még ezēket, még ezēket szöttem mindēnt ë, eszt is ë ... ä vőféjkendőt, még ä izét, de neki mā surc sē kēllēt ... Surc ... Ez nē. [Mutatja.] Ez ... ez, ez ä surc. E... Ezék ä szép, ezék ä surc. Es surc, ugyē? De ä... mā neki kötény kēllēt. Me... mejjes kötény vād derekäs. Mā neki e^z vót ä divāt. Mā nem is tudom, hogy mikor ä lānyomnāk is ä

lágzijá vót, hāt tāt ās sē tudom, husszonéty, tāt ānyyi gāzdāsszo vót, mā ākik fēlszolgālák, mā nem gāzdāsszony, hānem ... ā tā... tāt hāt vót, de ā ... fēlszolgāló lām még āzok utāt. Úty hoty ti... huszonéty surcot kēsízí... kōtént kēsízítetem, mā āny... ānyyi kēllēt mā ā fēlszolgāló lānyoknák is ... még ā gāzdāsszonyoknák is. De még ā csāpos elejibe is kēllēt ēty surc, mer āz ... āz is ā lākādālmā... ^{mās} tārāsākho tārtozot, hāt āz elejibe is kēllēt ēgy, mā ... mā embērēs surc, mā āzēr nem ... nem ez ē divatos, meg ās sē tudom, hoty hoty mijen, de āz ... ēty fehér kōtény kēllēt még ō... āz elejibe is. *Hāt surc ā ... Surcot montunk, hoty āz volt. [...]* Hāt mit mongyák még? Nem, nem ^{tu}... Nem is tudom. Nem is tudom, ārányos ... mā ősszō ... ősszōszēdni ā gondolātom, mikor rākēsūltem vōnā ākkorrā, tōb mindēnt elmonthātām volnā, de ... de nem tudom.

(A menyasszonyi öltözék részei?)

Hāt ā menyasszonyi ruhā is ... igē, koszorú. Elmētünk vāsār..., mikor ā jegyet megvētűk, négy évig udvárolt ā férjem, ākkor négy ... né... ākkor elmētünk mā ... Ęgyy évig vótām mėnyāsszony, mer āk ^{kōtele}... ākkor vētűnk ā ... gyūrút ^{mē}, még ... még ā ^{mēnyecs}... nem, ā gyūrút. Ākkor, ākkor mēk csak ā jegyet, megvētűk ā jegyet. Ākkor, mikor vāsároltunk, ākkor vētűnk mėnyāsszonyi ruhāt, mėnyecskét, mā koszorút, fātyolt ... ^{Szo}... ez, esz kēllēt ākkor vēnni. [...]

Ākkor mēk kōtelezō vót feketē kosztūmōt vēnni, feketē kendōt, ākkor piros kendōt, ā ... hātrā kōtni ā mėnyecske, ā mėnyecskét. Ākkor āz nekēm pēldāūl piros, fehér pēttyes lāmē volt, āz ā fēnyēs, āz ā ... Ojā volt. Ākkor fārķāsfoggāl vót megvārva ā ... ā hotyhījākjā. Fārķāsfog vót ā nyāk... gāllēr szélén, még āz újān. Hūzvā volt. Még āzelōdbe még ēty kis kōtōt is kōttek vālāmikor ā jāny ... kis izēbe, de mā, nem mā még nem mink, hānem ... mer nekünk még ā surc volt, de mā ... mā ^{mostān}, mostān kōtnek ēgyy ^{ōā}, még még ēgy, nem is tudom, hoty hoty mongyām, mijem, mijen? Kōtnek ēty kis vārrot kis kōtény, kis kōtént, de nem is tudom, hoty mijen ... No mindēgy. [...]

(Kis csipkét nem tetszett csinálni?)

Nem. E... ez mā régē vót, ez ē divāt. Mā horgol..., horgolni horgoltunk, horgolni horgoltunk ā hotyhījākot. horgoltunk, ijen teritōket is horgoltunk, még ... nāgyob āsztāl^{rā} ... hotyhījākot, ākkor fūggōnt is horgoltunk, āz is volt, még még is tudnām mutātni nekēd, de borzāsztō el vān rākvā, ās sē tudom, hoty hovā mā. Szōvāl ijes..., ijesmi vōlt. De most ā vilāgom mindē vān nē, mos mā nē. [...]

(Takarót is tetszett szōni? Āgytakarót?)

Esz csāk késōbb ^{osz}... . Ā ... ā hotyhījākot ... āz ātytākārō még nekēm is megvōt, még ā sēzlontākārō, de ijen szōvet, szōvōtt, ijem mintās, mā ās sē tudom, hoty ... de mēt tudnām mutātni nekēd, hoty mijen. Mājd āzutāt lēssz oszt ā pokrōc, még ā ... még ā plüss ... gārnitūrā. Āzelōtt ātytākārō, sēzlontākārō, āsztālākārō, mā e... ebbūl plūs vót, ā jānyomnāk is ojāt vēttem, neki is ojā vōlt ... plūzsbū ā hotyhījākjāt, mā ^{ōā}, de még nekünk csāk izē vót. Mijem bútor ...

vászony? Nem bútorvászony, hanem átytákaró garnitúra, de emijen festett, ojány nyomot mintás, és sē tudom, hogy mijen. Hāt ... ez volt. [...] Ázelőt hófehér fálú ... fálunk vót. Csák fehér, hófehér, hófehér vót. Mā à ... izé ... ijen tányírokkal, ijen díszít..., vót díszítve hotyhívják nē, ez mā most osz nem is tudom, mikor, most ez mégint divat lēt, hogy ijen tányérokat [...] tettek, de ázelőt, mondom, rēngeteg vót, mék húsz is, mék huszonöt is vót ... ēty hotyhívjāgbā nē, párász-konyhābā. Ojā vót à divát. Ojā vót à divát. Hāt ...

(Milyen bútorai voltak a menyasszonynak?)

Mā ... énnékēm, mā mink csináltattunk kéc cēkrént, ákkor ēty tolēt túkröt, még ... még ēty hotyhívjakot, mék két āgyát, még ēty sēzlont, még ... négy ... szé-kēt, ēggy áasztált, még nēc cékēt. Nekünk ennyi vót. Még à konyhászék..., konyhā ... bútor, à ... ákinek nem vót még áddig. Áho vót ēggy ... székrény, ákkor négy ..., két hokēdli, ákkor két ..., ēggy áasztált még ēgy vizespád. Ennyi vót ... mā, mā nekēm. Ázelőt, ázelőt, nem is tudom. Mondom, édsányāméknāk még ... ez ē régi bútor vót à hotyhívjākrā, à komót [...] még à koronās, à ... koronās túkōr à komót fēlé, ijem volt. [...] Az āgy is, koronās āgyat is, még à vilāgon ..., à régi fájtāt, à régít is előszēdik, mā még nem is tudom, ēggyik párászt ... izének, à hotyhívjāknāk, az öreg māmānāk à nágyon-nágyon régi ... izējē vót nē, bútorā, oszt nágyon szépen rendbe szētték, kifényēszték à Jizé, oszt az à legszēb bútor à hotyhívjāgbā ... Ez ē régi párászbútor, à ... ász szētték rendbe, ász szētték rendbe, kifényēszték, kilákoszták, mindēnt mékcsinálták, oszt ákkor ugyanūgy az āgy, mindēn, mind áhogy ezelőt volt. [...]

(Régen volt a tisztaszoba, a lakószoba meg az előszoba?)

Igēn. Á tisztaszobā, ább... ábbā csāg borzásztó nágy ünnepegbe ... mēnteg be, és sē tudom, hogy mikor még ... még ... mék csák vendégēket, nem is ákár-mijenēket vitteg be à tisztaszobābā. Szóval nem ojān mindennāpīlākāt. Mā, mā ojān ... ez volt à tisztaszobā. Ez mā ákkor példāul nālunk, ez mongyuk, mā én korombā nem volt, pedig mā én is huszon ... oktōber huszonnēgydikén, mikor [érthetetlen szó] mikor mā négyvennégy éves ásszō vagyok, négyvennégy éves ... Ötvenbe esküttünk, ötvenbe esküttünk, árányos. Ötvenbe esküttünk.

(És akkor már nem volt?)

Mār ákkor nem volt ... à tisztaszobā. Mā úty, hogy ez ē hālósobā vót, áki... be esz tudom, mon^{dom}..., hogy à két székrény, tolettúkōr, két ... āgy ēgymās mellē vót téve, ēgymās mellē, ákkor à végibe sēzlony, ákkor à hāz ^{közē}..., à ... oldalrá vāgy és sē tudom, hovā ^{téve}, mā kinek hol fērt el a hotyhívjākjā, ákkor ú... úgy vót még à ... áasztált még à szék, még à néty szék, még ... ēty kājhā vót bent, sē... sēmmi ^{mās}.

(Milyen kályha?)

Mā áhogy ákárom mondāni, vāgy ... mén nekünk is ... mék hātos vāskājhā is volt, hātos vāskājhā is vót, eredeti, de oszt ákkor áhoty, áhoty fokozódott ez, hogy ákárom mondāni, ez à modern vilāg gyöd, gyöd, gyött, útyhogy most is el

is áttám most ěty kājhāt mā, mer úgy össze vān gyűlve ā kājhā, hogy mās most ... ez ... ez ě kājhā is ijen is vā kettő, āz első szobābā is vān ěggy ijen ... Ām mā most ez is kiszorúl, mer mā gāz ... gāz vā hejébe, no. De ākkor ā tējātűszej ā ... hotyhijāgbā, ā gārāzsba vān, mer disznóöléskor āszt, még ābbā ěg ā disznóöléskor, mer jó ā meleg ā gārāzsbā. Ākkor ... ākkor örökégő, ez örökégőnek hijāk, eszt ā kājhāt. Hāt szóval ezek vótāk, de eredetileg ā ... ā hotyhijāgbā, měk hātos vāskājhā vót.

(Cserépkályha nem volt divat errefelé?)

Mā ... divāt volt. Ā... āki, mā példāul ā párókijān is hārom nāty cse... cserépkājhā vān rākvā. Hārom nāty cserépkājhā vān rākvā. Měg ojān párāsztoknā vót izs, de ... de nem minděnűt, nem ^{mindě...}, ijen szěgěnyebběkně nem vót, nem vót, ārānyos. It nem vót, ez āz igāsásg. Ez āz igāsásg.

(A tisztaszobának más volt a berendezése?)

Ēn nem tudom esztet, ěn nem tudom, drāgā gyěrěkěm, esztet, mer āzěr, most szóvāl hālőszobā vām, měg ebědlő, měg em mi, hoty tisztāsztobā ... hogy ez, hogy eb... ebbe mik vótāk oān ... különlegěs, ^{szóvāl} nem ... nem tudom, hogy ... Ezěk ā komót meg ā... ijesmi, hogy ... ābbā vót-ě, hāt ěn ^{szóvāl} nem tudom esztet.

(Az előszobában mi volt?)

Hāt āz előszobābā ... nem is volt minděnkinek, āzelőtt ā fojosősāg vót telě mājvāvāl, sok doboz... vāgy ā lādābā mājvā [...] měg ā ... ev vót ā jellegzetěségě, měg ... ā hotyhijākknāk, mer ... mos měg ... most oszt mā āmibe ně? Ā ... ā věrěndābā, āz āblāgbā volt ā mājvā. Mā hogy beěpítěttěk, āzě. Mer mā ^{oszt} befālāsztāk tőbbět ā ... tőpszōr ā ... izět is, āz āblākokāt ā ... mā ā ... fojosót is befālāsztāk. Útyhogy ^{meleg...} véděttebre, melegebre. Mer bizony āzelōt fűtt ā hó ā virāgon, minděn osztān ā ... izěbe ojān ... befűttā ā hotyhijāgbā, ā ... fojosórā, útyhogy lāpātolni kěllět ki, osz měg fōdes vót csāk ā izě, ā hāz, oszt ārrā buktuk rā ā ... ā pokrōcot. Āzelōt csāk fōdes fālusi hāzāk voltāk. Bizony. Měg měk sājāt mágunk tāpāsztottuk lě. Hāt měg měg ijen is volt. ^{Szóvāl jājj igěn}. Nem vōnā mā velűnk sěhogy ez ā régi ... hejzetěket. Hāt hijābā! Ev vót. Měmmutātom nekěd ā ... ākkor āszt ā pārnāt, ākit vārtām ěn ně, ā izěbe, ā szěmūvegěn. Esz mā ākkor be is vīsěm innen. [...] ěggyik pōkos vót, ā māsik měg ... nem is tudom, hoty, hogy mijen. Kihozom mingyā. [...] Nā, āzěr mondom. No, nězzět csāk, hogy ... No ez. Ez vót ā pōkos ... izě. Něz měk csāk! Volt kōtěs, pōkos. Eszt pōkosnāk hīftuk. Ez měg csāk ojān ěccerű ... ^{no} ez ... csomōzot, vāgy ās sě tudom, hoty hurkos, ijesmi volt. Ijesmi, mer ez ... mā měg ojān ... dehāt něgyven... něgy ěftűl mā, mā el... hotyjākollhātott. Igāz-ě? Něsz csāk mā ... měnnyire hotyhijāk. Mondom, ez mind āz ősszes, de ez ... ez nem kongrě, měg nem hotyhijāk! Ez mind ā... nem tudom, hāny szěmet věttem fel, nem es tudom, de ez ... ez tān ā szěměm ebbe is el is romlot tām, pedig mikor igě fījātāl āsszō vótām, útyhogy měg szěgěny ědesānyāmknāk ā szěmūvegě ... nem hās... csāk tītogbā hāsznālěm. Fělűltem āz āsztāl sārknā, hogy mágāsāb lěgyěk, ā hōkědlire, oszt

akkor, úgy nézem, hogy igen jó, hogy ęty kicsit nágyított a szemüveg. Tudod? No bizony, mā iję volt. Jáj, męk spórojjunk is a izével, ennek mā a hātā csak pátyolat, a vāszonnyal, mer ę..., a vāszony csak mindenre kellett, igaz-ę, osz akkor ... nā. Ez volt. [...] No szóval tönkremęgy ez a hotyhijāk is mā [...] Er rojtozó... ez ę ... rojtyā mā nę. Em męk kevesebbet vót mosvá, hāt ez ... ez ę pókos, tān ez męmmáratt.

(Milyen fajták voltak még?)

Hāt ... pókos, nem is ... ez, ez hurkos, váty csomós, vāgy nem is tudom, hoty, hogy eszt minek montāk. [...] E, em męg ... Ez męg mágāból cākkos. Lātod? [...] Ezęn nincs rojt. [...] Ez mongyuk a, mer vālámikor ... a hotyhijāgbā, mā mikor modernāb vilāg vót, em mā izét, eszt különösen a kátólikusoknā ez ę kettes āty fölé, oān ... oān Mārijā ... kettes ... nāty kęp vót, nāty kęp, ākim Mārijā ętetę gālāmbot a hotyhijākkāl, no izę mā, a nāsászonyoméknā mā ojām vān, mer ők kátólikosok vóták, ők ... Hosszúpęresztęgen lāknāk a ... nā... , a ... izę, a męnyemęk. Ręttenetęs messzę, mos vóták [...] Vās męgyębe. Vās męgyębe. Ręttenetęs messzę vān. Hāt elég āsz hozzā, hogy nę o... ot mā ojām vān, hogy ... szép Mārijā kęp volt ... vān ottān, osztān āz ęteti a hotyhijākot, męm mā oān pārnā, hogy ijen ... hārom cāgból, de āz mā āz a népművészet, ez ę, ez ę sej... sejęm izę, nem tudom, nālátok mijes, mijem vót, vāgy ... vālámikor izę vót, ojān sejęm, oān ... buffos, hogy ās sę tudom, mijen, csak ojā... ojān szép ę, szép izék, hotyhijāk nę, mā ijem modęrnāp pārnā. De vālámikor męk csak ijen, iję vót āz āty tetejin, kęsz. Es sę vót, tudod-ę, vālámikor ez vót, ez vót, ez is igę szép vót, no vālámikor. Hāt. [...] Ázelőt ... szóttünk, fontunk. Guzsājnāk híftuk a ... izét, a ... izét, hotyhijākot. Akkor vót durvá ... ākiből zsākot szóttünk, āz vót a durvá, āz a csępű. Annāk ākkorā gongyorāgbұл ojān őrlő zsākot szóttünk, męg a zsākot is, hā csępűből szóttük, ākkor gongyorāst a, mā āz őrlő zsākbұл, a fīnomāt meg a, męm męg ... mijen, virāgos kendęrt ... męg āz, āz is, męk különösem vót, virāgos kendęr szālā, izęből, szārāból sző... szóttük a hotyhijākot nę, a sütő ... ruhāt, męg eszt, męg āszt, męk sütő ābroszt, hoty szā... a virāgo... virāgos szālāból. Hogy ez, em mijen elnevezęs vót? Hāt e ... Vót itt ęty kendęrfajtā, a virāgos, mer kętfajtā kendęr vót. At tis, āhogy nyóttük, a ... ęggyik a virāgos ... szālā, a māsik męg mā, a māsik męg nem gongyolā, ās sę tudom, mi vót [...], mer két fajtā vót. Hāt ... szóvāl sok, sok hóbortyā vót ennek a szövęsnek, męg a vilāgom mindęnnek. Hāt mondom, hoc cóvāl ... ez ijen, ez vót. Hāt a szövęs oszt úgy-ę ... Ez, montām, hoty szóttem ęn izębe nę a zsāknāk válót is. āz különböző, hā hārom, hā csīkosāt ākártunk, ęcs csīkosāt, ęgybe vót ec célęs, ākkor kettő mellettę keskęnyebb, āz ... āz vót a, zsāknāk a formājāt kimutāttā. Ojām vót. Akkor vót ... hārom ... vękony csīk bennę, ojān is vót. Szóvāl āz is, úty cifrāsztuk, hogy nę ętyformā lęgyęn, nę ętyformā lęgyęn. Ázelőt ... szóttünk, fontunk, ākkor a virāgos ... kendęrekęt ki ... onnān a vāsznāt, kihúsztuk a hotyhijāgbā, itātó kúdbā, nem is tudom, hoty hol? Męg a fālusi itātó kutāknā¹ it

máj keves vót a víz, mēn nem is vót sājāt kúttya mindēnkinek, oszt nem szívesem vettē, amikor a párászt, ^{szóvál} a szégény húszta a kúttýábú a vizet. No oszt elég ász hozzá, hogy ijē közös kutákon, ott ... ott mostuk a vāsznāt, mém még a izékēn, a hotyhijākokon lugosztuk a kendērt is, még a ... Jāj, gyerekēm! Mēm mi vót ott a vilāgom mindēn, nem is tudom, lātod! [Nevet.] Hāt ... ázelőt mondom oszt, szövés, fonās vót. Amit egész hétēn mēkfontunk, ásztāt izé ... lēmotólāltuk. Hotyhijākot, a motólāt ... nem tudom nekēd, pedig a vilāgom mindēm vám, megmutātni. Ász hájtāni kellēt, így, így, így. A jizével mēk foktuk az ēggyik ... de hogy ló nē lēgyēn bennē, esztet nem lēhetēt eltéveszteni, mer há mā eltévesztētük, hogy kērēsztūl hájintottunk ēggyet rájtā, mā ákkor ló vót az. Ánnāk hittuk, a lónāk. Oszt ászt mā nehezen lēhet kibogo... Nehezen lēhetēt kibogozni. Tudod-ē? Á ho... az, az mā mindég kísértē, az a izék, ákadāj, hogy ... az ot mindég mēgākātt. Hāt elég ász hozzá, hogy nem én csināl^{tā}..., csak há izé simā, simān izé, hotyhijākoltunk, hibāmēntesen szóttünk vágy motólāltunk, ákkor vót jó a izé, a hotyhijāk nē. No oszt ákkor mindég igyekēsztünk, hogy izé ... lēgālabb ēty ... hāsābot mindēnnāp mēkfonnyunk. Mer mindēn hétēn, ēty hāsābot, hāsāp fonālāt. Áz ... az ēggy, a motólābā, nem, nem is tudom mā nekēd mēmmondāni, hogy ... hogy ēty pā... pāszmā mē... a vilāgon, szó... nē... nē, sok, sokmindēnfēlē hóborcsāgok ennek a ... izének, ennek a szövésnek. Mondom, először motólāltunk, ákkor mostuk a ... izēn a fonālāt, az a ... ábbú ālt ez a lug... lug... lugzózás, hogy a lug... fēlforráltuk a ... izét, a lūgot, oszt ázzāl öntösztük mindég a hotyhijākot, a izét nē, ákkor kelt szép sārgārā a fonāl [...]. Rātētük a lūgot, vágy a ... a hotyhijākot, eszt ē hāmút. Ez még ... as sē tudom, hoty honnān. Áki fāvāl tüzelt a ... onnān, még Dövēmbe is elmētünk izé, hāmú hogy ... lugozni váló izé hāmujēr. Mer az, azok csak ijen erdő ... fāvāl tüzeltek, oszt ákkor onnān szētünk, áhol így rokonok vótāk, a Gēlēcšākoknā is vót ēggy ē ... tānyā Dövēmébūl váló, odā is fēlmentünk izé, szōni, hogy ákāróm mondāni, lu... hāmujēr. No oszt ez a hāmút, a ... áttūl a hāmútūl kelt meg az a, az a vāszony ojā sārgārā, osztān úgy örūltünk, áki kiné, kijé minél szép sārgā vót, ánnāl job vót a lūgjā, a fonāl ugyanígy [...] Hāt rēttenetēsen sok izé vónā ennek.

Elmondta Vincze Lajosné Szabó Piroska háztartásbeli, református vallású, hat elemi osztályt végzett, felsőnyárádi születésű (1930), mindig itt élő bányász-feleség.

A felvételt készítette Pávay Andrea, a Miskolci Egyetem II. magyar szakos hallgatója 1994 szeptemberében.

A beszélgetés során az adatközlő a stafírun g darabjait, szótteseit, kézimunkáit mutatta meg a felvétel készítőjének.

Lejegyezte Kornyané Szoboszlai Ágnes 2005. decemberében.

Megjegyzések a felvételhez

Az adatmentés fontosságát és sürgető időszerűségét mutatja, hogy az az adatközlő, akinek mindennapos foglalkozása volt a kendermunka, a földművelés, a

megváltozott életkörülmények között már keresi, és sajnos sokszor nem is találja a megfelelő szót, kifejezést. Ebből adódik a sok *hotyhíják* a szövegben.

Az adatközlőt megzavarta a kérdező érdeklődése a *tisztaszoba* iránt. Felsőnyarán a tehetősebb családoknál már a 30-as évektől volt egy olyan szoba, amit csak vendégfogadásra használtak. Ez a helyiség a háromszatú parasztház emlékét idézve volt az *elsőház*, azaz az utcai szoba. Az egészen egyszerű, még a negyvenes években is szabadkérményes, szalmafedeles házban az elsőházban lakott a család. Középen volt a *pitar* (előszobaféle), ahonnan fűtötték az elsőházat, és a pitarból nyílt az *elsőház*-zal szemben az *utóház*, amit tárolásra használtak. Módosabb helyeken a család vagy az öregebbek az utóházban laktak, az elsőház lett a vendégség színhelye, és tárolásra további, kintről megközelíthető kamrák szolgáltak.

Az adatközlő beszédében a keleti palócra jellemző *á*-zás, *ā*-zás és *ē*-zés hiánytalanul megvan. A *lány* és *volt* szó helyi ejtésétől (*jāny*, *vót*) nem következetesen, de eltér (*lāny*, *volt*, sőt *vólt*).

A határozott névelő magas hangrendű változata tűnik fel, ha a névelőt a közelre mutató névmási kijelölő jelző előzi meg (*eszt ē hāmūt*).

A lejegyzés módjához

A szövegben tapadó ... a megszakítás jele. A betűközök között alkalmazott ... a vártnál hosszabb szünetet mutatja. A [...] akkor került a kurzivált nyelvjárási szövegbe, ha a magnófelvételhez viszonyítva kimaradt valami a lejegyzésből. A kihagyás oka lehet az érthetlenné gyorsult tempó vagy a jelentős eltérés a beszélgetés tárgyától.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Karcfalva helynevei II.

B.

***Abrahámfalva** ~. L. Abránfalva.

***Ábrámfalva** ~. L. Abránfalva.

Abránfalva *Abránfalva*, *Abránfala*, *Abránfalvába*, *Abránfalába* (S, sz, 139) — 1864: *Abrahámfalva* (P), 1868: *Ábránfalva* (ORBÁN 88), 1994: *Ábrámfalva* (ENDES 40, 42), 2000: úi. (VÁMSZER 103), 2001: *Abránfalva* (PÁL-ANTAL 13). A K-i határrészen a Külső út melletti szántó Kató Feriék szerétől D-re. PESTY adatközlője szerint „hajdan e községből ott laktak”, de a vizes talaj miatt átköltöztek Karcfalvára. ORBÁN BALÁZS is jelzi, hogy „a hagyomány szerint régen Ábránfalva nevű falu állott volna ottan” (i. h.), ez azonban az 1694-es tatárbe-

töréskor elpusztult (ENDES i. h.). A mai határnév alapján álló, ősfoglalásra utaló településnév feltehetően a székelység ősi szervezetének csíki *Ábrám* nemzetségére emlékeztet (PÁL-ANTAL i. h.). Valódi településnév, amelynek alaprészi néveleme a *falu* egyszerű földrajzi köznév, bővítményrészi néveleme pedig az *Ábrahám* személynév R. *Abrán* szabályos hangtani változata, akárcsak a helytörténeti források által őrzött: *Abrahámfalva*, *Ábrámfalva*, *Ábránfalva* egykori, a mai névhasználatból hiányzó településnévvariánsok R. *Abrahám*, *Ábrám*, *Ábrán* személynévi névelemei is (FNESz., KÁZMÉR 267, 275, RMCsSz.).

***Ábránfalva** ~ . L. Abránfalva.

Akaszto-hegy *Akaszto-hégy, -re*. L. Bakacs.

Albert Ferenc kertje *Albét Ferenc kertje, kertjibe* (S, k, 288) — Lok-patak mentén Hü-köz és a Nagy-borvíz közötti erdei kaszáló. Régen Albert Ferenc birtokolta, és kerítés is védte sarjúja végett a hagyományos székely határhasználat gyakorlatának megfelelően, ahol ősszel rendszerint *kosaraztattak* 'földet juhokkal oly módon trágyáztatták, hogy szálláshelyüket, a kosarat bizonyos időközönként más-más helyen állították fel' (ÚMTsz. *kosaraztat*). Napjainkban is az Albert család tulajdona, egy bekerített házikó áll rajta. A név alaprészi néveleme a N. *kert* 1. 'növény- vagy állatvédelmi szempontból körülkerített terület' egyszerű földrajzi köznév (TESz., SZT.).

Albert Ferenc útja *Albért Ferenc útja, útjára* (Ú, 326) — A Foreszter útból Bánya pataka völgyébe elágazó erdei út Albert Ferenc területén.

Alsó-Káposztáskert *Ásó-Káposztáskert, -be* (S, sz, 149) — A Káposztáskert D-i, Nagy-gödör melletti része az Olt belterület fele eső partján, ahol ma is káposztát termesztnek. A név korrelatív párja a Felső-Káposztáskert. Névváltozata: *Besső-Káposztáskert, Káposztáskert*.

Alsó-Kopasz *Ásó-Kopac, -ba, -ra* (Ho, k, 253) — A Kopasz nevű hegyoldal alsó része. Nevének bővítményrészi néveleme a N. *alsó* 'rendszerint két (differenciálódott) terület közül a másikhoz viszonyítva alacsonyabban vagy beljebb levő' képzett melléknév (ÚMTsz.). Korrelatív névpárja: Felső-Kopasz. Névváltozata: *Besső-Kopac*, amely a N. *belső* 'rendszerint két (differenciálódott) terület közül a másikhoz viszonyítva belül vagy beljebb levő' képzett melléknévvel alakult (ÚMTsz.). Korrelatív párja a Külső-Kopasz név.

Alsó-Kőd *Ásó-Kőd, -re* (S, k, 87) — A Kőd D-i, Kőd pataka alsó folyása menti, Csíkdánfalvával határos része. A név bővítményrészi néveleme a N. *alsó* 'a folyóvíz alsó folyása menti' képzett melléknév. Korrelatív névpárja: Felső-Kőd. Névváltozata: *Kőd*.

Alsó-Lesőd *Ásó-Lessőd, Ásó-Lesőd, -be* (S, sz, 132) — Lesőd D-i, Lesőd pataka alsó folyása menti része. Korrelatív névpárja: Felső-Lesőd. Névváltozata: *Lessőd*.

Alsó-Lok *Ásó-Lok, -ba* (Vösz, k, 278) — A Lok völgyének kezdeti kis szakasza Lok-patak alsó folyása mentén. Nevezik még *Kicsi-Lok*-nak, és ritkáb-

ban *Lok-szád*-nak is. Az előbbi a Nagy-Lokkal van korrelációban. Az utóbbi névváltozat a N. *szád* 'földrajzi hely (völgy) bejárata kezdete' egyszerű földrajzi köznévvél alakult (HEFTY GYULA ANDOR, A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben: Nyr. 40: 308). Korrelatív névpárja: Felső-Lok. Névváltozata: *Lok*.

Alsó-Lok-oldal *Āsó-Lok-ódal, -ba* (Vöo, k, 286) — Az Alsó-Lok völgyrész É-i oldala. Korrelatív névpárja: Felső-Lok-oldal.

Alsó-Nyír *Āsó-Nyír, -re* (Do, S, k, 238) — A Nyírnek Köves-patak mentén fekvő, belső része szélén nyírfákkal. *Nyír* néven is említik. Korrelatív névpárja: Felső-Nyír.

Alsó-oldal *Āsó-ódal, -ba* (Vöo, k, 295) — A Ny-i határrészen Lok völgyének D-i oldala erdei kaszálóval Lok-patak alsó folyása mentén.

Alsó-Semlyék *Āsó-Sejmék, Āsó-Sejmék, -be* (S, k, 133) — Semlyéknek a rajta átvezető Lőke útjától D-re fekvő, kisebbik része. A *Sejmék* névváltozata is használatos. A Felső- és Középső-Semlyék nevekkel van korrelációban.

Alsó-Szalók *Āsó-Szalók, -ba* (Do, sz, 104) — 1864: *Also Szalok* (P), 1874: *alsó szalók* (T). Szalók oldalának alsó része, amely Kerek-erdő aldűlője a forrás szerint. Korrelatív névpárja: Felső-Szalók. Névváltozata: *Szalók*.

Alsó-út *Āsó-út, -ra* (Ú, 140) — A K-i határrész legdélibb mezei útja, amely a Külső szerről Lökére visz. *Lőke útja* néven is említik. Korrelatív névpárja: Felső út.

Asztag-kő ~, *-höz, -re*. L. Asztag-kő.

Asztag-kő ~, *-höz, -re* (Szi, e, 343) — 2001: *Asztag-kő* (PÁL-ANTAL 8). A Ny-i határrészen Vigyázó-kő melletti lapos tetejű, fenyves szikla. Neve alaprészi néveleme a N. *kő* 'kiemelkedő szikla' egyszerű földrajzi köznévvől (ÚMTsz.). Az adatközlők nem ismerték a forrás jelezte *Asztag-kő* névváltozatot, amely bizonyára az *Asztag-kő* sziklanévből keletkezett annak hangzásbeli asszociáción alapuló bővítményrészi *asztal* > *asztag* névelemcseréjével.

Avas ~, *-ba* (D, Vö, sz, 169) — 1864: *Avas* (P). A Ny-i határrészen Csíkjenőfalvával szomszédos domb és völgy. A név a jelentésében pontosan ma már azonosíthatatlan R., N. *avas* 'öreg, kopárrá váló erdő; tilos erdő' egyszerű földrajzi köznévvél alakult (ÚMTsz., TESz., ÉKsz.²), amelynek a SzT. többek között 'őserdő, rengeteg' jelentést is tulajdonít.

Avas-tető ~, *-re* (Dt, sz, 159) — 2001: *Alvas tető* (PÁL-ANTAL 8). Az *Avas* nevű domb fennsík jellegű felső része.

Bakacs ~, *-ra* (D, k, sz, 174) — 1864: ~, *Akaszto hegy* (P), 1874: ~ (T), 1909: *Bakács* (T). Madicsa útjától D-re fekvő domb Kápolna-hágót követően, ahol az emlékezet szerint valamikor akasztófa állt. A forrás földülöként tünteti fel. Megnevező funkciójú nevének leíró alapon kategorizálhatatlan *Bakacs* néveleme fogalmi archaizmus. A RMCsSz.-ban találkozunk *Bakacs* családnévvél, de ez a helyi személynévrendszerből és az adatközlők névismeretéből is hiányzik. Ritkábban az *Akaszto-hégy* névváltozata is előfordul. *Bakács* régi hivatalos névváltozata pedig már nem ismert az adatközlők körében..

***Bakács** L. Bakacs.

Balaskó ~, -ra (Do, Dt, k, 73) — A K-i határrészen Szalók legfelső részén húzódó kaszáló. PÁL-ANTAL szerint a neve a csikjenőfalvi vagy csíkszenttamási származású Balaskó család 1566-os fejedelmi birtokadományára emlékeztet (18). A helynévelemként is azonosítható R. *Balaskó* családnév már nem él sem a helyi személynévállományában, sem az adatközlők passzív névkincsében.

Balaskó erdeje ~, *erdejibe* (Dt, e, 74) — Balaskón húzódó fenyves.

Balázs-kút¹ ~, *hoz, -ra* (F, 210) — A Nyugati-Semlyéken, a Balázs család egykori birtokán álló kis mezei kút, amelynek a vize időszakos, ún, színvíz. Nevének alapeleme a többjelentésű N. *kút* egyszerű földrajzi köznév, amelynek névbeli jelentése 'kútként használt forrás'. Névváltozata: *Balázs kútja*¹.

Balázs-kút² ~, -ba (Vö, k, 211) — 1864: *Balás kutya* (P). A Balázs-kút körüli kaszálás terület. Névváltozata: *Balázs kútja*².

Balázs kútja¹ ~, *kútjához, kútjára*. L. Balázs-kút¹.

Balázs kútja² ~, *kútjára*. L. Balázs-kút².

Bálint István kertje *Bálint István kertje* ~, *kertjibe*. L. Partikula kertje.

Bálint völgye *Bálint völgye, völgyibe* (Vö, k, 215) — 1864: ~ (P). A Ny-i határrészen a Rez úttól D-re húzódó völgy Tető-csere szomszédságában, amely egykor a Bálint család birtoka volt.

Bálint völgye útja *Bálint völgye útja, útjához, útjára* (Ú, 207) — A Rez útból D-i irányba elágazó mezei út, amely Bálint völgye fele vezet.

Bánya ~, -hoz (G, Dt, k, 213) — 1864: *Bánya köze* (P), 2001: *bánya, Bányaköz* (PÁL-ANTAL 25). A Ny-i határrészen Bálint völgye útja melletti *Bánya-tető* nevű domb egykori bányahelye gödrökkel, ahol a fejedelemség idején vasércet bányásztak külszíni fejtéssel a csíkmadarasi hámor 1700-as évek elején történt leállításáig (PÁL-ANTAL: i. h.). Névváltozatai: *Bánya-köz, Bánya köze*.

Bánya-köz ~, -re. L. Bánya.

Bánya köze ~, *közire*. L. Bánya.

Bánya pataka¹ ~, *patakához, patakára* (P, 325) — Lok-patak forráságai közül a Veres-bükkből induló ér, amelynek környékén vashánya működött valamikor. A közelmúltban itt feltételeztek higanylelőhelyet is.

Bánya pataka² ~, *patakába* (Vö, e, l, 328) — Bánya pataka menti völgy.

Bánya-patak oldala *Bánya-patak ódala, ódalába* (Vöo, e, l, 321) — Bánya-pataka völgyének É-i oldala.

Bánya-szél *Bánya-széjj, -re* (Dt, k, 214) — A Bánya nevű terület pereme, amelyet kaszálnak. Névváltozata: *Bánya széjje*.

Bánya széle *Bánya széjje, széjjire*. L. Bánya-szél.

Bánya-tető ~, -re (D, k, 221) — 2001: *Bányatető* (PÁL-ANTAL 25). Csíkdánfálvával határos domb, amelynek felső részén régen a Bánya működött.

Bánya-tető orra ~, *orrára* (Dt, k, 222) — 2001: *Bánya-tető orra* (PÁL-ANTAL 8). A Bánya-tető domb felugró, kiugró része. A név alaprészi néveleme a

N. *orr* 'domb kiszögellése, erősen kiugró része' egyszerű földrajzi köznév (ÚMTsz.).

Baric Ádámé ~, *-ba, -ra* (Ho, e, 234) — A Ny-i határrészen Karda Márton kertje melletti fenyves. Egykor a Baric Ádám tulajdonában volt. A *Baric* családnév ma is él a település személynévrendszerében.

Batéz ~, *-ba, -ra* (D, S, k, l, 237) — 1864: ~ (P). A Ny-i határrészen Osztoros útja jobb oldalán fekvő dűlő. Nevének ritkábbik *-é* birtokjeles *Batézé* névváltozata arra enged következtetni, hogy az a terület feledésbe merült valamikori tulajdonosának R. *Batéz* személynévvel alakult. Ez talán a *Batiz* személynévvel hozható kapcsolatba, amelynek családnévi előfordulását a RMCsSz. igazolja, és amelynek R. *Batéz* változatára az erdélyi *Batiz* településnév R. *Bathezfalva* alakja idézhető (SUCIU 58). Így a mai *Batéz* dűlőnév néveleme lehet ez a személynév is, de lehet a *Batézé* névváltozat redukciós *Batéz* helynéveleme is. Újabb névváltozata a képzéses kiegészüléssel *Batézi-dűllő*, amelynek alaprészi néveleme a N. *dűllő* 'határrész' egyszerű földrajzi köznév (ÚMTsz.).

Batézé ~, *-ba, -ra*. L. *Batéz*.

Batézi-dűllő *Batézi-dűllő, -be, -re*. L. *Batéz*.

Batéz pataka *Batéz pataka, patakához, patakára* (P, 230) — Batézon eredő patakocska, amely a Lok-patak bal oldali elágazásába ömlik.

Belső-Káposztáskert *Besső-Káposztáskert, -be*. L. *Alsó-Káposztáskert*.

Belső-Kopac *Besső-Kopac, -ra*. L. *Alsó-Kopac*.

Belső kőkereszt¹ *Besső kőkereszt, -hez* (Ke, 172) — A Ny-i határrészen Kápolna-hágón, a Kőtemetőn kívül Madicsa útja bal oldalán az első út menti kőkereszt. Minden második évben búzaszentelőkor a határt bejáró körmenet élén a pap itt szenteli meg a Ny-i határrészt. Korrelatív névpárja: Külső kőkereszt¹.

Belső kőkereszt² *Besső kőkereszt, -hez* (Do, Dt, sz, 173) — A Belső kőkereszt melletti szántó. Korrelatív névpárja: Külső kőkereszt².

Belső-Pádina *Besső-Pádina, Pádinába, Pádinára* (Ho, Vöo, e, 242) — A *Pádina* nevű hegy, illetve völgy oldalának alsó része Osztoros útjától É-ra. Korrelatív névpárja: Külső-Pádina, névváltozata: *Pádina*.

Blágáé *Bélágáé, Bérágáé, -ba, -ra* (Ho, e, 275) — A Ny-i határrészen Karda Márton kertje és a Fillereké közötti községi terület, ahol a *Blága* családnevű pásztorok szálltak meg régen éjszakára.

Bogoz ~, *-ra*. L. *Bogoz-domb*.

Bogoz-domb ~, *-ra* (D, k, sz, 153) — 2001: *Bogoz* (PÁL-ANTAL 8). A Ny-i határrészen Köcsompótól északra fekvő domb. Nevének bővítményrészi R. *Bogoz* leíró alapon kategorizálhatatlan néveleme fogalmi archaizmus. Ritka névváltozata: *Bogoz*.

Boronás-patak¹ ~, *-hoz, -ra* (P, 333) — 1864: *Boronás patak* (P). A Ny-i határrészen Lok-pataknak a Kútfejektől induló másik forrása, amelynek

mentén 15-30 cm átmérőjű épületfák, ún. *boronafák* sorakoznak. Az adatközlők szerint régen „jogra adtak innen üzemi fát és tűzifát is annak, aki őseitől örökölt”. A név bővítményrészi *boronás* néveleme, képzett mellékneve a N. *borona* ’szálfa, boronafa’ növénynév -s képzős származéka (BALASSA IVÁN, A *borona* néhány jelentése. In: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR–ZAI CZ GÁBOR. Bp., 1997. 26).

Boronás-patak² ~, -ba (Vö, 1, 332) — Boronás-patak¹ menti völgy.

Borvív¹ ~, -héz, -re (F, 203) — Madicsa pataka közelében „pezsgő borvív forrás (savanyu víz) buzog fel” két helyen is (ORBÁN 88). Ez a Mg-Ca-HCO₃-as vizek csoportjába tartozó szénsavas forrásvíz az itteni fürdőtelep természetes gyógyvize. A környékbeliek ivásra és fürdésre használják, tejeskannákban szálítják haza, és felmelegítve reumás bántalmak, idegrendszeri, szív- és keringési panaszok orvoslására használják (ld. JÁNOSI CSABA–PÉTER ÉVA–BERNER ZSOLT–STÜBEN DORIS, A Hargita-hegység és környéke ásványvizes fürdői. In: A Hargita-hegység és környéke ásványvizes fürdői. Szerk. JÁNOSI CSABA–PÉTER ÉVA. Csíkszereda, 2003. 32). Neve a többjelentésű N. *borvív* összetett földrajzi köznévvél alakult, amelynek aktuális jelentése ’kútként használt ásványvízforrás’. *Madicsai-borvív* néven is emlegetik.

Borvív² ~, -héz, -re (F, 348) — A Lucos-tó helyén levő ásványvízforrás. Nevében az ’ásványvízforrás’ jelentésű N. *borvív* összetett földrajzi köznévvől áll (SZT.).

Borvív-oldal *Borvív-ódal*, -ba, -ra (Vö, e, 312) — A Ny-i határrészen a Nagy-loki-borvíztől balra fekvő fenyves völgyoldal.

Bot Ágoston kertje ~, *kertjibe* (S, sz, 107) — A K-i határrész Felső-Lesőd és Urkon közötti szántója. Valamikor Bot Ágoston birtokolta.

Bot András kútja ~, *kútjához*, *kútjára* (F, 217) — 2001: *Bot András kútja* (PÁL-ANTAL 8). Örvendő egykori kútként használt kis mezei forrása Bot András területén.

Bükk-tető ~, -re. L. Szoros-patak teteje.

Cinkos-oldal *Cinkus-ódal*, -ba, -ra (Do, sz, 147) — A Ny-i határrészen a Temetők közt nevű domboldal D-i része a Barompiac közelében. Az adatközlők szerint régen itt *cinkosház* ’cédulaház’ állt, ahol a vásári állatok származását, jogos birtoklását, eladhatóságát igazoló N. *cinkus*-t kezelték, amelynek jelentése ’jegy, bárca, illetve vásárcédula’ (ÚMTsz. *cinkos*², SZT. *cinkus*, NéprLex. *cédula*). Névváltozata: *Temetők közt*.

Csemetekert *Csémetekert*, -be (Dt, e, sz, 204) — A Ny-i határrészen, Kápolna-hágón erdei fenyőcsemetéket nevelő kert a Rez út bal oldalán Cserekapu mellett, amelynek egy része fel is van már szántva, egy másik része pedig az adatközlők megnevezése szerint ún. *csöplesz* ’bozótos, gallyas medverejtek’.

Cserekapu ~, -ra (D, Do, sz, 195) — 1864: *Csere kapu* (P). A Ny-i határrészen a Rez úttól D-re fekvő domb Kápolna-hágót követően. A név

valamikor cserefákkal benőtt területnek a kezdetére utalhat, hisz alapeleme a N. *kapu* 'eleje, kezdete egy újabb tájrésznek' egyszerű földrajzi köznévi (HEFTY 213–4, FNESz. *Cserekapu, Körtekapu*), amelyet A TESz. 'olyan földrajzi hely, amelyen át valamely zárt területre, magaslatokkal határolt vidékre lehet jutni' jelentéssel adhat. Bővítményrészi néveleme a N. *csere* 'tölgyerdő' egyszerű földrajzi köznévi (SzT. *csere*¹). Az emlékezet szerint is egykor erdős terület volt, hisz a falubeliek még számon tartanak egy innen épített házat, amelyet nemrég bontottak le.

Csere-kapu teteje ~, *tetejibe, tetejire* (Dt, sz, 205) — A Csere-kapu nevű domboldal Ny-i, felső része.

Csordakert ~, *-be* (Do, Dt, l, 212) — A Ny-i határrészen, Kápolna-hágón Rez út és Madicsa pataka közötti községi legelő a Csemetekert folytatásában. Neve a N. *csordakert* 'bekerített csordalegelő' összetett földrajzi köznévi alakult.

Csorgó ~, *-hoz, -ra* (F, 289) — Nagy-Madicsa forrása, amelynek vizét régen favályúcska vezette ki. A név a N. *csorgó* 'hegyi forrás, melynek vize csövön vagy vályúszerű csatornán folyik' egyszerű földrajzi köznévi alakult (ÚMTsz.).

Délre járó *Dérre járó, -ba* (Do, sz, 84) — A K-i határrészen Karácsony útjától a *Gazsa* nevű domboldal fele tartó szántó. A név alapeleme a 'valahová, valamire rúgó' jelentésű, főnévi használatú N. *járó* folyamatos melléknévi igenév (SzT.). bővítményrészi néveleme pedig a *-re* határozóragos R., N. *dél* 'domb déli lejtője' egyszerű földrajzi köznévi (HEFTY 164).

Dereglye *Deregye, Deregyébe* (Vö, k, 165) — A nyugati határrészen Csík-jenőfalvával szomszédos völgy Nagy-vész pataka mellett. Megnevező funkciójú nevének kategorizálhatatlan néveleme fogalmi archaizmus. Az ÚMTsz. adatolta *dereglye* 'trágya, föld vagy fa hordására használt vesszőfonásos saroglya' köznévi nem igazán hozható kapcsolatba a völgynévi.

Dorma ~, *Dormába* (Do, k, 256) — 1864: ~ (P). A Ny-i határrészen Kövespatak bal oldalán álló domb, illetve hegy erdei kaszálóval. Megnevező funkciójú nevének kategorizálhatatlan néveleme fogalmi archaizmus.

Dorma teteje ~, *tetejibe, tetejire* (Dt, k, 265) — Dorma legfelső része. Névváltozata: *Dorma-tető*.

Dorma-tető ~, *-re*. L. Dorma teteje.

Döggút ~, *-ba, -hoz* (K, 200) — A Ny-i határrészen Bakacs mellett kijelölt kútszerű gödör, ahová rendszerint az elhullt állatokat temetik. A név a N. *döggút* 'az elhullott állatok elföldelésére szolgáló kút' összetett földrajzi köznévi alakult (ÚMTsz.).

Eger *Eger, -be* (Do, sz, 142) — A K-i határrészen Lesőd pataka melletti domboldal, ahol régen égerfák voltak. Nevének néveleme lehet a N. *éger* 'égerfával benőtt hely' egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz., SzT.), de lehet helynév-elem is.

Éger melléke *Eger mejjéke, mejjékire* (S, sz, 152) — Az *Éger* nevű domb melletti sík terület.

Égés alja *Égés ajja, ajjára* (Ho, e, k, 284) — 1864: *Égés alya* (P). A Ny-i határészen Kopasz szomszédságabeli hegyoldal erdei kaszálóval, ahol az erdő hajdan leégett. Nevének bővítményrészi néveleme a N. *égés* 'leégett erdő, illetve annak helye' egyszerű földrajzi köznév. Névváltozata: *Égés mejjéke*.

Égés melléke *Égés mejjéke, mejjékire*. L. Égés alja.

Elő-Rekettyés *Ős-Rakottyás, -ba* (Do, k, sz, 143) — A kettős osztatú Rekettyésnek a belterülethez közelebb elő, elülső része. Névváltozata: *Rakottyás*, korrelatív névpárja: Hátulsó-Rekettyés.

Északoldal *Északódal, Északódal, -ba, -ra* (Vö, e, 327) — A Ny-i határészen Lok-patak völgyének árnyékos bal oldala, amely közbirtokossági terület. Nevében a N. *északoldal* 'északi fekvésű, árnyékos völgy-, illetve hegyoldal' összetett földrajzi köznév áll.

Északoldal teteje *Északódal teteje, Északódal teteje, tetejibe, tetejire* (Vöt, e, 330) — Északoldal felső része.

Falu kertje ~, *kertjibe* (Do, k, l, 268) — A Ny-i határrészen Gyurkos-vész és Égés melléke közötti domboldal a község gondozta határkerítéssel, amely az erdei kaszálókat választja el a legelőtől. A név a N. *falukertje* 'a falu határkerítése' szó szerkezettel alakult (SzT. *falukertje*: *falukertje*).

Falu útja¹ *Falutja, útjába, útjához, útjára* (Ú, 188) — 1864: *Falutya* (P). A Ny-i határrészen a Foreszter útnak a Falu kertjén átvezető elágazása, amely Nagy-vész fele tart.

Falu útja² *Falutja, útjába, útjához, útjára* (Do, k, 189) — A Falu útja menti kaszáló.

Fatemető ~, *-be* (Te, 128) — A Ny-i határrészen Madicsa útjától jobbra fekvő fakerítéses temető a Templom mögött. Régen Csíkjenőfalva egyedül használta, napjainkban pedig Karcfalva és Csíkjenőfalva együtt. Rövidebb névváltozata: *Temető*¹.

Fehérfenyő ~, *-be, -re* (D, k, 281) — 1864: *Fejér fenyő* (P). A Ny-i határrészen Gelence melletti domb, illetve dombtető Csíkdánfalva szomszédságában. A név többféleképpen is értelmezhető néveleme lehet a N. *fehérfenyő* 'közönséges jegenyefenyves' összetett földrajzi köznév, amelynek alapján a N. *fehérfenyő* 'közönséges jegenyefenyő' növénynév áll (ÚMTsz.), de lehet helynév is.

Fehér-patak¹ ~, *-hoz, -ra* (P, 318) — 1864: *Fejérpatak* (P). A Ny-i határrészen Borvíz-oldalról eredő, Csíkdánfalva fele tartó patak, amelynek PESTY adatközlője szerint „fejér színű vize van”.

Fehér-patak² ~, *-ba* (Vö, k, 319) — Fehér-patak körüli völgy.

Felső-Káposztáskert *Fősső-Káposztáskert, -be* (S, sz, 129) — A Káposztáskertnek az északi része az Olt külterület fele elő partján, a Vasút mellett, amely már részben beépített. Itt is termelnek még káposztát. Korrelatív névpárja: Alsó-

Káposztáskert. Névváltozata: *Káposztáskert, Küsső-Káposztáskert*. Ez utóbbi a Belső-Káposztáskert névvel van korrelációban.

Felső-Kopasz *Fësső-Kopac, -ra* (Ho, e, 235) — A *Kopasz* nevű hegyoldal felső része. A N. *felső* 'rendszerint két (differenciálódott) terület közül a másikhoz viszonyítva magasabban vagy kijebbn levő' képzett melléknévvel (ÚMTsz.) alakult nevének korrelatív névpárja: Alsó-Kopasz. Használják még a N. *külső* 'rendszerint két (differenciálódott) terület közül a kívül vagy kijebbn levő' képzett melléknévet (ÚMTsz.) hordozó, ritkábbik *Küsső-Kopac* és a *Kopac* névváltozatait is. A Külső-Kopasz a Belső-Kopasz névvel van korrelációban.

Felső-Kőd *Fësső-Kőd, -re* (Do, k, 75) — A Kőd-nek a Kőd pataka felső folyása menti lapályos domboldala, amely Csíkjenőfalvával határos. Nevének bővítményrészi neveleme a N. *felső* 'folyóvíz felső folyása menti' képzett melléknév. Névváltozata: *Kőd*, korrelatív névpárja: Alsó-Kőd.

Felső-Lesőd *Fësső-Lessőd, Fësső-Lesőd, -be, -re* (S, sz, 117) — Lesődnek az É-i, Lesőd pataka felső folyása menti része. Névváltozata: *Lessőd*, korrelatív névpárja: Alsó-Lesőd.

Felső-Lok *Fësső-Lok, -ba* (Vösz, e, k, 306) — A Loknak a belterületől távolabbi, Lok pataka felső folyása melletti nagyobbik része. Az Alsó-Lok névvel van korrelációban. Említik még *Nagy-Lok* és *Lok* néven is. Az előbbi korrelatív névpárja a Kicsi-Lok.

Felső-Lok-oldal *Fësső-Lok-ódal, -ba, -ra* (Vöo, e, 299) — A Felső-Lok É-i, fenyves oldala. Korrelatív névpárja: Alsó-Lok-oldal.

Felső-Nyír *Fësső-Nyír, -re* (Do, k, 202) — A Nyír magasabban fekvő része. Névváltozata: *Nyír*, korrelatív névpárja: Alsó-Nyír.

Felső-Semlyék *Fësső-Sejmék, Fësső-Sejmék, -be* (S, k, 108) — Semlyék Leső útjától É-ra, Lesőd pataka felső folyása mentén húzódó, nagyobbik része. *Sejmék, Sejmék* néven is emlegetik. Az Alsó- és Középső-Semlyék nevekkal van korrelációban.

Felső-Szalók *Fësső-Szalók, -ba* (Do, sz, 93) — 1864: *felső Szalok* (P), 1874: *felső szalók* (T). Szalók Leső útjától É-ra, Kőd pataka felső folyása környékén fekvő része. A Kőd homloka nevű földülő aldülője. Névváltozataként a *Szalók* név is használatos. Korrelatív névpárja: Felő-Szalók.

Felső út *Fësső út, -ba, -ra* (S, sz, 116) — A K-i határrész egy ma már felszántott mezei útja, illetve annak környéke, amely Leső útjából ágazott el az Istállóknál É-i irányba. Csak egy dülőút visz a helyén. Az Alsó út névvel áll korrelációban.

Fillereké *Filleréké, -be, -re* (Ho, l, 298) — A Ny-i határrészen Felső-Kopasz völgyes hegyoldalrésze, amelyet a *Filler* ragadványnevű Bot család birtokol.

Filler kútja¹ ~, *kútjához, kútjára* (F, 290) — A Fillerekén levő, kútként használt kis mezei forrás.

Filler kútja² ~, *kútjába* (Vö, k, 291) — A Filler kútja körüli teknőszerű völgy kaszálóval.

Foreszter út *Forésztër út, -hoz, -ra* (Ú, 247) — A Ny-i határrészen a Rez út folytatása az erdős részek fele. Neve a román *drum forestier* 'erdészeti, erdőki-termelő út' megnevezés N. *foreszter út* hibridszavával alakult.

Gazsa ~, *Gazsába* (Do, sz, 91) — A K-i határrészen Leső útjától É-ra fekvő domboldal. A név leíró alapon pontosan kategorizálhatatlan *Gazsa* eleme fogalmi archaizmus. A RMCsSz. homonim családnévi adata alapján a helyi személynévrendszer egy valamikori R. személynéveként is azonosítható, amely az adatközlők mai névismeretéből is hiányzik, de lehet egy feltételezhető korábbi két-részes határnév helynéveleme is.

Gazsa gödre ~, *gödribe* (G, k, 92) — 1864: ~ (P). Gazsa talajmélyedése.

Gidró Alberté *Gidr' Albérté, -be, -re* (Ho, k, 322) — A Ny-i határrészen a Kopasz nevű hegyoldal egyik kaszálója. Egykori tulajdonosa Gidró Albert volt. A *Gidró* családnév ma is élő név a település személynévállományában.

Gidró Ignácé *Gidr' Ignáncé, -ba, -ra* (Ho, k, 338) — A Ny-i határrészen Bányapatak melletti kaszáló a *Gőzös* nevű hegy alatt, amelyet régen Gidró Ignác birtokolt.

Gidrók csüre háta *Gidrók csüre háta, hátához* (S, sz, 130) — A Gidrók szelvi keleti szélén a beltelkek csürei mögötti szántó.

Gödör martja ~, *martjába, martjára* (Do, k, 102) — A K-i határrészen Szalók melletti vízmosásos, eróziómarta, gödrös domboldal. A név alaprészi néveleme a N. *mart* 'meredek domboldal' egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz.).

Gőzös ~, *-be, -re* (H, e, l, 335) — A Ny-i határszélen álló hegy, amely Gyergyóújfaluval szomszédos. Régen a Lokon és ezen a hegyen akarták átvinni a vasutat Gyergyóba. A mai hegynév néveleme többféleképpen is értelmezhető. Lehet egy korábbi *Gőzös-hegy* kétrészes hegynév helynéveleme is, de lehet a metonimikus névátviteles N. *gőzös* 'gőzmozdony, illetve a vele vontatott vasúti szerelvény' köznévi is (ÚMTsz.).

Gőzös-oldal *Gőzös-ódal, -ba, -ra* (Ho, e, 336) — A Gőzös nevű hegy oldalsó része.

Gőzös pataka¹ ~, *patakához, patakára* (P, 346) — Gőzősről eredő kis patak, amely Lok-patak egyik ága.

Gőzös pataka² ~, *patakába* (Vö, e, 345) — Gőzös pataka¹ mentének fenyves völgye.

Gőzös-tető ~, *-re* (Ht, l, 331) — A Gőzös nevű hegy felső része.

Gőzös útja¹ *Gőzös útja, útjához, útjára* (Úsz, 337) — A Foreszter útnak a Gőzősön átvezető szakasza.

Gőzös útja² *Gőzös útja, útjába, útjához, útjára* (Ho, e, 340) — A Gőzös útja¹ menti fenyves.

Gyergyói út *Gyergyai út, -hoz, -ra* (Ú, 178) — A Ny-i határrészen Madicsa útjából É-i irányba elágazó, Csíkjenőfalva fele tartó egykori országút, amely Gyergyóba visz. A gyergyóiak régen ezen az úton jöttek a csíksomlyói búcsúra.

Gyertyán *Gyertyán, -ba* (Do, k, 88) — A K-i határrészen Csíkszentmihállyal szomszédos domboldal Balaskó és Vasas-mocsár szomszédságában. Nevének néveleme feltehetően a N. *gyertyán* 'gyertyános, gyertyánerdő' egyszerű földrajzi köznév (SzT.), vagy egy azzal alakult valamikori többrészes dombnév helynéveleme is.

Gyertyán-tető *Gyertyán-tető, -re* (Dt, k, 89) — Gyertyán felső része.

Gyurkos-vész *~, -be* (D, Vö, k, 245) — A Ny-i határrészen Köves-pataktól D-re húzódó völgyes domb Luka bükke szomszédságában. A név alaprészi néveleme a N. *vész* 'elpusztult erdőrészlet, irtás' egyszerű földrajzi köznév (TESz.). Bővítményrészi leíró alapon ma már kategorizálhatatlan *Gyurkos* néveleme fogalmi archaizmus. FEHÉRTÓI KATALIN (Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983. 149; a továbbiakban: ÁKSz.) homonim névadata alapján talán feltételezhetjük, hogy egy R. személynevet őriz.

Gyurkos-vész pataka *~, patakához, patakára* (Psz, 246) — Luka bükke patakának Gyurkos-vészen átfolyó szakasza, amely Madicsa patakába ömlik.

Gyümölcsös *Gyümölcsös, -be* (Do, gy, sz, 137) — A Ny-i határrészen Madicsa útjától balra levő gyümölcsös egy mezsgyés domboldalon, amelyet a téesz idején telepítettek.

Hadi út *~, -hoz, -ra*. L. Lok út.

Hágó *~, -ba, -ra* (Do, sz, 90) — A K-i határrészen Csíkjenőfalvával határos meredek domboldal. A név néveleme a N. *hágó* 'meredek domboldal, illetve a rajta vezető út' egyszerű földrajzi köznév (SzT.).

Harmad-láb *~, -ba* (S, sz, 105) — A K-i határrészen a Vasút mellett egymás után következő három szántóföld közül a Két-út közét és a Hosszút követő harmadik dűlő. Nevének alaprészi néveleme a N. *láb* 'szántóföld-tábla, földdarab' egyszerű földrajzi köznév (SzT.), bővítményrészi néveleme pedig a N. *harmad* 'harmadik' sorszámnév (ÚMTsz.).

Hármas határ¹ *~, -hoz* (D, 301) — A Ny-i határszélen Karcfalva, Gyergyóújfalu és Kilyénfalva határainak találkozási pontja Veres-bükk pusztáján, amelyet egy mesterséges kőhalom jelöl. A feltehetően redukciós név alapján bizonyára a R., N. *hármas határdomb* 'három faluhatár találkozásánál hányt határdomb' szó szerkezet áll (SzT. *hármas: hármas határdomb*).

Hármas határ² *~, -ba, -ra* (Ho, 1, 302) — A Hármas határ¹ körüli legelő.

Hátulsó-Pádina *Hátissó-Pádina, Hátussó-Pádina, -Pádinába, -Pádinára*. L. Külső-Pádina.

Hátulsó-Rekettyés *Hátissó-Rakottyás, Hátussó-Rakottyás, -ba* (Do, sz, 155) — Rakottyásnak a belterületől távolabbi, a csíkjenőfalvi határ mellett húzódó része. Névváltozata: *Rakottyás*, korrelatív névpárja: Első-Rekettyés.

Hátulsó-Rekettyés-tető *Hátissó-Rakottyás-tető, Hátussó-Rakottyás-tető, -re* (Dt, sz, 154) — 2001: *Hátissó-Rakottyás-tető* (PÁL-ANTAL 8). Hátulsó-Rakottyás felső része. Nevének változata: *Rakottyás-tető*.

Hegy Hëgy, -re (H, sz, 160) — 1864: *hegy* (P). A belterület Ny-i szélét határoló magaslat.

Hegy alja Hëgy ajja, ajjára (Ha, S, sz, 148) — 1864: *hegy alya* (P), 1874: *hegyalya* (T). A Hegy alsó része a Belterület határán. Nevének alapeleme a N. *alja* 'hegyoldal alsó része' birtokos személyjeles egyszerű földrajzi köznévv (ÚMTsz.). A forrás szerint Bakacs aldülője.

Hegy farka Hëgy farka, farkába, farkára (Ho, sz, 187) — A Hegy D-i nyúlványa a csikdánfalvi határszélen. A név alaprészi néveleme a N. *fark* 'a hegynek fark alakú, elkeskenyedő vége' egyszerű földrajzi köznévv (ÚMTsz.).

Hegy felé forduló Hëgy felé forduló, -ba. L. Nyugati-forduló.

Herke Hërke, Hërkébe (Do, k, 240) — 1864: ~ (P), 2002: ~ (VITOS 95). A Ny-i határrészen a Foreszter úttól D-re fekvő domboldal, illetve domb Kőcsompó és Nyír-kert között. Nevének leíró alapon kategorizálhatatlan néveleme fogalmi archaizmus. VITOS szerint „ős hontörténelmi nevet örökít meg” (i. h.). Személynévi jellegét a RMCsSz. homonim családnévi adata is megerősítheti, de egy valamikori többrészes helynévelőzmény mai helynévelemeként is értelmezhető.

Hideg-kút ~, -hoz, -ra (F, 197) — A Ny-i határrészen Örvendő rendkívül hideg vizű, kútként használt mezei forrása.

Hídlás ~, -ra (Ho, Ht, e, l, 323) — Fehér-patak vizes talajú eredőhelye, ahol erdőkitermeléskor ún. *hídlás* 'süppedékes területen fatörzsekből rakott út' (ÚMTsz.) könnyítette az átkelést.

Holtrekesz Hótrekesz, Hótresz, -be (Do, S, k, 269) — 1864: *Holtrekesz* (P). A Ny-i határrészen Madicsa pataka és a Partikulák közötti ingoványos, posványos terület, amelyet nemigen tudnak kaszálni. A denotatív jelentés alapján a név feltehetően egy R., N. *holtrekesz* 'holtág, azaz olyan egykori, elzáródott, lefolyás nélküli, elmocsarasodott patakmeder, amely még nincs feltöltődve' összetett földrajzi köznevet őriz.

Hosszú Hosszu, -ba (S, sz, 115) — 1864: *Hosszu* (P), 1874: *hosszú* (T). A K-i határrészen a Vasút mentén nyúló szántók együttese Két-út köze és Harmadláb között, amelyek PESTY adatközlője szerint a leghosszabbak a határban. A forrás Urkon aldülőjeként tünteti fel. Nevezik még *Hosszu-düllők*-nek is.

Hosszú-düllők Hosszu-düllők, -be, -re. L. Hosszú.

Hosszú-sarok Hosszu-sorok, -ba (H, e, 303) — 2001: *Kokojzás* vagyis *Hosszú-sorok* (PÁL-ANTAL 8). A Ny-i határrészen Hármas határ² melletti fenyves hegy, amely nevezetes fekete áfonyás hely. A név alaprészi néveleme a többjelentésű N. *sarok* egyszerű földrajzi köznévv 'erősen kiugró, meredek előhegy' jelentéssel (HEFTY 307). Újabb névváltozata a *Kokojzás* a N. *kokojzás* 'áfonyával benőtt fennsík, hely' egyszerű földrajzi köznévvvel alakult (MNyjRKSz.), amely az erdélyi köznyelvi román *kokojza* 'kokojsza, fekete vagy piros áfonya' kölcsönszó, növénynévv -s képzős származéka.

Hü-köz ~, -be (Do, k, 279) — 1864: *Hüköz* (P), 1874: *hüköz* (T). A Ny-i határrész földrajzi fekvése következtében különösen hűvös, huzatos domboldala erdei kaszálóval Lok-patak és a Foreszter út között. A név bővítményrészi néveleme a N. *hü* 'hideg' képzetlen melléknév (SzT. *hi, hü*). A *Hü köze* névváltozata is használatos.

Hü köze ~, *közibe*. L. Hü-köz.

Imecs kertje *Imecs kertje, kertjibe* (Do, sz, 144) — A Ny-i határrészen a Külső kőkeresztől délnyugatra húzódó szántó, amely valamikor az Imecs Gergelyé volt. A csíki személynévrendszer *Imecs* családneve már nem él a helyi családnévállományban.

Istállók *Istállók, -ba, -hoz* (É, 131) — A K-i határrészen Leső útja mellett a volt téesz gazdasági épületei.

Jéréke homloka ~, *homlokába, homlokára* (Do, k, 219) — A Ny-i határrészen Nagy-vész pataka melletti falu felőli nézetből nagyon szembeötlő, meredek domboldal, illetve domb erdős kaszálóval, amelyet valamikor a *Jéréke* ragadványnevű Gidró család birtokolt. A név alapeleme a N. *homlok* 'hegynek, dombnak hirtelen leszakadó vége' egyszerű földrajzi köznévi (HEFTY 211).

Jéréke útja ~, *útjához, útjára* (Ú, 201) — A Falu útjának Jéréke homlokán átvezető szakasza.

Juharos vályúja¹ *Joharos válluja, vállujához, vállujára* (V, 304) — Ó-patak mentén egy forrás melletti itatóvályú, ahol régen hálogattak is, vagyis úgy pásztorokdtek, hogy kint laktak az őrzésre bízott állatokkal az esztenán. A név bővítményrészi néveleme a többjelentésű N. *juharos* lexéma, amely 'juharfás' jelentéssel képzett melléknévként (SzT.) és egyszerű földrajzi köznévként is azonosítható.

Juharos vályúja² *Joharos válluja, vállujára* (F, 305) — Juharos vályú¹ forrása.

Kápolna-hágó *Kápona-hágó, -ra, -ba* (Do, k, sz, 175) — 1864: *Kápolna hágo* (P), 1874: *kápolnahágó* (T). A Ny-i határrészen Csíkdánfalvával határos domboldal Bakacs szomszédságában, ahol kápolna lehetett valamikor. A forrás szerint Bakacs földülő aldülője.

Káposztáskert ~, -be (S, sz, 138) — Alszeg DK-i határában fekvő jó káposztatermő terület, közföld a határból kiszakítottan az Olt menti termékeny területen, amelyet a valamikori határhasználat máig élő gyakorlata szerint szétosztanak a falubelieknek (IMREH 172). Egy része már be van építve. Az itt folyó Olt két részre tagolja: Alsó-, illetve Belső- és Felső-, illetve Külső-Káposztáskert. A szántónév a N. *káposztáskert* 'káposztás, káposztával beültetett föld, kert' összetett földrajzi köznévvvel alakult (ÚMTsz.).

Karácsony útja *Karácson útja, útjához, útjára* (Ú, 78) — A K-i határrészen Karcfalva és Csíkjenőfalva keleti irányba tartó határútja. A név bővítményrészi *Karácsony* eleme ma már kategorizálhatatlan névelem, fogalmi archaizmus. A

birtokos jelzős névszerkezet és a RMCsSz. homonim családnévi adata alapján bizonyára egy R. személynév rejlik benne.

Kardák vályúja¹ *Kardák válluja, vállujához, vállujára* (F, 254) — Kopaszon Gyurkos-vész patakának forrása, amelynek vizét régen itatóvályú vezette ki. A helyi szokás szerint a régen a tíz állatot felfogadó pásztorok közül ugyanis a *Karda* családnévűek legeltettek itt. A *Karda* családnév ma is él a település személynévrendszerében.

Kardák vályúja² *Kardák válluja, vállujához* (Vöf, e, 255) — A Kardák vályúja¹ körüli fenyves völgyfő.

Karda Márton kertje ~, *kertjibe* (D, k, 271) — A Ny-i határrészen Kilyénfalvával szomszédos erdei kaszáló Kopaszon, amelyet egykor Karda Márton birtokolt.

Kelence *Kelence, Gelence, Kelencébe, Gelencébe* (D, k, 270) — 1864: *Kelence* (P), 1874: úi. (T), 1909: úi. (T). A Ny-i határrészen Két-patak melletti domb, illetve földülő Kőponk alatt. Neve feltehetően a keleti nyelvjárásterület egy bizonytalan eredetű, feledésbe merült szavát őrzi, amely egyes vélemények szerint a magyar *kelence* 'kőrméhes, méhkert' egyszerű földrajzi köznévi, más vélemények szerint pedig egy szláv jövevényszó, amelynek tövében az ósszláv **klenb* 'juharfa' rejlik (TESz., FNESz. *Kelence*, SzT.).

Keleti-forduló ~, *-ba* (S, D, k, sz, 110) — 1864: *A Keleti vagyis a Lesőd felé forduloba* (P). A XVIII. században már két részre tagolódnak művelés alatti határnak a Belterülettől K-re húzódó, Lesődtől kezdődő egysége. Nevének alaprészi néveleme a N. *forduló* 'az ugarrendszer szerint felosztott határ két része (ugar, vetés) közül egy' egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz.). Ritka névváltozata: *Lesőd felé forduló*, korrelatív névpárja: Nyugati-forduló.

Keleti-Semlyék *Keleti-Sejmék, Keleti-Sejmék, -be*. L. Semlyék¹.

Kendereskert *Kendërëskert, -be* (S, sz, 112) — A K-i határrészen a Vasút mellett húzódó szántó, ahol régen kenderet termesztettek. A székely határhasználat gyakorlatának megfelelően sajátos Olt menti talajviszonyai következtében kendertermesztésre alkalmas területként a határból kiszakított közföld volt, ún. „osztott kendereskert”, amelyet a közösség porciózott (vö. IMREH 172). Nagy része ma már beépített. Neve a N. *kendereskert* 'kenderes, bekerített kenderföld' összetett földrajzi köznévi alakult.

Kendereskert útja *Kendërëskert útja, útjához, útjára* (Ú, 113) — Felszeg Állomás utcájából induló mezei út, amely a Belterület K-i szélén É-i irányba, a Kendereskert fele tart.

Kerek-erdő ~, *-be* (Do, sz, 121) — 1864: *Kerek Erdő* (P), 1874: *Kerekerdő* (T), 1909: *Kerekerdő* (T). A K-i határrészen Leső útja jobb oldalán fekvő dűlő, ahol valamikor erdő volt. A Baricoké- és a Lukácsoké-féle házak innen épültek. A forrás szerint földülő is egyben Alsó-Szalók földülővel.

Kerek-erdő útja ~, *útjához, -ra* (Ú, 120) — Leső útjából elágazó kis mezei utacska, amely Kerek-erdőre visz.

Kereszt teteje *Körös teteje, tetejibe, tetejire* (Dt, sz, 79) — A K-i határrészen Szalók felső része, illetve annak szántója, ahol egy messziről is szembeötlő keresztút van. Pontosabban Leső útja és Karácsony útja keresztezi itt egymást, de az emlékezet szerint valamikor keresztfa is állt ezen a ponton. A dombtető-név feltehetően egy a felcsíki mikrotoponimák körében gyakori, hasonló névadási szemléleten alapuló kétrészes *Keresztút teteje*, illetve *Keresztút-tető* kétrészes név (ld. CSOMORTÁNI 1997: 66, 83, 104) redukciójával keletkezett, annak bővítményrészi *keresztút* összetett földrajzi közneve ugyanis a névhasználat során elveszítette *út* lexémáját. A *Köröszt-tető* névváltozata is használatos.

Kereszt-tető *Körös-tető, -re*. L. Kereszt teteje.

Kertvég ~, *-re* (S, sz, 114) — 1864: *Kertvég* (P), 1874: *kertvég* (T). A K-i határrészen a Kendereskert melletti terület: „ezen helyen levő szántovégek a falu meget levő Kertekre jőnek véggel” (P). Közép-láb aldülője. A név a N. *kertvég* ’a falu külső széle, a kertek alja’ összetett földrajzi köznévvvel alakult.

Két-patak ~, *-hoz, -ra* (Psz, 277) — A Ny-i határrészen Lok-patak kettéágazása, illetve kétágú szakasza. Egyik ága D-i irányba, Csíkdánfalva fele tart, a másik pedig É fele, és Madicsa patakába ömlik.

Két-patak köze ~, *közibe, közire* (Do, Vö, k, 248) — 1864: *Két patak köze* (P). Köves-patak és Lok-patak közötti domboldal völgygel. Nevének alapeleme a többjelentésű N. *köz* egyszerű földrajzi köznév ’két vízfolyás közötti száraz terület’ jelentéssel (ÚMTsz. *köz*¹).

Két-út köze ~, *közibe, közire* (S, sz, 124) — 1864: *Két ut köze* (P), 1874: *két út köze* (T). A K-i határrészen az Alsó út és a valamikori Felső út közötti szántó, illetve a Lökéhez tartozó aldülő.

Kicsi-borvíz ~, *höz, -re* (F, 287) — A Ny-i határrészen Kicsi-Lok kútként használt ásványos forrása Lok-patak és a Foreszter út között. Ritkábban *Kicsi-loki-borvíz* néven is említik.

Kicsi-kút ~, *-hoz, -ra* (F, 77) — A K-i határrészen Kőd mezei forrása, amelyet kútként használnak.

Kicsi-Lok ~, *-ba, -ra*. L. Alsó-Lok.

Kicsi-loki-borvíz ~, *höz, -re*. L. Kicsi-borvíz.

Kicsi-mező ~, *-be, -re* (S, sz, 176) — A Ny-i határrészen Alszegettől D-re fekvő kis szántófield, amely Csíkdánfalvával határos.

Kis-Madicsa¹ ~, *Madicsába, Madicsára* (S, k, 177) — Madicsa pataka völgyének sík része. Korrelatív névpárja: Nagy-Madicsa. Névváltozata: *Madicsa*.

***Kis-Madicsa**². L. Madicsa pataka.

Kóka ~, *Kókába, Kókára* (D, sz, 96) — 1864: *Koka* (P), 1874: *Kóka* (T), 1909: *Koka* (T). A K-i határrészen Kőd és Szalók határolta domb, illetve dülő. Nevének többféleképpen is elemezhető *Kóka* néveleme lehet egy feltételezhető

korábbi kétrészes, illetve többemű helynév helynéveleme, de lehet a helyi személynévállomány R. személynéve is, amely az adatközlők névismertéből is hiányzik, de a mai csíki személynévrendszer élő családneve (RMCsSz.).

Kóka gödre ~, *gödribe* (G, sz, 86) — Kóka talajbemélyedése, amelyet szántanak.

Kokojzás *Kukujzás, -ba*. L. Hosszú-sarok.

Kopasz *Kopac, -ra* (Ho, e, k, 243) — 1864: *Kopatz* (P). A Ny-i határrészen Osztoros útja melletti hegyoldal, illetve hegy Pádina szomszédságában. Egy kis dombja két részre tagolja: Alsó- és Felső-Kopasz. A név a R., N. *kopasz* 'kopár hely, kopárság' egyszerű földrajzi köznévvvel alakult (TESz., SzT.).

Kőcsompó ~, *-ra* (Do, k, 233) — A Ny-i határrészen Madicsa pataka mentén álló sziklás domboldal Herke szomszédságában. Nevében a N. *kőcsompó* 'sziklakúp' összetett földrajzi köznévv áll.

Kőd ~, *-be, -re* (H, S, k, 76) — 1868: *Köd* (ORBÁN 88). A K-i határszélen húzódó Kőd nevű hegység, illetve annak dűlője. A hegynévben a *-d* helynévképzős N. *kő* egyszerű földrajzi köznévv áll, 'feltünőbb sziklaalakulat; sziklás hegy' jelentéssel (FNESz. *Kőd*).

Kőd dombja ~, *dombjára* (D, sz, 81) — A Kőd mellékén álló domb.

Kőd erdeje ~, *erdejibe* (Ho, e, 122) — A Kőd fenyvese.

Kőd homloka ~, *homlokába, homlokára* (Do, k, 80) — 1864: ~ (P), 1874: *Kődhomloka* (T), 1909: *uí.* (T). A Kőd dombjának a belterület fele néző lapályos oldala. A forrás szerint Felső-Szalókot magába foglaló földűlő. PESTY szerint „onnan viseli nevet hogy a felső községek határából lejövő Kőd nevet viselő patak ezen helyet átmettzi és megette egy homlokos hely ál”.

Kőd melléke *Kőd mejjéke, mejjékire* (S, k, 97) — 1864: *Kőd melyeke* (P). Kőd pataka menti sík terület.

Kőd-patak ~, *-hoz, -ra* (P, 97) — 1864: *Kőd melyéke és pataka* (P), 2002: *Kődpataka* (VITOS 169). A Csíkszentmihály határában eredő Kőd patakának, az Olt egyik mellékvizének Karcfalva K-i szélén átfolyó szakasza, amely Csíkdánfalva fele tart. A *Kőd pataka* névváltozata is használatos, akárcsak a többi patakhoz viszonyított nagyobb vízhozamára utaló *Kőd vize* változata is.

Kőd pataka ~, *patakához, patakára*. L. Kőd-patak.

Kőd vize ~, *vizihöz, vizire*. L. Kőd-patak.

Kőhordó ~, *-ba, -ra* (D, l, 167) — 1864: *Kőhordo* (P), 1874: *kőhordó* (T). A Ny-i határrészen a Gyergyói út és a csíkjenőfalvi határ közötti domb, illetve domboldal, amely Mogyorós földűlő része volt. Régen innen vitték a könnyen hasadó követ a falubeli építkezésekhez, úttöltésekhez. Ez utóbbiak esetében családoként a gazdaerőtől függően meghatározott mennyiséget kellett elszállítani, rendszerint nyolc méter hosszúságút.

Kőhordó háta ~, *hátába, hátára* (Do, k, 166) — A Kőhordó nevű domb hátsó oldala. A név alapeleme a N. *hát* 'valaminek a mögöttes része: hegy, domb falu felőli nézetből mögöttes oldala' egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz., SzT.).

Kőhordói-kaszálók *Kőhordói-kaszállók, -ra* (Do, k, 179) — Kőhordó kaszálói.

Kőkút ~, *-hoz, -ra* (F, 249) — A Ny-i határrészen Gőzös-tető kősziklájának forrása, illetve forrásai. A név a N. *kőkút* 'kősziklából fakadó forrás' összetett földrajzi köznévi alakult. *Kőkútak* néven is említik őket.

Kőkutak *Kőkútak, -hoz, -ra*. L. Kőkút.

Kőkutaknál *Kőkútaknál* (Ht, e, 250) — A Kőkutak körüli fenyves.

Kőponk ~, *-ra* (D, k, 274) — 1864: *Kőponk* (P). A Ny-i határrészen Kelence mellett „egy felemelkedet köves domb” (P), amelyet az egyéni mészárosok régen legelőnek használtak. Nevének alapeleme a N. *kőponk* 'a dombnál kisebb sziklás földkiemelkedés' összetett földrajzi köznévi.

Kőtemető ~, *-be* (Te, 145) — A Ny-i határrészen Madicsa útjától délre a Gyümölcsös és Táborhel között fekvő kőkerítéses temető, amely régen Karcfalva és Csíkdánfalva köztemetője volt, mivel eredetileg ez utóbbi is Nagyboldogasszony egyházmegyéhez tartozott. Röviden *Temető*²-nek is nevezik

Kőtemető háta ~, *hátába, hátára* (Do, sz, 159) — A Kőtemető mögötti domboldal szántóval.

Köves-patak¹ ~, *-hoz, -ra* (P, 229) — 1864: *Köves patak* (P). A Ny-i határrészen Pádina vályújától eredő, Két-patak északi ágába ömlő patak, amelynek talaja feltűnően köves.

Köves-patak² ~, *-ba* (Vö, e, k, 228) — 1874: *kövespatak* (T). Köves-patak¹ menti völgy, Madicsához tartozó aldülő.

Köves-patak teteje ~, *tetejibe, tetjire* (Vöt, e, 227) — Köves-patak völgyének legfelső része.

Közép-láb *Közep-láb, -ba* (S, sz, 106) — 1864: *Közép láb* (P), 1874: *Közép láb* (T), 1909: *Közép láb* (T). A K-i határrészen Két-út köze és Hosszú közötti szántóföld. Földülő, amelynek dülője Kertvég. Nevének bővítményrészi néveleme a N. *közép* 'középső' képzetlen melléknév (TESz.).

Középső-Semlyék *Közepső-Sejmék, Közepső-Sejmék, -be* (S, k, 119) — A háromszatú Semlyék középső része Leső útja körül. Névváltozata: *Sejmék*. Korrelatív névpárjai: Alsó- és Felső-Semlyék.

Kútfejek¹ ~, *höz, -re* (F, 320) — A Ny-i határrészen, Veres-bükkben Bányapatak és Boronás-patak forráshelyei. A név alapján a *-k* többesjeles N. *kútfej* 'kútfő, forrás' összetett földrajzi köznévi áll (SzT., ÉKsz.² *kútfő*).

Kútfejek² ~, *-höz* (Do, e, l, 324) — A Kútfejek¹ körüli erdős, legelő terület.

Külső-Káposztáskert *Küsső-Káposztáskert, -be*. L. Felső-Káposztáskert.

Külső-Kopasz *Küsső-Kopac, -ba, -ra*. L. Felső-Kopasz.

Külső kőkereszt¹ *Küsső-kőköröszt, -höz* (Ke, 183) — A Ny-i határrészen a Rez út bal oldalán álló második kőkereszt az Oldal út elágazásánál. Korrelatív névpárja: Belső kőkereszt¹.

Külső kőkereszt² *Küsső kőköröszt, -höz* (Do, sz, 184) — A Külső kőkereszt¹ melletti dűlő. Korrelatív névpárja: Belső kőkereszt².

Külső-Pádina *Küsső-Pádina, Pádinába, Pádinára* (Ho, e, 272) — A Pádina nevű hegyoldal felső része Nagy-vész szomszédságában. A Belső-Pádina név a korrelatív párja. Névváltozatai: *Hátissó-Pádina, Pádina*.

Leső ~, *Lesső, -be, -re* (S, sz, 126) — 1864: *Lesőd* (P). A K-i határrészen Karácsony útjától délre, Semlyék mellett húzódó sík terület, amelyet Lőke útja Alsó- és Felső-Lesőre tagol. PESTY adatközlője szerint: „a felső községek határából lejövő lesőd nevet viselő patak ezen a helyen határunkat at metczy”. Névváltozata: *Lessőd*.

Lesőd ~, *Lessőd, -be, -re*. L. Leső.

Lesőd felé forduló ~, *Lessőd felé forduló*. L. Keleti-forduló.

Lesőd hídja ~, *Lessőd híggya, híggyához, híggyára* (Hí, 125) — Lesőd patakán átvezető híd.

Lesőd pataka ~, *Lessőd pataka, patakához, patakára* (P, 100) — Csíkszenttamáson eredő, majd a K-i határrészre Csíkjenőfalváról Urkonnál érkező azonos nevű patak, amely D-i irányba Csíkdánfalva fele tart. A mellé ásott gödrökben áztatták régen a kendert, és téglavetésre is alkalmas hely volt a környéke. A csíkszenttamási pataknév bővítményrészi névelemében *Lesső pataka* változatát is figyelembe véve feltehetően a *-d* helynévképzős *Leső* helynév áll, amely bizonyára „katonai megfigyelőhelyet jelölt” (SZABÓ T. ATTILA, Dés helynevei. Turda, 1937. 58).

Leső pataka ~, *Lesső pataka, patakához, patakára*. L. Lesőd pataka.

Leső útja ~, *Lesső útja, útjához, útjára* (Ú, 118) — A Külső út bal oldali elágazása, amely Lesőre visz.

Lok ~, *-ba, -ra* (Vö, e, k, l, 317) — 1864: ~ (P). A Ny-i határrész egyik legjelentősebb völgye Lok-patak mentén, amely az utóbbi időben kedvelt hétvégi nyaralóhely lett. A név alapján denotatív jelentéséből következően feltételezhetően a R., N. *lok* ’két hegy közötti völgy’ összetett földrajzi köznévváltozat áll (TESz.). Névváltozatai: *Lok-patak*², *Lok völgye*.

Lok-északi-oldal *Lok-északi-ódal, -ba, -ra* (Vöo, e, k, 314) — 1874: ~ (T), 1909: *Lok északi oldala* (T). A Nagy-Lok völgyrész É-i oldala, illetve annak valamikori földülője. Hivatalos neve a népi névhasználatban nagyon ritka. Névváltozata: *Lok északi ódala*.

Lok északi oldala *Lok északi ódala, ódalába, ódalára*. L. Lok-északi-oldal.

Lok-karéj *Lok-karé, -ba, -ra* (Vöt, k, 285) — A Lok-oldal É-i teteje, félkör alakú pereme, amely közbirtokossági terület. Nevének alaprészi néveleme a N.

karéj 'a völgy felső részét képező, félkörben beléereszkedő hegyoldal' egyszerű földrajzi köznévi (HEFTY 214).

Lok-oldal *Lok-ódal, -ba, -ra* (Vöo, k, 293) — 1864: *lok oldal* (P). Lok-patak völgyének É-i oldala.

Lóköttő ~, *-be, -re* (Do, S, sz, 199) — A Ny-i határrészen az Oldal úttól jobbra fekvő dülő Nagy-kút és Balázs-kút szomszédságában. Hajdan a forgóhátár idején a Nyugati-forduló egyik legelője volt. Itt legeltették a rideg lovakat, és éjszakánként az igás lovakat is ide terelték ki. A székelység közföldjeinek egyik jellegzetes típusára emlékeztet, ugyanis a helyi faluközösség valamikor „fűtermő, a szántókhoz nem csatolható lóköttő helyeket is rendszeresít néhol »az szántóföldeknek és szénafüveknek lábjaik és közöttük« — a faluból mezei munkára kiszálló szekeresek a vonómarhákat, lovakat pihentetőket, legeltetőket számára” (IMREH 169). A helyi történelmi tudat szerint a tatárok, majd az 1848-as honvédek is ide kötötték ki a lovaikat. A név alapján álló névelem bizonyára a SzT. is adotta 'lócövekelő hely' jelentésű R., N. *lókötő*, illetve az ugyancsak R., N. *lókötő hely* összetett földrajzi köznévi. Ez utóbbival alakult korábbi, feltételezhető két-részes határnév ellipszissel nyerhette el a mai alakját.

Lóköttő pástja ~, *pástjára* (Do, k, l, 198) — Lóköttő kaszálója. A név alapnévi néveleme a N. *pást* 'sűrű, alacsony füvel benőtt hely' egyszerű földrajzi köznévi (ÉKsz.²).

Lok-patak¹ ~, *patakhöz, patakra* (P, 316) — 1864: *Lok patak* (P). A Kútfejtől eredő, a Lokon átfolyó patak, amely Madicsa patakába ömlik.

Lok-patak² ~, *-ba*. L. Lok.

Lok-patak melléke *Lok-patak mejjéke, mejjékire* (S, k, 294) — A Lok-patak menti sík terület.

Lok-szád ~, *-ba, -ra*. L. Alsó-Lok.

Lok út ~, *-hoz, -ra* (Úsz, 315) — A Foreszter útnak a Lokon átvezető szakasza Nagy-Madicsa kezdetétől a Gözös aljáig, amelyet a katonaság az első világháborúban hadviselés céljára ún. hadi útként használt. Névváltozata: *Hadi út*.

Lok völgye *Lok vögye, vögyibe* (Vö, e, k, l, 317) — L. Lok.

Lőke ~, *Lőkébe, Lőkére* (S, sz, 141) — 1864: ~ (P), 1874: ~ (T), 1909: ~ (T). A K-i határrészen a Külső út és Nagy-kert közötti szántóföld. Földülökként Semlyéket és Két-út közét foglalja magába. A szántónév ma már leíró alapon pontosan kategorizálhatatlan *Lőke* néveleme fogalmi archaizmus. A RMCsSz.-nak homonim családnévi adata alapján értelmezhetjük egy R. személynévként, amely a helyi személynévrendszerből és az adatközlők névismeretéből is hiányzik már, de egy korábbi többrészes, többelemű helynév szerkezeti változásos helynévelemként is felfogható.

Lőke útja ~, *útjához, útjára*. L. Alsó út.

Lucos-tó *Lucsos-tó, -hoz, -ra* (Vö, l, 347) — 1864: *Lucsosto* (P), 1874: *Lucsos tó* (T), 1909: *Lutsosto* (T), 2001: *Ördög- vagy Lucsos-tó* (PÁL-ANTAL 8). A

Ny-i határrészen egy lápos, ásványvízforrásos tóhely Medve-tó szomszédságában, amely Gyergyóújfaluval határos. Tulajdonképpen egy „6 hektár területű havasi tőzegláp (felláp) ... , amelynek lápi növényzete sok ritka flóraelemet tartalmaz. A tőzeg mennyiségét Emil Pop akadémikus 120.000 m³-re becsülte. Ritka növényei a törpe nyír és a kereklevelű harmatfű” (VOFKORI LÁSZLÓ, Székelyföld útikönyve II. Bp., 1998. 78). A forrás földülökként említi. PESTY adatközlőjétől pedig megtudjuk, hogy nevét arról kapta, „hogy környékébe 12 öl hosszúságú Lucsfákk teremnek jelenben is akkor midőn a környékébe levő más helységekre egy se látható”. A név bővítményrészi *lucos* néveleme a N. *lucfenyő*, *luc* 'erdeifenyő' növénynév -s képzős származéka (PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA, Ember és növényvilág. Bukarest, 1985. 269). A név gyergyóújfalviak által használt névváltozata: *Ördög-tó*. Ennek bővítményrészi *ördög* köznévi néveleme középkori névadási szemléletről tanúskodik, amely az *ördög* alkotásának tulajdonította a rejtélyes, félelmetes, kiismerhetetlen helyeket (NéprLex. *ördög*, *Ördög-árok*, THÉISZ DÓRA, Az *ördög* helyneveinkben: NÉ. 22: 19–23).

Luka bükke ~, *bükkibe*, *bükkire* (Do, k, 267) — 1864: *Luka büke* (P). A Ny-i határrészen Köves-pataktól D-re fekvő domboldal erdei kaszálóval, amelyet valamikor bükkerdő borított. A név alaprészi néveleme a N. *bükk* 'bükkerdő' (ÚMTsz.) egyszerű földrajzi köznévi, bővítményrészi *Luka* néveleme pedig valószínűleg R. személynév, családnév (RMCsSz.), amely a helyi személynévrendszerből és az adatközlők névismeretéből is hiányzik már.

Luka bükke erdeje ~, *erdejibe* (Do, e, 276) — Luka bükkén levő fenyőerdő.

Luka bükke kopasza *Luka bükke kopacca*, *kopaccába*, *kopaccára* (Dt, I, 273) — Luka bükke tetejének *borsfenyős* 'borókafenyős' kaszálója.

Luka bükke pataka ~, *patakához*, *patakára* (P, 257) — Luka bükkéről eredő patak, amely a Lok-patak bal oldali elágazásába ömlik.

Madicsa ~, *Madicsába*, *Madicsára* (D, S, k, I, 232) — 1864: ~ (P), 1874: ~ (T), 1909: *Maditsa* (T), 2001: ~ (PÁL-ANTAL 7). A Ny-i határrészen a Gyergyói úttól D-re húzódó, nagyobb völgyes terület Kőhordó szomszédságában. A forrás szerint földülökként Köves-patak és Hü-köz aldülők tartoztak hozzá. Két részre tagolódik: Kis- és Nagy-Madicsa. ORBÁN BALÁZS ezen a helyen egy egykori *Madicsa* nevű település nyomait véli fölfedezni (88), a helyi hagyomány pedig magának Karcfalvának az eredeti szálláshelyeként említi. A legújabb helytörténeti kutatások azonban azt hangsúlyozzák, hogy ilyen nevű településről igazából egyetlen történeti forrás sem tanúskodik egyértelműen. Így bizonyára „használt és nem lakott terület volt. De földje silánysága miatt használata legelőként vagy szénatermő helyként jöhet számításba. Gabonák közül, amint Orbán Balázs is említi csak zabot termesztettek itt. Vízét azonban használták fűrészmalmok hajtására” (PÁL-ANTAL 13). A név *Madicsa* néveleme PÁL-ANTAL szerint „kabar (vagyis székely) eredetű honfoglalás kori magyar-székely személynév”, amelynek *Madocsa* névváltozata is van (i. h.). A FNESz. is egy homonim személynév-

változatot tüntet fel az általa értelmezett *Madocsa* helységnév etimonjaként, hangsúlyozva, hogy az a R. *Mod* magyar személynév származéka.

Madicsa homloka ~, *homlokába, homlokára* (D, Do, sz, 191) — Madicsa dombja, illetve domboldala.

Madicsai-borvíz *Madicsaji-borvíz, -höz, -re*. L. Borvíz¹.

Madicsai-fürdő *Madicsaji-fürdő, -höz, -re* (É, 190) — A falutól mintegy 4,5 km-re, 750 m magasságban, Madicsa pataka völgyében a Borvíz¹ hasznosítására a századelejen létesített fürdőhely, amelynek már az 1800-as években ismerték a vizét. 1962-ben újították fel, tíz kádas fedett melegfürdőt, szabadtéri medencét és villát építve itt. Az utóbbi években sajnos mindez avatatlan kezek áldozata lett (JÁNOSI–PÉTER–BERNER–STÜBEN 32).

Madicsa mezeje ~, *mezejibe, mezejire* (S, k, 239) — 1864: ~ (P), 2001: *Madicsa mezején* (PÁL-ANTAL 14). Madicsának a Foreszter úttól balra húzódó sík része, ahol a hagyomány emberi település nyomait feltételezi. A helytörténet mai állásfoglalása szerint „néhány ház vagy gazdasági épület létezhetett Madicsa mezején és a patak mentén bármikor, de szervezett faluközösség nem” (PÁL-ANTAL i. h.). A név alaprészi néveleme a N. *mező* 'havasi rét, tisztás' egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz.).

Madicsa pataka ~, *patakához, patakára* (P, 223) — 2002: *Kis-Madicsa, Nagy-Madicsa* (VITOS 169). A Ny-i határrész kisebb-nagyobb patakainak egyesült ága, az Olt mellékvíze, amely Madicsán át tart Csikdánfalva fele. Az 1930-as években 10-12 kis vízfűrész működött itt az erdőről lehozott fenyőtörkékek feldolgozására, amelyekből deszkát és lécet készítettek (PÁL-ANTAL 47). VITOS a mai névanyagban már nem élő *Nagy-* és *Kis-Madicsa* nevű patakokat említi, amelyek egyesült ága „Dánfalvának Város nevű tizesénél az Oltba szakad” (i. h.). Nagyobb vízhozama következtében *Madicsa vize* névváltozata is használatos.

Madicsa vize ~, *vizihöz, vizire*. L. Madicsa pataka.

Méta ~, *Métához* (É, 261) — Pádina tetején álló határfa. A név alapján a N. *méta* 'határjel' egyszerű földrajzi köznévi áll (SzT.).

Mihály Istáné Mihály Istányé, -ba, -ra (S, sz, 123) — A Vasút mellett délen, a Kendereskert szomszédságabeli, részben már be is épített dűlő. Egykori tulajdonosáról, Mihály Istvánról nevezték el.

Mogyorós Magyarós, -ba (D, sz, 136) — 1864: *Magyaros* (P), 1874: *Magyarós* (T), 1909: *Magyaros* (T). A Ny-i határrészen Madicsa útja É-i oldalán húzódó domb, illetve földülő Felszeget követően, ahol „azonnemű fák termettek nagyobb mertekbe” (PESTY). Aldülője: Kőhordó.

Mogyorós oldala *Magyarós ódala, ódalába, ódalára* (Do, sz, 135) — Mogyorós oldalsó része.

Mogyorós-tető *Magyarós-tető, -re* (Dt, sz, 134) — 2001: *Mogyorós tető* (PÁL-ANTAL 8). Mogyorós felső része.

Nagy-borvíz ~, *höz, -re* (F, 311) — Nagy-lok *faküpus, köpus* 'tágas öblű, odvas, esetleg kivájt faderékkel kibélelt' (ÚMTsz.), kútként használt ásványvízforrása Lok-patak és a Foreszter út között, ahol régen fürdőmedence is volt. A feljegyzések szerint: „Két ember jött ide érszükületes fájdalmakkal, akik a forráson alul levő kis medencében kezelték magukat a nagyloki vízzel és gyógyultan távoztak innen” (JÁNOSI-PÉTER-BERNER-STÜBEN 32). Ritkábban *Nagy-loki-borvíz* néven is említik.

Nagy-kert ~, *-be* (S, sz, 150) — A K-i határrészen a Külső út mellett Lőke szomszédságában fekvő dűlő, amely régen a falu veteményese volt, ahol minden lakosnak meghatározott rész jutott. Az ugaron legelő állatok miatt be is volt kerítve.

Nagy-kút¹ ~, *-hoz, -ra* (F, 193) — A Ny-i határrészen a Rez útból elágazó Oldal út melletti kútként használt nagyobb mezei forrás *csugojás* 'füzes' (ÚMTsz. *csigolyás*²) helye.

Nagy-kút² ~, *-ba* (Do, S, sz, 194) — A Nagy-kút¹ körüli szántó.

Nagy-Lok ~, *-ba, -ra*. L. Felső-Lok.

Nagy-loki-borvíz ~, *-höz, -re*. L. Nagy-borvíz.

Nagy-Madicsa¹ ~, *Madicsába, Madicsára* (Do, k, 280) — 1864: *nagy madicsa* (P). Madicsa nagyobbik, Lok-patak menti része, ahol az emlékezet szerint hajdan település is volt, amely a falu korábbi telephelye lehetett. A lakosság innen szivároghatott le az Olt felszáradt árterületére (VÁMSZER 102). A név a Kis-Madicsa névvel van korrelációban. Névváltozata: *Madicsa*.

***Nagy-Madicsa**². L. Madicsa pataka.

Nagy-vész ~, *-be, -re* (Ho, Vö, e, k, 226) — A Ny-i határrészen Jéréke homloka melletti hegyoldal erdei kaszálóval.

Nagy-vész pataka¹ ~, *patakához, patakára* (P, 163) — 1864: *nagy vész pataka* (P), 2001: *Nagyvész pataka* (PÁL-ANTAL 8). Nagy-vészről eredő, Madicsa patakába ömlő vízfolyás.

Nagy-vész pataka² ~, *patakába* (Vö, k, 164) Nagy-vész pataka¹ körüli völgy.

Nyír ~, *-be, -re* (Do, S, k, I, 231) — A Ny-i határrészen a Foreszter út és Nagy-vész pataka közötti terület, ahol egykor egy nagy nyíres volt, de ma többnyire *borsfenyő* 'borókafenyő' (ÚMTsz.) és fenyő borítja. Két részre oszlik: Alsó- és Felső-Nyír. A név a N. *nyír* 'nyírfaedő' egyszerű földrajzi köznévvvel alakult (TESz. *nyír*², SzT.).

Nyír-kert ~, *-be* (Do, S, ke, 258) — 1864: *Nyírkert* (P), 1874: *Nyírkert* (T), 1909: *Nyírkert* (T). A Nyírnek a körüli legelő miatt bekerített része, kaszálója, amelynek szélén még vannak nyírfák. A forrásban földülöként szerepel, amelynek része Örvendő.

Nyugati-forduló ~, *-ba, -ra* (D, H, S, Vö, e, k, I, sz, 158) 1864: *hegy felé fordulo* (P). A két részre tagolódó művelés alatti határnak a Belterülettől, illetve a Hegytől Ny-i irányba húzódó másik nagyobbik egysége. Egyre ritkábban használt névváltozata: *Hégy felé forduló*. Korrelatív névpárja: Keleti-forduló.

Nyugati-Semlyék *Nyugati-Sejmék, Nyugati-Sejmék, -re*. L. Semlyék².

Oláh temető *Olá temető, -be* (Te, 186) — A helységben a múlt századtól adatolható görög katolikus és ortodox lakosok temetkezési helye a Ny-i határrészen, a Hegy farkán. A temetőnév bővítményrészi néveleme a pejoratív N. *oláh* 'román' képzetlen melléknév (ÚMTsz., ÉKsz.²). Névváltozata: *Román temető*.

Oldal út *Ódal út, -hoz, -ra* (Ú, 182) — A Ny-i határrészen a Rez útból Táborhely mellett elágazó, Bakacs meredek domboldalán D-i irányba tartó mellékút. Az alszegiek ezen az úton jártak ki az erdőre, mezőre.

Ó-patak¹ ~, *-hoz, -ra* (P, 310) — 1864: *O pataka* (P). A Ny-i határrészen a Lok-patak jobb oldali mellékága, amely Hosszú-sarokból ered. A pataknev bővítményrészi *ó* 'régí' képzetlen melléknévi eleme feltöltődött, elmocsarasodott patakra utal, amelyet a patak menti mai süppedékes, tőzeges talaj is alátámaszt. Névváltozata: *Ó pataka*¹.

Ó-patak² ~, *-ba* (Vö, e, k, 309) — Ó-patak¹ körüli posványos, tőzeges talajú, fenyves völgy. Névváltozata: *Ó pataka*².

Ó pataka¹ ~, *patakához, patakára*. L. Ó-patak¹.

Ó pataka² ~, *patakába*. L. Ó-patak².

Ostoros ~, *-ba, -ra*. L. Ostoros.

Ostoros ~, *-ba, -ra* (Ho, e, l, 251) — 1864: ~ (P), 1868: ~ (ORBÁN 88), 1874: *Ostoros* (T), 1894: ~, *Ostoros* (VITOS 95), 1909: ~ (T), 2001: ~ (PÁL-ANTAL 41). Fenyves hegytömb, az Északi-Hargita fő kitörési központja az ÉNy-i határszélen Kopasz szomszédságában. „A különben szabályos vulkáni kúp csúcscrésze hiányzik, kráterudvarát DK-i irányban, a Felcsíki-medence felé a Lok patak csapolja le. Az egykori tűzhányó szerkezeti formái még jól látszanak” (KRISTÓ ANDRÁS, A Hargita felszínalaktani jellemvonásai. In: A Hargita-hegység és környéke ásványvizes fürdői. Szerk. JÁNOSI CSABA–PÉTER ÉVA. Csíkszereda, 2001. 6). 1940 és 1944 között, azaz a második magyar időben a karcfalvi, a gyergyóújfalvi és a kilyénfalvi tollas csendőröknek itt volt a szolgálati találkozója. PÁL-ANTAL 1941-ből a község határában fekvő közbirtokossági területként említi (i. h.). Eredeti neve feltételezhetően a ma már ritkábban használt *Ostoros* névváltozat, amely valószínűleg kapcsolatba hozható a *juharfa* R., N. *ostor*, illetve *ostorfa* megnevezésének -s képzős származékával (FNESz. *Ostoros*, MOÓR ELEMÉR, Eltűnt szavaink nyomai földrajzi neveinkben. In: Pais-Eml. 430, KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. IV., átdolgozott kiadás. Debrecen, 1989. 130). Ennek deetimologizációjával alakulhatott a mai névhasználat gyakoribb *Ostoros* névváltozata.

Ostoros pusztája ~, *pusztájára* (Ht, l, 266) — Ostoros legelős része. A név alapeleme a N. *puszta* 'havasi rét, tisztás' egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz.).

Ostoros teteje ~, *tetejibe, tetejire* (Ht, e, 241) — Ostoros legfelső fenyves része 1386 m magasságban, ahonnan be lehet látni az egész Csíki- és Gyergyói-

medencét. A háború idején az adatközlők szerint a katonaság ellenőrző pontja volt itt.

Osztoros útja ~, *útjához, -ra* (Ú, 260) — Batéztól Osztorosra vezető erdei út.

Ördög-tó ~, *-hoz, -ra*. L. Lucos-tó.

Örvendő ~, *-be, re* (Vö, sz, 209) — 1874: *örvendő* (T). A Ny-i határrészen Csíkdánfalvával szomszédos völgy az Oldal út és Bálint völgye között. Az adatközlők szerint földjei kiváló termőföldek, burgonya, gabonafélék egyaránt megteremnek itt. A forrás szerint Nyír-kert aldülője.

Örvendő gödre ~, *gödribe* (G, k, sz, 218) — 1850: *Örvendő gödre* (PÁL-ANTAL 2001: 8). Örvendő talajbemélyedése Karcfalva és Csíkdánfalva határán.

Örvendő oldala *Örvendő ódala, ódalába, ódalára* (Vöo, sz, 216) — Örvendő oldalsó része.

Pádina ~, *Págyina, Pádinába, Pádinára* (Ho, Vö, e, 252) — A Ny-i határrészen Köves-patak szomszédságabeli fenyves hegyoldal, illetve völgy. Részei: Belső- és Külső-Pádina. A név a R., N. *pádina* román népnyelvi kölcsönszóval, egyszerű földrajzi köznévvél alakult, amelyet a MNyJRKSz. 'erdei tisztás' és 'kisebb lapos terület domb vagy hegy oldalán' jelentésekkel adatul (*págyina*), a SzT. pedig 'hegyi, havasi legelő' jelentéssel.

Pádina feje ~, *Págyina feje, fejibe, fejire* (Vöf, e, 262) — A Pádina nevű völgy felső része. A név alaprészében a N. *fej* 'valamely terület, rendszerint völgy felső része' egyszerű földrajzi köznévvél áll (SzT.).

Pádina vályúja¹ *Pádina válluja, Págyina válluja, vállujához, vállujára* (V, 263) — Pádinán található itatóvályú.

Pádina vályúja² *Pádina válluja, Págyina válluja, vállujához, vállujára* (F, 264) — Pádina vályúja¹ forrása.

Partikulák *Pártikulák, -ra* (S, l, 224) — A Ny-i határrészen Madicsa pataka és a Gyergyói út közrezárta hajdani közbirtokossági terület, amelyet az adatközlők szerint régen szétosztottak árendába, „kimérték pártikulába három-négy véka földenként” annak, akinek szüksége volt rá. A név a többjelentésű R., N. *partikula* 1. 'kis földdarab', 2. 'örökségrész' (SzT.) egyszerű földrajzi köznévvél alakult.

Partikula kertje *Pártikula kertje, kertjibe* (S, k, 220) — A Partikulák területén egy községi kaszáló. Ezen volt régen Bálint István kertje is. Névváltozata: *Bálint István kertje*.

Pilicske ~, *Pilicskébe, Pilicskére* (Ho, e, k, l, 334) — 1864: *Pricske* (P). A Ny-i határrészen Lok-pataktól D-re fekvő hegyoldal, illetve hegy Északoldal és Asztal-kő között. Neve bizonyára a FNESz. adatolta szláv eredetű *Pilis-, Piliske*-féle helynevek körébe tartozik. Így „etimológiailag összetartozik a magyar *pilis* 'tonzúra' szláv eredetűjével”, jelentése pedig 'kopasz hegytető; növényzet nélküli, kopár hely' lehet (*Pölöske, Pilis*¹). Névváltozata: *Piricske*.

Piricske ~, *Piricskébe, Piricskére*. L. Pilicske.

Piricske teteje ~, *tetejibe, tetejire* (Ht, k, 339) — Piricske felső része.

Pistáné sarka *Pistáné sorka, sorkába, sorkára* (Vös, e, 236) — 1864: *Pistáné völgye és sarka* (P). Pistáné völgyének É-i része, széle. Nevének alaprészi néveleme a többjelentésű N. *sarok* egyszerű földrajzi köznévv, amelynek névbeli jelentése 'völgy oldalsó kiugró széle'.

Pistáné völgye *Pistáné vögye, vögyibe* (Vö, k, 244) — 1864: *Pistáné völgye és sarka* (P). A Ny-i határrészen Köves-patak felső folyásának jobb oldali völgye Nagy-vész szomszédságában. PESTY adatközlője szerint „Pistáné völgye és Sorka arról veszi nevezetét hogy egy László Pistáné nevezetű asszonynak volt azon tájon kaszáloja”.

Porció¹ ~, *-ba* (Do, sz, 225) — 1864: *Portzio* (P). A Ny-i határrészen a Gyergyói út mellett, Csíkdánfalvával határos terület, amelynek rossz földjei csak zabot termettek. Régen a község tulajdonában volt, így „a községi lakosság között részekre egy formán felosztott” (P). Neve a többjelentésű R., N. *porció* 1. 'részjóság/birtok', 2. 'örök/osztályrész' egyszerű földrajzi köznévvvel alakult (SzT.). Névbeli jelentése egészen pontosan ma már meghatározhatatlan.

Porció² ~, *-ba* (S, k, 82) — A K-i határrészen Kőd pataka melletti volt közbirtokossági rész, amelyet hajdan szétosztottak a falubeliek között.

Rekettyés *Rakottyás, -ba* (Do, sz, 156) — 1864: *Rakotyás* (P). A Ny-i határrészen a Rez út jobb oldalán fekvő terület Avas és Imecs kertje között. PESTY adatközlője feljegyezte, hogy itt „azonnemű fák termettek nagyobb mertekbe”. Részai: Első- és Hátulsó-Rekettyés.

Rekettyés gödre *Rakottyás gödre, gödribe* (G, sz, 157) — Rekettyés talajbemélyedése.

Rekettyés útja *Rakottyás útja, útjához, útjára* (Ú, 170) — A Rez út jobb oldali elágazása, amely É-i irányba Rekettyés fele tart.

Rez út¹ ~, *Réz út, -hoz, -ra* (Ú, 181) — 1864: *Rez útja* (P). Madicsa útjának a Külső kőkeresztől Madicsáig tartó szakasza. A név bővítményrészi néveleme a többjelentésű R., N. *rez* egyszerű földrajzi köznévv, amelynek ma már meghatározhatatlan a névbeli pontos jelentése. Így az lehet: 1. 'erdőbeli irtás', 2. 'hegy; fennsík', 3. 'erdőmaradvány a hegytetőn', 4. 'gazos, bokros hely' (TESz.), de lehet 'hegygerincnek emelkedett része; magas fennsík; erdőbeli tisztás' egyaránt (SzT., MTsz., FNESz. *Rezi*). Névváltozata: *Réz útja*.

Rez út² ~, *Réz út, -hoz, -ra* (Do, sz, 180) — A Rez út¹ jobb oldalán húzódó szántó.

Rez útja ~, *Réz útja, útjához, útjára*. L. Rez út¹.

Román temető ~, *-be*. L. Oláh temető.

Rossz-kút ~, *-ba* (Do, sz, 185) — A Ny-i határrészen a Rez úttól D-re fekvő szántó a Külső kőkereszt szomszédságában, ahol az Oldal út mellett régen egy rossz gémeskút állt favályúval, amely beomlott. Az ugarrendszer idején a pástorok itt itatták a nyájat. Névváltozata: *Rossz kútja*.

Rossz kútja ~, *kútjába*. L. Rossz-kút.

Semlyék¹ *Sejmék, Sejmék, -be* (S, k, 127) — 1864: *Selymek* (P), 1874: *sejmék* (T). A K-i határrészen Leső útjától D-re a csíkdánfalvi határig húzódó terület, illetve dűlő, amely Lőke aldűlője: „arrol viseli nevét hogy régebben vizenősége miatt nagyon selymékes hely volt, ami most látható nedves esztendőkbé” (P). Az emlékezet szerint régen patak folyt át rajta. Három részre tagolódik: Alsó-, Felső- és Középső-Semlyék. Az „északi sarkában Balázs kútja mellett az eke vassalakat és dák korinak tartott cserépedény darabokat vetett fel”, de ezeknek a csíki múzeum nyilvántartásában szereplő leleteknek a kora azonban még nem tisztázott (PÁL-ANTAL 10). A név a N. *semlyék* ’süppedékes, mocsaras hely, vizenyős kaszáló, legelő’ egyszerű földrajzi köznévvvel alakult (ÚMTsz., ÉKsz.²). Névváltozata: *Keleti-Sejmék*, amely a Nyugati-Semlyék névvel áll korrelációban.

Semlyék² *Sejmék, Sejmék, -be* (S, k, sz, 208) — Lókötő vizenyős része a Ny-i határrészen. Névváltozata: *Nyugati-Sejmék*. A Keleti-Semlyék név a korrelációs párja.

Somboriaké *Zsomboriaké, -ba, -ra* (S, sz, 161) — A belterület D-i szélén húzódó, nagyrészt beépített terület, amely régen a már kihalt nemes Sombori család birtoka volt. Névváltozata: *Zsombori-birtok*.

Sombori-birtok *Zsombori-birtok, -ba, -ra*. L. Somboriaké.

Szalók ~, *-ba, -ra* (D, sz, 94) A K-i határrészen Leső útjától D-re, Kóka melletti domb. A Tímár-kert két részre tagolja: Alsó- és Felső-Szalók. Nevének leíró alapon ma már kategorizálhatatlan *Szalók* néveleme fogalmi archaizmus. A RMCsSz. homonim családnévi adata alapján egy R. személynévre is gyanakodhatunk, amelynek nyoma sincs már a helyi személynévrendszerben, és az adatközlők névtudatából is hiányzik. Ellenben egy korábbi többrészes, többelemű helynév szerkezeti változásos helynévelemként is azonosítható.

Szalók alja *Szalók ajja, ajjába, ajjára* (S, sz, 103) — Szalók oldala alatti sík terület.

Szalók oldala *Szalók ódala, ódalába, ódalára* (Do, k, 95) — A Szalók nevű domb oldalsó része.

Szalók teteje ~, *tetejibe, tetejire* (Dt, k, sz, 85) — Szalók felső része.

Székelyé *Székélé, Székéjé, -be, -re* (S, e, 329) — A Ny-i határrészen Lok-patak felső folyása menti, 70-80 éves ún. *láncerdő* ’kitermelésre alkalmas, kinőtt erdő’, amelyet régen a Székely család használt. A *Székéléké* néven is említik.

Székelyeké *Székéléké, Székéjéké, -be, -re*. L. Székelyé.

Szoros-patak¹ *Szoros-patak, -hoz, -ra* (P, 342) — 1864: *Szoros patak* (P). A Ny-i határrészen Lok-patak D-i ága, amely egy olyan völgyben ered, ahol egy szekér éppen csak el tud menni. A név bővítményrészi néveleme a N. *szoros* ’völgyszoros, szűk, keskeny (meredek oldalú) völgy’ egyszerű földrajzi köznévv.

Szoros-patak² *Szoros-patak, -ba* (Vö, e, 1, 341) — Szoros-patak¹ menti völgy.

Szoros-patak teteje *Szoros-patak teteje, tetejibe, tetejire* (Vöt, e, 344) — Szoros-patak völgyének felső, fenyves és bükkerdő borította része. Névváltozata: *Bükk-tető*.

Táborhely *Táborhej, -re* (Do, sz, 171) — 1864: ~ (P). A Ny-i határrészen a Rez út melletti lapályos domboldal Belső- és Külső kökereszt között, ahol az emlékezet szerint katonák táboroztak: „a vajdák idejében midőn a Templomunk körül lévő kerítés erősgül használtatott azon helyen volt a tábornak megtelepedési helye” (P). A név a R., N. *táborhely* ’katonai tábor megtelepedő vagy tartózkodási helye’ összetett földrajzi köznévvvel alakulhatott.

Tatár ~, *-ba, -ra*. L. Tatár Jakab völgye.

Tatár Jakab völgye *Tatár Jakab vögye, vögyibe* (Vö, k, sz, 111) — 1864: ~ (P). A K-i határrészen Leső útjától D-re fekvő völgy Kerek-erdő szomszédságában, amelyet valamikori tulajdonosáról neveztek el. Ritkábban a *Tatár* névváltozata is használatos, de a csíki személynévrendszernek ez a családneve már nem él a helyi személynévállományban.

Temető¹ ~, *-be*. L. Fatemető.

Temető² ~, *-be*. L. Kötemető.

Temetők közt ~, *köziből, közibe* (Do, sz, 146) — A Ny-i határrészen a Fa- és Kötemető közötti szántó. Régies névváltozata: *Cinkus-ódal*.

Tető-csere *Tető-csere, cserébe, cserére* (D, k, sz, 192) — 1864: *Tetőcsere* (P), 1874: úi. (T), 1909: *Tető csere* (T). A Ny-i határrész egyik lapos felső részű dombja a Rez út bal oldalán Bálint völgye mellett, amelynek tetején valamikor messzire ellátzó *csere* ’tölgyerdő’ lehetett (SzT. *csere*¹). A forrás szerint földülő is.

Tető-csere oldala *Tető-csere ódala, ódalába, ódalára* (Do, sz, 196) — A Tető-csere nevű domb oldalsó része.

Tető-csere teteje *Tető-csere teteje, tetejibe, tetejire* (Dt, sz, 206) — A Tető-csere nevű domb felső része.

Tilalmas ~, *-ba* (Vöt, e, k, 292) — A Lok-karéjon egy tíz-tizenegyéves fenyves és a mellette fekvő kaszáló, amely régen a szabad használatától eltiltott erdő, közbirtokossági terület volt. A név a N. *tilalmas* ’tiltott vagy védett erdő, legelő stb.’ egyszerű földrajzi köznévvvel alakult (MTsz., ÉKsz.²).

Tímár-kert ~, *-be* (Do, k, 109) — A K-i határrészen Szalók oldalán fekvő kaszáló, amelyet a *Tímár* ragadványnevű Bíró család birtokolt. Névváltozata: *Tímár kertje*.

Tímár kertje ~, *kertjibe*. L. Tímár-kert.

Tós-Nyír-kert ~, *-be* (S, k, 259) — A Nyír-kert D-i, vizes, gödrös, elszórtan nyíres része.

Tó-szeg *Tó-szég, -be* (S, sz, 151) — 1864: *Toszeg* (P), 1994: *Tószeg* (ENDES 42). A K-i határrészen Leső pataka és az Alsó út közötti szántó, ahol egykor

kenderáztató tó és falurész is volt, amely leégett, „a tatárok 1694-ben elpusztították” (ENDES i. h.). Újonnan beépült része a *Kató Feriék szere* nevű falurész. Nevének alapeleme a többjelentésű *N. szeg* egyszerű földrajzi köznévi, amelynek névbéli jelentése egyrészt lehet ’sarok, szeglet, zug’, másrészt ’falnak vagy mezőnek valamely része’ is (TESz. *szeg*³, ÉKsz.² *szeg*³).

Udvari-földek *Udvari-fődek, -re* (S, sz, 162) — Alszeg K-i szélén húzódó szántók, amelyek a hajdani nemesi Sombori család birtokai voltak. A szántónév bővítményrészi néveleme a *R., N. udvari* ’főnemesi udvarhoz tartozó’ képzett melléknév (ÉKsz.²).

Urkon ~, *-ba, -ra* (Do, sz, 101) — 1864: ~ (P), 1874: ~ (T), 1909: ~ (T), 2002: ~ (VITOS 95). A K-i határrészen Karácsony útjának jobb oldalán Leső melletti szántó. Fődülő a Hosszú nevű aldülővel. A név *Urkon* eleme feltételezhetően a helyi személynévállomány egy *R.* személynéve, amely az adatközlők névismeretéből is hiányzik. VITOS szerint azonban „egy szélesen kiterjedt ősi székely család neve” (i. h.). A RMCsSz. is idéz homonim családnévi adatot. De helynévelemként is értelmezhető, amennyiben az *Urkon* helynév egy többrészes, többemű helynév szerkezeti változása nyomán keletkezett.

Vad-nyak ~, *-ba, -ra* (Ho, e, k, 313) — 1864: *Vadnyaka* (P). Vár bükke É-i nyúlványa erdei kaszálóval, amely tulajdonképpen Osztoros egyik magaslata (1296 m). Nevének alaprészi néveleme a *N. nyak* ’a vonulatok megvékonyodó része’ egyszerű földrajzi köznévi (HEFTY 301), a bővítményrészi pedig bizonyára a *R., N. vad* ’erdő’ egyszerű földrajzi köznévi (TESz.), de lehet a *vad* ’zord, féltelmes’ képzetlen melléknév is. Névváltozata: *Vad nyaka*.

Vad nyaka ~, *nyakába, nyakára*. L. Vad-nyak.

Vár-bükk ~, *-be, -re*. L. Vár bükke.

Vár bükke ~, *bükkibe, bükkire* (H, k, 296) — 1864: *Vár büke* (P), 1868: *Várbükkinek* (ORBÁN 88), 2002: *Várbükk* (VITOS 95), 2000: *Várbüкке* (VÁMSZER 104), 2001: *Várbüкке* (PÁL-ANTAL 13). A Ny-i határrészen Nagy-Madicsa és a csikdánfalvi határ között Osztoros egyik előhegye. A történeti források egykori települést, várat feltételeznek itt: „hajdan ott lett volna a falu” (PESTY), VITOS (155) és VÁMSZER szerint is vár volt ezen a helyen, ahol ”sűrű mezsgyék láthatók. Ma már nem szántók, hanem kaszálók, ahol régi házhelyek pincegödrei is láthatók még” (102–4). PÁL-ANTAL legújabb helytörténeti kutatásai azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy a kedvező természeti körülményeknek köszönhetően itt csupán egy tanyaszerű telephely lehetett (14). Az adatközlők a mai hegynevet egy valamikori várhoz tartozó bükkös névére vezetik vissza. A hegynevet denotatív jelentése alapján bizonyára összefüggésbe hozhatjuk a FNH. földrajzi köznévi listájának *várbükk* ’kiemelkedő idom’ összetett földrajzi köznévi is. Névváltozata: *Várbükk*.

Vár bükke oldala *Vár bükke ódala* (Ho, k, 297) — Vár bükke oldalsó része.

Vár bükke teteje ~, *tetejibe, tetejire* (Ht, k, 300) — 2001: *Várbüke teteje* (PÁL-ANTAL 8). A *Vár bükke* nevű hegy felső része.

***Vár-csorgó** 1868: *Várcsorgójának* (ORBÁN 88), 2000: *Várcsorgó* (VÁMSZER 102), 2002: úi. (VITOS 95). A Vár bükke kapcsán a helytörténeti források adatolta név, amelyet az adatközlők egyáltalán nem ismertek.

***Vár halastava** 1868: *vár halastavának* (ORBÁN 88), 2000: ~ (VÁMSZER 102), 2002: *Várbüke halastava* (VITOS 95). Kihalt név, amelyről az adatközlők nem is hallottak. A források a Vár bükke környékéről idézik: „alább egy — úgy látszik mesterségesen készült — tót vár halastavának neveznek” (ORBÁN i. h.)

Vár-kapu ~, *-ra* (S, e, k, 308) — 1868: *Várkapunak* (ORBÁN 88), 2002: *Várkapuval* (VITOS 95). Vár bükke Csikdánfalvával határos D-i része.

Vasas-mocsár ~, *-ba, -ra* (D, k, 83) — 1864: *vasas mocsár* (P), 1874: *Vasasmocsár* (T), 1909: *Vasas mocsár* (T). A K-i határrészen Csíkszentmihályal szomszédos, nedves talajú kaszáló, illetve fődűlő, amelynek vulkáni kőzetes talaja magas vastartalmú.

Vasúton kívül *Vasúton küjjel, küjjerről, küjjerre* (S, sz, 99) — A Belterület, illetve a Vasút keleti szélén fekvő szántóföld.

Veres-bükk *Vörös-bükk, -be, -re* (Ho, e, l, 283) — 1864: *Veres bük* (P), 1874: *Veres bükk* (T), 1909: *Veresbükk* (T), 2002: *Veresbükk* (VITOS 95). Osztoros „fiatalos” fenyves és bükkös magaslata (1436 m), ugyanakkor volt fődűlő. Névadáskori bükkerdeje feltételezhetően sajátos *veres* ’vörös’ színű lehetett.

Veres-bükk teteje *Vörös-bükk teteje, tetejibe, tetejire* (Ht, e, l, 282) — 2001: *Veresbükk teteje, Veresbükk tető* (PÁL-ANTAL 8). A *Veres-bükk* nevű hegy felső része. Névváltozata: *Vörös-bükk-tető*.

Veres-bükk-tető *Vörös-bükk-tető, -re*. L. Veres-bükk teteje.

Vész melléke *Vész mejjéke, mejjékire* (Ho, k, 307) — 1864: *Vész melyéke* (P), 2001: *Vész mellett* (PÁL-ANTAL 8). A csikdánfalvi határszélen fekvő lapályos hegyoldal Fehér-patak és Vár bükke között. Régi névváltozata: *Vész mellett*.

Vész mellett ~, *mellől, mellé*. L. Vész melléke.

Vigyázó-kő ~, *-re* (Szi, l, 349) — 2001: *Vigyázó-kő* (PÁL-ANTAL 8), 2002: *Vigyázókő* (VITOS 96). A Ny-i határrészen Osztoros 1254 m magas sziklája Asztal-kő mellett. Nagyon messzire, a csíksomlyói templomig is el lehet innen látni. A név bővítményrészi eleme a R., N. *vigyázó* ’megfigyelő, őrködő’ folyamatos melléknévi igenév, amely katonai megfigyelőhelyre emlékeztet (SZABÓ T. ATTILA i. h.). A forrás értelmezése is erre vall: „Hajdan székely őseink a be-betörő tatár csordák és más ellenségek elől e hegyek rengetegei között laktak és rejteikben vonván meg magukat s rejtve el főleg feleségeiket és gyermekeiket ama hegy és szikla csucsokról kémlelték ki, hogy az ellenség eltávozott-e és hol van, mit tesz? Innen vette a Vigyázó-kő is elnevezését” (VITOS 80).

B₁

Antalok pataka¹ ~, *patakához, patakára* (P, 350) — Susujon eredő patak, amely Hátsó-Szakadát patakába ömlik. Az ide települt csángó lakosoké volt a területe. Nevének *Antalok* személynévi eleme bizonyára rájuk emlékeztet.

Antalok pataka² ~, *patakába* (Vö, H, I, 351) — Az Antalok pataka¹ menti völgy.

Árpás ~, *-ba, -ra* (Ho, Vö, e, I, 352) — A Vete nevű havas völgyes hegyoldala. Néveleme leíró alapon pontosan már nem elemezhető. A hely névadáskori növényzetére utalva lehet az *-s* helynévképzős *árpa* 'egyfajta gabona' növénynév, de egy feltételezhető többrészes, többemű névelőzmény esetén lehet szerkezeti változásos helynévelem is.

Csipkés ~. 1941-ben a másodhatár közbirtokossági területe volt (PÁL-ANTAL 41). Ma már nem tartozik Karcfalvához. Nevében bizonyára a N. *csipkés* 'csipkebokorral benőtt hely' egyszerű földrajzi köznévvől áll (ÚMTsz.).

Égés ~, *-be, -re* (Ho, e, I, 353) — A Susuj nevű havas hegyoldala, ahol az erdő valamikor leégett.

Első-Szakadát *Ēső-Szakadát, -ba, -ra* (Ho, I, 354) — A Szakadát nevű havas falu felőli nézetből elülső hegyoldala. Névváltozata: *Szakadát*. Korrelatív névpárja: Hátsó-Szakadát.

Farkas-palló ~, *-ra* (Ho, I, 355) — A moldvai Békás nevű községhez tartozó *Farkaspalló* (r. Puntea Lupului) nevű csángó település határában Susuj Mogyorós melletti forrásos hegyoldala. Régen fakitermelő hely volt, ahonnan deszkát szállítottak. A településnévvé is vált határnév alapeleme a N. *palló* 'árkon, patakon keresztülfektetett deszka vagy gerenda, keskeny gyaloghíd' köznévvől (ÚMTsz., ÉKsz.²), bővítményrészi eleme pedig a személynévként, családnévként is (RMCsSz.) használatos *farkas* állatnév.

Hátsó-Szakadát ~, *-ba, -ra* (Ho, I, 356) — A Szakadát nevű havasrész Első-Szakadát után következő második hegyoldala. Névváltozata: *Szakadát*. Korrelatív névpárja: Első-Szakadát.

Kecske-bükk ~, *-be, -re* (Ho, I, 357) — Vetéhez tartozó havasrész.

Király-kút *Kiráj-kút*. 1941-ben még a másodhatár közbirtokossági területe volt, de az 1921-es földreform nyomán „a másodfokú agrárbizottság elveszi a karcfalviaktól és a békásiaknak adja. A legfelső agrárkomité azonban a békásiak által már birtokba vett havasi legelőt vissza ítéli Karcfalvának. Az ügy azonban nem zárul itt le, a határozat végrehajtása elmarad. Időközben, még 1930-ban, az Országos Magyar Párt panasszal fordul a Népszövetséghez a karcfalvi és a jenőfalvi közbirtokosságok havasi legelőinek és erdeinek a békási románok részéről történt erőszakos elfoglalása miatt. Mivel az ügy nemzetközi visszhangot kap, a konfliktust 1933 áprilisában parlamenti úton zárják le. Az országgyűlés úgy határoz, hogy a területet megveszi az állam a békásiak számára” (PÁL-ANTAL 46). A határnév alapján álló víznév bővítményrészi néveleme a *király* méltóságnév,

amely személynévként, családnévként is használatos (RMCsSz.), és a terület feladásba került tulajdonosát, használóját idézheti fel.

Medve-patak¹ ~, *-hoz, -ra* (P, 358) — A Vete nevű havason eredő patak.

Medve-patak² ~, *-ba* (Vö, e, l, 359) — Medve-patak¹ menti völgy.

Megyéé *Megyéé, -be, -re* (Ho, l, 360) — A második havasrész legelső legelője Rejteken. A karcfalvi egyházközség tulajdona volt. Nevében az *-é* birtokjeles N. *megye* 'egyházközség' köznévvől áll (ÚMTsz. *megye*¹). *Megyé havassa* névváltozatának alapeleme pedig a N. *havas* 'havasi legelő' egyszerű földrajzi köznévvől (ÚMTsz.).

Megyé havasa *Megyé havassa, havassába, havassára*. L. *Megyéé*.

Mogyorós *Magyarós, -ba, -ra* (H, l, e, 361) — Susuj egyik hegysége.

Mogyorós-oldal *Magyarós-ódal, -ba, -ra* (Ho, l, 362) — Mogyorós oldalsó része.

Rejtek *Rejték, -be, -re* (H, l, 363) — Karcfalva havasa Csíkszentdomokos területén Terkőtől északkeletre Szakadátot követően. A név a N. *rejték* 'rejték-hely' egyszerű földrajzi köznévvől alakulhatott (ÚMTsz., ÉKsz.²).

Rejtek háta *Rejték háta, hátába, hátára* (Ho, l, 364) — Rejtek hátulsó, mögöttes oldala.

Rejtek-mező *Rejték-mező, -be, -re* (Ho, l, 365) — Rejtek egykori kaszálója, amelyen *hidlás* 'süppedékes területen fatörzsekből rakott út' is volt (ÚMTsz.).

Susuj ~, *-ba, -ra* (Ho, e, l, 366) — Karcfalva havasa a Keleti-Kárpátokban Neamț megye területén a községtől 28-30 km távolságra. Megnevező funkciójú nevének kategorizálhatatlan néveleme fogalmi archaizmus.

Szakadát ~, *-ba, -ra* (Ho, l, 367) — Karcfalva sziklás, szakadékos hegyoldala Csíkszentdomokos területén Terkő és Rejtek között. Neve a R., N. *szakadát* 'szakadékos, omlás-martos hegy' egyszerű földrajzi köznévvől alakult (MTsz.).

Terkő ~, *-be, -re* (Ho, l, 368) — 2001: *Tarkő*, ~ (PÁL-ANTAL 13), 2002: *Tarkő* (VITOS 80). A Csíki-havasok 1463 m magas hegye Csíkszentdomokos határában, amelynek Karcfalvához tartozó oldalsó része a községtől 20-22 km-es távolságban a másodhatár legelső havasa. Nagyboldogasszony egyházközség tulajdona volt 1948-ban bekövetkezett államosításáig (PÁL-ANTAL i. h.). A FNESz. *Tar-kő* néven említi ezt a hegyet, amelynek bővítményrészi néveleme a N. *tar* 'kopasz' képzetlen melléknév, így a név kopár sziklát jelöl. A helyi névhasználatbeli mai *Terkő* változata deetimologizációval alakult. A *Tar-kő*vel kapcsolatos a Maros és Olt eredetmondája is, „melyet Szentgyörgyi Móricz a nép szájáról ellesve oly szép alakban közölt a Nemzeti Társalgó 1837. évfolyam július havi számában” (VITOS i. h.).

Vete ~, *Vetébe, Vetére* (H, e, l, 369) — Susujt körülvevő havas. Nevének néveleme leíró alapon ma már kategorizálhatatlan, fogalmi archaizmus. Az ÁKSz. homonim személynévi adata (355) arra enged következtetni, hogy egy R. személynév rejtőzhet benne, amely a helyi személynévállományból és az adat-

közlők névismeretéből is hiányzik. Egy korábbi többrészes, többemű helynév-előzmény esetén szerkezeti változásnak köszönhető helynévelemként is azonosítható.

Vete égése *Vete égesse, égéssibe, égéssire* (Ho, 1, 370) — Vete havas oldalsó része.

Vete háta ~, *hátába, hátára* (Ho, e, 1, 371) — Vete falu felőli nézetből mögöttes oldala.

A földrajzi köznevek és helyzetviszonyító elemek szótára

alja *ajja* (-t) 1. 'valami alatt levő hely', 2. 'hegy-, illetve domboldal alsó része'

állomás ~ (-t, -a) 'közlekedési vonalon az utasok le- és felszállására, az áruforgalom lebonyolítására szolgáló hely, építmény'

alsó *āsó* (-t) 1. 'rendszerint két (differenciálódott) terület közül a másikhoz viszonyítva alacsonyabban vagy beljebb levő', 2. 'déli', 3. 'a folyóvíz alsó folyása menti'

alszeg *āszeg* (-et, -e) 'a falu alsó része, alvég'

átjáró ~ (-t, -ja) 'a vasúton keresztül való átjárásra használt, kijelölt hely'

***avas** ~ (-t, -a) 1. 'öreg, kopárrá váló erdő; tilos erdő', 2. 'öserdő, rengeteg'

barompiac *barompiac* (-ot, -a) 'az állatvásár kijelölt helye haszonállatok: szarvasmarha, ló, juh, sertés stb. adásvételére'

bánya ~ (-t, -ja) 'hasznos ásványokat kitermelő üzem'

belső *besső* (-t) 1. 'rendszerint két (differenciálódott) terület közül a másikhoz viszonyítva belül vagy beljebb levő', 2. 'bent a faluban levő, belterületi'

belsőség *bessőség* (-ét, -e). L. belterület.

belterület ~ (-ét, -e) 'település sűrűn beépített belső területe, lakott része'

birtok ~ (-ot, -a) 'földbirtok'

borvíz ~ (*borvizet, borvize*) 1. 'ásványvízforrás', 2. 'kútként használt ásványvízforrás'

bükk ~ (-öt, -e) 'bükkerdő'

csemetekert *csēmētekert* (-ét, -je) 'erdei facsemetéket nevelő kert'

***csere** ~ (-t, -je) 'tölgyerdő, tölgyes'

csipkés ~ (-t, -e) 'csipkebokorral benőtt hely'

csordakert ~ (-ét, -je) 'bekerített csordalegelő'

csorgó ~ (-t, -ja) 'hegyi forrás, melynek vize csövön vagy vályúszerű csatornán folyik'

***dél** ~ (-t, -je) 'hegy vagy domb déli lejtője'

domb ~ (-ot, -ja) 'lejtős oldalú, 200 m-nél nem magasabb földfelszíni kiemelkedés'

döngkút ~ (-at, -ja) 'az elhullt állatok elföldelésére szolgáló kút'

dülő *düllő* (-t, -je) 1. 'határrész', 2. 'a birtoknak a határban fekvő része'

éger *eger* (-t, -e) 'égerfával benőtt hely'

égés ~ (-t, -se) 'leégett erdő, illetve annak helye'

első *ēső* (-t) 'térben (leg)elül levő, elülső'

erdő ~ (-t, *erdeje*) 'vadon növény vagy telepített fák együtt élő és az alattuk, köztük élő bokrokkal s más növényekkel egységes tenyészetet alkotó nagyobb tömege'

északi ~ (-t) 'észak felé eső'

északoldal *északoldal* (-t, -a) 'északi fekvésű, árnyékos völgy-, illetve hegyoldal'

falukertje ~ (*falukertje*) 'a falu határkerítése'

fark ~ (-ot, -a) 'hegynek fark alakú, elkeskenyedő része'

fehértanyú ~ (-t, -je) 'közönséges jegenyefenyves'

fej ~ (-et, -e) 'valamely terület, rendszerint völgy felső része'

felső *felső* (-t) 1. 'rendszerint két (differenciálódott) terület közül a másikhoz viszonyítva magasabban vagy kijebben levő', 2. 'északi', 3. 'a folyóvíz felső folyása menti'

felsőszeg *felsőszeg* (-et, -e) 'a falu felső része, felvég'

forduló ~ (-t, -ja) 'az ugarrendszer szerint felosztott határ két része (ugarvetés) közül egy'

forrásterület *forrásterület* (-at, -ja) 'erdészeti, erdőtermelő út'

föld *föld* (-et, -je) 'kisebb földtulajdon'

főút ~ (-at, -ja) 1. 'főútvonal', 2. 'a település legnagyobb útja, utcája'

főútca ~ (-t, -ja) 'a legforgalmasabb, központi jellegű útca'

futballpálya *futballpálya* (-t, -ja) 'labdarúgópálya, sportpálya'

fürdő ~ (-t, -je) 'fürdőhely, gyógyhely'

gödör ~ (*gödört, gödre*) 'természetes, illetve mesterséges (kerek) talajmélyedés'

gyertyán *gyertyán* (-t, -ja) 'gyertyánerdő'

gyümölcsös *gyümölcsös* (-t, -e) 'gyümölcsfákkal beültetett terület'

hadú *hadú* ~ (-at, -ja) 'hadviselés céljára használt út'

hágó ~ (-t, -ja) 'meredek domb-, hegyoldal, illetve a rajta vezető út'

halastó ~ (-t, -ja) 'halak tenyésztésére alkalmassá tett (mesterséges) tó'

harmad ~ (-ot, -ja) 'harmadik'

háromhatár(domb) ~ (-t, -a) 'három faluhatár találkozásánál hányt határdomb'

hát ~ (-t, -a) 1. 'széles, lapos felületű, lankásan lejtőző kis magaslat, földhát', 2. 'valaminek a mögöttes része: hegy, domb falu felőli nézetből mögöttes oldala', 3. 'valami mögött fekvő terület, valaminek a mege/möge'

határutca ~ (-t, -ja) 'a belterület határán húzódó, határu is szolgáló útca'

hátsó ~ (-t). L. hátulsó.

hátulsó *hátulsó* (-t) 'térben leghátul levő'

havas ~ (-t, -a) 'havasi legelő'

hegy *hegy* (-et, -e) 'a dombnál magasabb és meredekebb földfelszíni kiemelkedés'

híd ~ (-at, -ja) 'folyóvíz fölött az áthaladást lehetővé tevő építmény'

?***holtrekesz** *hótrekesz, hótresz* (-t, -e) 'holtág, azaz olyan egykori, elzáródott, lefolyás nélküli, elmocsarasodott patakmeder, amely még nincs feltöltődve'

homlok ~ (-ot, -a) 'hegynek, dombnak hirtelen leszakadó vége'

járó ~ (-t, -ja) 1. 'ösvény', 2. 'valahová rúgó, nyúló szántóföld'

juharos *joharos* (-t, -a) 'juharfás'

káposztáskert ~ (-et, -je) 'káposztás, káposztával beültetett föld, kert'

kapu ~ (-t, -ja) 'eleje, kezdete egy tájrésznek', 2. 'olyan földrajzi hely, amelyen át valamely zárt területre, magaslattal határolt vidékre lehet jutni'

karéj *karé* (-t, -ja) 'a völgy felső részét képező, félkörben beléereszkedő hegyoldal'

kaszáló *kaszálló* (-t, -ja) 'rendszeresen kaszált rét, mező'

***kelence** *kelence* (-t, -je) 'körméhes, méhkert'

keleti ~ (-t) 'a belterületől keletre levő'

kendereskert *kendérés kert* (-ét, -je) 'kenderes, bekerített kenderföld'

keresztút *kérésztút* (-at, -ja) 'valamely utat keresztező út; útkeresztződés'

kert ~ (-ét, -je) 1. '(házhoz tartozó, bekerített) telek, amelyen gyümölcsöt, zöldséget vagy virágot termesztnek', 2. 'növény- vagy állatvédelmi szempontból körülkerített terület'

kertvég ~ (-et, -e) 'a falu külső széle, a kertek alja'

kokojzás *kokojzás* (-t, -a) 'kokojzával, illetve kokojzával, fekete vagy piros áfonyával benőtt hely'

kopasz *kopac* (-ot, -a) 'kopár hely, kopárság'

kő ~ (*követ, köve*) 'kiemelkedő szikla, sziklacsoport, sziklás hegy'

kőcsompó ~ (-t, -ja) 'sziklakúp'

kőkút ~ (-ak, -at) 'kősziklából fakadó forrás'

kőponk ~ (-ot, -ja) 'dombnál kisebb sziklás földkiemelkedés'

köz ~ (-t, -e) 1. 'térköz, két földrajzi hely közötti terület, határrész', 2. 'két vízfolyás közötti száraz terület'

közép *közep* (-ét). L. középső.

középső *közepső* (-t) 'térbeli vonatkozásban három azonos terület közül a két szélső közé eső, köztük levő'

közös kút ~ (-at, -ja) 'a falu, falurész vagy utca lakosai által közösen épített és használt kút'

központ ~ (-ot, -ja) 'a községnek az a része, ahol a gazdasági, társadalmi, közigazgatási, művelődési élet összpontosul'

község kútja ~ (*község kútját*) 'olyan közkút, amelyet a község előljárósága létesített a község használatára'

kubikgödör ~ (*kubikgödört, kubikgödre*) 'kubikolás alkalmával keletkezett gödör'

kút ~ (-at, -ja) 1. 'ivóvíz felszínre hozatalára való, henger alakú, védett falú gödör a tartozékokkal együtt', 2. 'forrás', 3. 'kútként használt forrás'

kútfej ~ (-et, -e) 'forrás'

külső *küsső* (-t) 1. 'rendszerint két (differenciálódott) terület közül a kívül vagy kijebb levő', 2. 'külterületi'

külszer *külszér* (-t, -e) 'a belterületen kívül, a külterületen létesült, fekvő falurész'

- külváros** ~ (-t, -a) 'a város központjától távol levő városrész'
- láb** ~ (-at, -a) 'szántóföld-tábla, földdarab'
- lok** ~ (-ot, -a) 'két hegy közötti völgy'
- *lókötő** ~ (-t, -je) 'lócövekelő hely'
- mart** ~ (-ot, -ja) 'meredek hegy- vagy domboldal'
- mellék** *mejjék* (-ét, -e) 'a mellette fekvő terület'
- méta** ~ (-t, -ja) 'határjel'
- mező** ~ (-t, *mezeje*) 1. 'alacsony növényzetű, különösen füves (sík) terület; szántóföld', 2. 'havasi rét, tisztás'
- mocsár** ~ (*mocsarat, mocsara*) 'növényzettel lepett sekély állóvíz'
- mogyorós** *magyarós* (-t, -a) 'mogyoróbokros hely, mogyorós erdő'
- nyak** ~ (-at, -a) 'a vonulatok megvékonyodó része'
- nyír** ~ (-t, -e) 'nyírfaerdő'
- nyugati** ~ (-t) 'a belterületől nyugatra levő'
- oldal** *ódal* (-t, -a) 'hegy-, domb-, illetve völgyoldal lejtő'
- oldalút** *ódalút* (-at, -ja) 'a főúttal egyirányú mellékút'
- orr** ~ (-ot, -a) 'domb, hegy kiszögellése, erősen kiugró része'
- *pádina** ~, *págyina* (-t, -ja) 'erdei tisztás; kisebb lapos terület domb vagy hegy oldalán; hegyi, havasi legelő'
- palló** ~ (-t, -ja) 'árkon vagy patakon keresztülfektetett deszka vagy gerenda, keskeny gyaloghíd'
- parkert** ~ (-ét, -je) 'a mindenkori pap használta egyházi birtok, kert'
- park** ~ (-ot, -ja) 'nagyobb díszkert'
- *partikula** *pártikula* (-t, -ja) 1. 'kis földdarab', 2. 'örökségrész'
- pást** ~ (-ot, -ja) 'sűrű alacsony fűvel benőtt hely'
- patak** ~ (-ot, -a) 'a folyónál kisebb folyóvíz'
- piac** ~ (-ot, -a). L. *piactér*.
- piactér** ~ (*piacteret, piactere*) 'az élelmiszereket, árucikkeket árusító heti, illetve országos piac tartására kijelölt hely'
- *porció** *porció* (-t, -ja) 1. 'részjószág/birtok', 2. 'örök/osztályrész'
- puszta** ~ (-t, -ja) 'havasi rét, tisztás'
- *rejtekek** *rejték* (-ét, -e) 'rejtekhely'
- rekettyés** *rakottyás* (-t, -a) 'rekettyefűzzel benőtt terület'
- *rez** ~, *réz* (*rezet, reze*) 1. 'erdőbeli tisztás', 2. 'hegy; fennsík', 3. 'erdőmaradvány a hegytetőn', 4. 'gazos, bokros hely', 5. 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport fő csúcsa; magas fennsík; erdőbeli tisztás'
- sarok** *sorok* (*sorkot, sorka*) 1. 'völgy oldalsó kiugró szélé', 2. 'erősen kiugró, meredek előhegy'
- semlyék** *sejmék, sejmék* (-ét, -e) 'süppedékes, mocsaras hely, vizenyős kasszáló, legelő'
- szád** ~ (-at, -a) 'földrajzi hely (főleg völgy), bejárata kezdete'
- szakadát** ~ (-ot, -ja) 'szakadékos, omlás-martos hegy'
- szeg** *szég* (-et, -e) 1. 'sarok, szeglet, zug', 2. 'a falnak vagy mezőnek valamely része'
- szél** *széjj* (-et, -e) 1. 'terület külső része', 2. 'mélyedés közvetlen környéke'

szemea *szēmēa* (-t, -ja) 'gépállomás'
szer *szēr* (-t, -e) 1. 'utca', 2. 'falurész'
szoros *szoross* (-t, -a) 'völgyszoros, szűk, keskeny (meredek oldalú) völgy'
táborhely *táborhej* (-et, -e) 'katonai tábor megtelepedő vagy tartózkodási helye'
temető ~ (-t, -je) 'a halottak eltemetésére hivatalosan kijelölt hely'
tető ~ (-t, -teteje) 'dombnak, hegynek, völgynek legfelső, viszonylag lapos része'
tilalmas ~ (-t, -a) 'tiltott vagy védett erdő, legelő stb.'
tó ~ (-t, -ja) 'tengerrel összeköttetésben nem levő, állandó medrű, mélyebb állóvíz'
út ~ (-at, -ja) 'a szárazföldi közlekedés számára épített, nagyjában egyenes szélességű sáv'

utca ~ (-t, -ja) 'a településen kisebb közlekedési útvonal'
***vad** ~ (-at, -ja) 'erdő'
***várbükk** ~ (-öt, -e) 'kiemelkedő idom'
vasút ~ (-at, -ja) 'vágánnyal ellátott pálya, útvonal, amelyen tömeges szállításra alkalmas vonatok közlekednek'
vasútállomás ~ (-t, -a) 'megfelelő épületekkel, berendezésekkel ellátott hely, ahol a vonatok megállnak'
vész ~ (-t, -vesze) 'elpusztult erdőrést, irtás'
víz ~ (*vizet, vize*) 'nagyobb patak, folyóvíz'
völgy *vőgy* (-et, -e) 'hegyek, magaslatok közt alacsonyabban fekvő terület'
zsákutca ~ (-t, -ja) 'egyik végén beépített vagy lezárt utca'

Rövidítések

A földrajzi helyek, tereptárgyak rövidítései

D	domb	Hí	híd	Té	tér
Do	domboldal	Ho	hegyoldal	Ú	utca
Dt	dombtető	Ht	hegytető	Ú	út
É	épület, építmény	K	kút	Úsz	útszakasz
F	forrás, kútként használt forrás	Ke	út menti kereszt	V	vályú
Fo	folyó	P	patak	Vö	völgy
Fr	falurész	Psz	patakszakasz	Vöf	völgyfő
G	gödör	S	sík	Vöo	völgyoldal
H	hegy	Szi	szikla	Vös	völgysarok
Ha	hegyalja	Szo	szobor	Vösz	völgyszakasz
		Te	temető	Vöt	völgytető

A művelési jelleg rövidítései

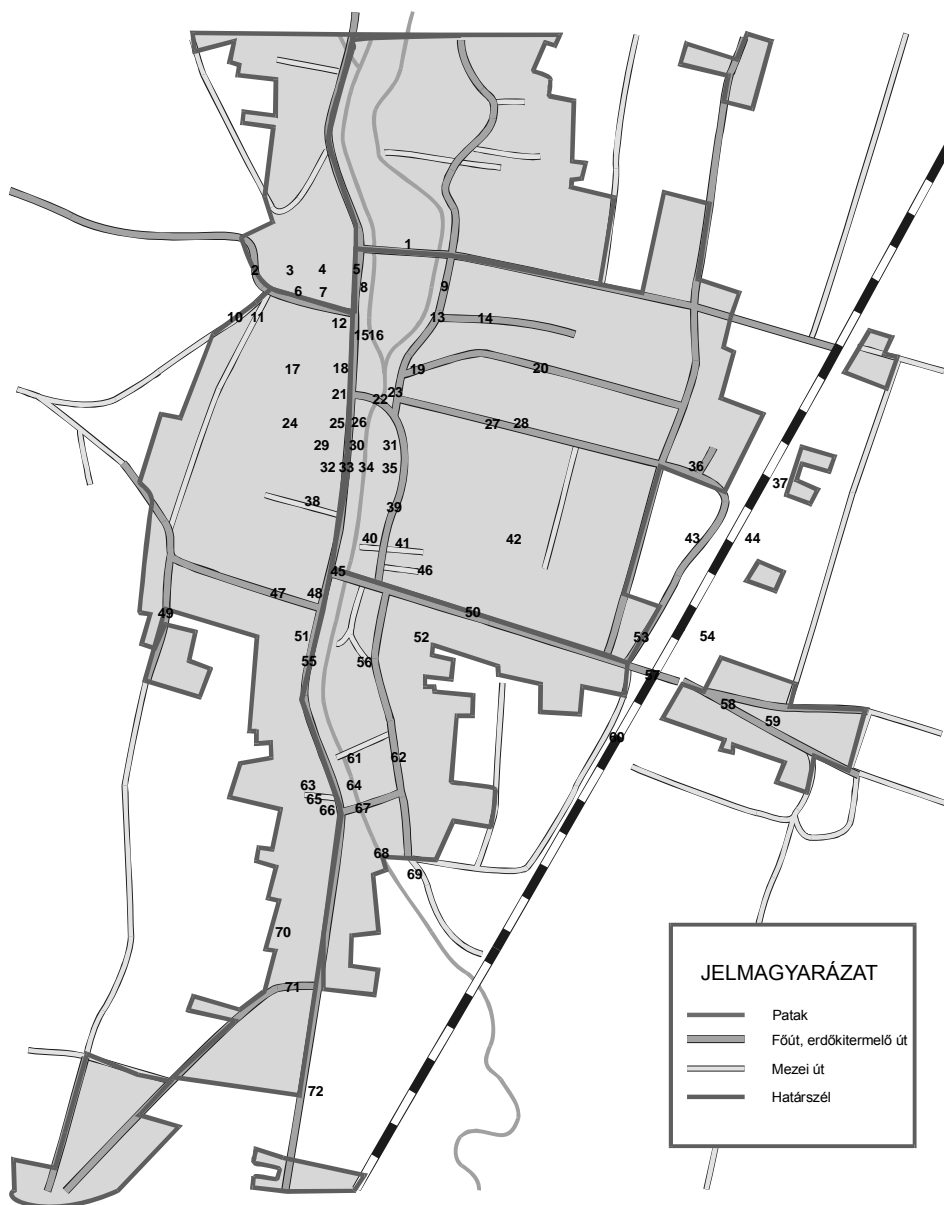
e	erdő	k	kaszáló	l	legelő
gy	gyümölcsös	ke	kert	sz	szántó

Egyéb rövidítések

D-i	déli	N.	népnyelvi, nyelvjárási	~	a szócikkben a
DK-i	délkeleti	Ny-i	nyugati		köznyelvvél
é.	éves	r.	román		megegyező adat,
É-i	északi	R.	régi nyelvi		illetve népnyelvi
ÉNy-i	északnyugati	uí.	a szócikkben az elő-		ejtés jelölésére
fm.	földműves		ző adattal megegyező		
K-i	keleti		adat helyett áll		

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

KARCFALVA A.



Kiss Lajos-díj

A tudományos díjat férjem, dr. Kiss Lajos nyelvész akadémikus emlékére hozom létre, aki a magyar és a szláv nyelvtudomány számos területét művelte, s elsősorban a nyelvtörténet és a lexikográfia terén ért el kiemelkedő eredményeket. Monográfiáiban és a négyszázat meghaladó számú más publikációjában nemcsak elmélyült szakmai ismeretek, hanem széleskörű műveltség, többek között kiterjedt irodalmi tájékozottság és a térképészet iránt érzett vonzalom mutatkozik meg. Munkásságának központi területét a névkutatás, kiváltképpen a történeti helynévkutatás jelentette. Fő műve az öt kiadásban megjelent „Földrajzi nevek etimológiai szótára”, amely hosszú időre mértéket szab a magyar helynév-etimológiai kutatások számára.

Mivel Kiss Lajos Debrecenben született, iskoláit és egyetemi tanulmányait is ott végezte, s egész életében erősen kötődött szülővárosához, továbbá egyetemi oktatóként is a Debreceni Egyetemen kezdte el tudományos pályáját, és kívánsága szerint utolsó nyughelye is Debrecenben van, a díj gondozását a Debreceni Egyetemre, közelebbről a Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékére bízom. E döntésem az is motiválta, hogy én magam is Debrecenben születtem, és ott végeztem alsó és középfokú tanulmányaimat.

Az emlékére alapított díj neve: *Kiss Lajos-díj*, amely annak a 40 év alatti hazai vagy külföldi kutatónak ítéhető oda, akinek munkássága a magyar névtörténeti (személy- vagy helynévtörténeti) kutatásokat jelentős új tudományos eredményekkel gazdagította. Az odaítélés alapja lehet kiemelkedő értékű tudományos könyv (monográfia, szótár vagy más mű), illetőleg egyenletesen magas színvonalú publikációkban, tanulmányokban megmutatkozó tudományos pálya.

A díj alapjául szolgáló törzstőkét elkülönített számlán helyezem el. A díj összege a törzstőkének, illetőleg a továbbiakban az éves kamataival rendszeresen megnövelt törzstőkének az odaítélést megelőző egy évben számított ésszerűen kerekített mindenkori kamata. A díjazott a pénzbeli díjon kívül díszes emléklapot is kap. A díj odaítélése 2 vagy 3 évenként történik, amiről a díjat odaítélő bizottság egyhangú döntéssel hoz minden esedékes alkalommal határozatot. Ugyancsak egyhangú határozattal dönt a bizottság a mindenkori díjazott személyéről is. A díj odaítélésére a bizottság tagjai jogosultak javaslatot tenni.

A Kiss Lajos-díj odaítélését négy tagú bizottság végzi. Ennek tagjai: dr. Kiss Lajosné dr. Fehértói Katalin a díj alapítója, dr. Nyirkos István professzor emeritus (Debreceni Egyetem), dr. Solymosi László egyetemi tanár (Debreceni Egye-

tem). A díj alapítóját akadályoztatása esetén és halála után unokája, ifjú Orosz László képviseli. A bizottság elnöke a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének mindenkori vezetője, a díj alapításakor dr. Hoffmann István egyetemi docens. A bizottság személyi összetételének változásáról a tagok egyhangú döntéssel hozhatnak határozatot. A bizottság egyhangú hozzájárulásával bárki (magánszemély, intézmény vagy cég) csatlakozhat a törzstőke emeléséhez, amennyiben az alapító célkitűzéseivel egyetért. A bizottság egyhangú döntése szükséges az alapító okirat módosításához is.

A díj átadására június 2-án, Kiss Lajos születésnapján kerül sor ünnepélyes keretek között a Debreceni Egyetemen. A díj odaítélésének körülményeiről, a díjazott személyéről a Magyar Nyelvtudományi Intézet évkönyve, a Magyar Nyelvjárások nyújt tájékoztatást a szakmai közönségnek. A díj átadására első alkalommal 2006. június 2-án kerül sor.

Debrecen, 2005. május 2.

Dr. Fehértói Katalin

Beszámoló a 2004/2005. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének állományában e tanévben egyetlen személyi változás történt: dr. Kálnási Árpád egyetemi docens nyugalmába vonult. A tanévben a tanszék oktatói az alábbiak voltak: Szikszainé dr. Nagy Irma, dr. A. Molnár Ferenc és dr. Hoffmann István egyetemi docensek, dr. Kis Tamás, dr. Tóth Valéria, dr. Dobi Edit és dr. Rácz Anita — akit 2004. július 1-jétől léptettek elő — egyetemi adjunktusok, valamint Szilassy Eszter és Póczos Rita tanársegédek. Dr. Nyirkos István professor emeritusként segítette az oktató- és kutatómunkát. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára pedig Kecskemétiné Legeza Eszter volt.

A pénzügyi keretek szűkössége miatt a tanév során sajnos, csak egyetlen vendégoktató meghívására nyílt módunk: Gósy Mária az ELTE egyetemi tanára pszicholingvisztikai kurzust tartott hallgatóink számára. Ezen kívül Szabó Zoltán nyugalmazott egyetemi tanár tartott néhány stílustörténeti előadást. A szakmódszertani képzést óraadóként segítette a gyakorlóiskola tanára, Sápiné Bényei Rita.

Ismét sikeresen szerepeltek hallgatóink a különböző versenyeken. Az Országos Tudományos Diákköri konferencia 2005. évi rendezvényén részt vevők közül hárman értek el helyezést. A nyelvtörténeti szekcióban második lett Kenyhercz Róbert (Szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldása helynevekben — témavezető: Hoffmann István), ugyanitt Szőke Melinda (A garamszentbenedeki apátság alapítólevele mint nyelvi emlék), a névtani szekcióban pedig Pásztor Éva (Hajdúnánás határának helynevei — mindkettőjük témavezetője Tóth Valéria) nyert harmadik díjat. Az országos felsőoktatási Kossuth szónokversenyen két hallgatónk, G. Tóth Anita és Fűrő József különdíjat kapott.

2005. április 11–13-án tanszékünk rendezte meg a hazai és a határon túli felsőoktatási intézmények Kazinczy Ferenc szép magyar beszéd versenyének 33. országos döntőjét. A rendezvényt kísérő tudományos program keretében Pusztai Ferenc egyetemi docens, valamint Imre Angéla és Markó Alexandra egyetemi tanársegédek (mindhárman az ELTE oktatói) tartottak előadást. A versenyen 33 hallgató vett részt 26 felsőoktatási intézmény képviselőjében. A zsűri (Gósy Mária, elnök, ELTE, Hegedűs Attila, PPKE, Komáromy Sándor, Comenius Főiskola, Wacha Imre, Kazinczy-díj Alapítványi Bizottság és Hoffmann István, DE) az alábbi tíz versenyzőnek ítélte oda a Kazinczy-díjat: Vízér Dávid (ELTE BTK), Bauernhuber Enikő (ELTE BTK), Balázs Sándor (SzTE), Deák Norbert (Buda-

pesti Kommunikációs Főiskola), Mátyás Attila (ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar), Arany Kitti (DE), Gurzó Ákos (Kodolányi Főiskola), Geisselhardt Zsófia (PPKE), Gégöl Csenge (PPKE) és Ambrus Rita (Konstantin Egyetem). A versenyzők tiszteletére Nagy János, egyetemünk rektora fogadást adott. A verseny előkészítésében és lebonyolításában a szervezőbizottság elnöke, Nyirkos István végzett kiemelkedő munkát, de mások (Rácz Anita, Tóth Valéria, Kecs-kemétiné Legoza Eszter, Hoffmann Istvánné, Loós Andrea, Reszegi Katalin, Györffy Erzsébet) is jelentősen hozzájárultak a rendezvény sikeréhez. A díjnyertes debreceni versenyzőt Szilassy Eszter készítette fel.

A hallgatók tudományos munkájának fokozott támogatása érdekében második alkalommal hirdettük meg a tanszéki tudományos diákköri versenyt. Ez alkalommal a benyújtott öt pályamunka közül három kapott jutalmat: első helyezést Kenyhercz Róbert, második helyezést Szőke Melinda, harmadik helyezést pedig Pásztor Éva ért el fent említett dolgozatával.

A doktori képzés a korábban kialakult keretben folyt: a magyar nyelv-tudományi alprogram a Kertész András professzor vezette Nyelvészeti Doktori Iskola részeként működött. A doktori program ösztöndíjas hallgatói a 2004/2005. tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Loós Andrea, II. évfolyam: Fehér Krisztina, Györffy Erzsébet és Reszegi Katalin, I. évfolyam: Kollár Krisztián, aki a Miskolci Egyetemről jelentkezett programunkba. A II. évfolyamra az ELTE doktori programjából átvettük Kocán Bélát, aki az Ungvári Állami Egyetemen szerzett diplomát. Doktoranduszaink (a Miskolcon tanító Kollár Krisztián kivételével) mindnyájan részt vettek a tanszéki oktatómunkában is.

A doktori program keretében 2004 szeptemberében Síkfőkúton az egyetem alkotóházában rendeztük meg a már hagyományosnak számító doktori témabe-mutató előadásokat. A két napos ülésen az ELTE magyar nyelvészeti doktori programjának képviselői is részt vettek. A tudományos programban oktatók (Ju-hász Dezső, Farkas Tamás, Tátrai Szilárd — ELTE, Nyirkos István, Tóth Valéria, Rácz Anita, Kis Tamás, Hoffmann István — DE), doktoranduszok (Fehér Krisztina, Györffy Erzsébet, Reszegi Katalin — DE, Slíz Mariann — ELTE) és diákkörös, illetve demonstrátor hallgatók (Strelí Zita, Schultz Judit, Bárh János — ELTE) tartottak előadásokat, beszámolókat.

A tanszéken folyó tudományos kutatómunkát e tanévben is jelentős pályázati támogatások segítették. Szikszainé Nagy Irma vezetésével tovább folyt az OTKA által finanszírozott „Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram” című pályázati munka, amelynek második periódusa 2005-ben zárult le. A program eredményeit közreadó *Officina Textologica* sorozat 10. kötete (A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Szerk. Petőfi S. János és Szikszainé Nagy Irma. Debrecen, 2004. 141 lap) a 2004 őszen ugyanilyen címmel megtartott konferencia anyagát tartalmazza. Az OT 11. kötete „Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához” címen jelent meg (Szerk. Petőfi S. János.

Debrecen, 2005. 110 lap). A kutatási program keretében 2005 júniusában „A korreferencialitás kontrasztív vizsgálata” címmel szervezett konferencia anyaga az *Officina Textologica* 12. köteteként látott napvilágot (A korreferencialitás poliglott megközelítése. Szerk. Petőfi S. János és Szikszainé Nagy Irma. Debrecen, 2005. 119 lap).

Nyirkos István vezetésével tovább folyt az uráli nyelvek névkutatási programja. Az *Onomastica Uralica* sorozat 3. számaként megjelent az uráli nyelvek településneveit bemutató kötet (*Settlement Names in the Uralian Languages*. Szerk. Maticsák Sándor. Debrecen–Helsinki, 2005. 182 lap), amelynek 12 tanulmányában finn, észt, magyar és oroszországi szerzők kilenc rokon nyelv névadási szokásait elemzik. Az *Onomastica Uralica* program helyzetéről, eredményeiről és távlatairól a 10. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson 2005 augusztusában az oroszországi Mariföld fővárosában, Joskar-Olában kerekasztal-beszélgetést szervezett Maticsák Sándor és Hoffmann István, ahol mindketten előadást is tartottak. A kutatási program képviselőjében Fehér Krisztina és Gyórfy Erzsébet 2005 augusztusában Pisában angol nyelvű előadással vett részt a Nemzetközi Névtani Társaság (ICOS) 22. kongresszusán.

Hoffmann Istvánnak az OTKA által támogatott történeti névtani tárgyú kutatási pályázata keretében egy új sorozat első darabjaként jelent meg a „Helynévtörténeti tanulmányok 1.” (Szerk. Hoffmann István és Tóth Valéria. Debrecen, 2005. 207 lap). A kötetben a tanszék oktatói, valamint doktori programjának korábbi és jelenlegi hallgatói nyolc tanulmányt tettek közzé. A sorozat megindításával a kutatócsoport a magyar helynevek történeti szemléletű vizsgálatát kívánja előmozdítani.

A Molnár Ferenc szintén OTKA-pályázati keretben folytatta „Régi magyar szövegek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata, kiadása” című kutatási programját, amelyhez kapcsolódóan az itt tárgyalt tanév során több publikáció jelent meg, és konferencia-előadások is elhangzottak. A kutatási program támogatása 2004-ben fejeződött be.

A Jakab László által szerkesztett „A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai” című sorozatnak az itt tárgyalt időszakban jelent meg a 82. száma „Vértes Edit emlékezete” címmel (Zaicz Gábor–Csepregi Márta. Debrecen, 2004. 36 lap). József Attila születésének 100. évfordulóján Szikszainé Nagy Irma konferenciát szervezett a költő stílusművészetéről, amelyen 12 előadás hangzott el. Ezek szövegét az intézeti kiadványsorozat 84. számaként tettük közzé (József Attila, a stílus művésze. Szerk. Szikszainé Nagy Irma. Debrecen, 2005. 137 lap).

A tanszék oktatói a fenti önálló munkák mellett számos tanulmányt és más írást jelentettek meg hazai és külföldi fórumokon. Előadásokat tartottak különböző konferenciákon és tanácskozásokon, amelyek közül kiemelendők Nyirkos Istvánnak a finnországi magyar hét főrendezvényén, illetőleg a Magyar Profesz-

szorok Világtanácsának ülésén megtartott előadásai. Oktatóink aktívan részt vettek a hazai tudományos közéletben is: ennek fő formái a bizottsági munka, a pályázati értékelésekben és a tudományos fokozatszerzési eljárásokban való részvétel voltak. Megemlítendő még, hogy a 2005 tavaszán a Magyar Nyelvtudományi Társaságon belül létrehozott névtani tagozat elnökévé Hoffmann Istvánt választották meg. 2005. január 1-jétől a Debreceni Nyári Egyetem tanulmányi vezetőjének posztján Dobi Editet Póczos Rita váltotta.

Nyirkos István 2005 májusában a finnországi Ponkala Alapítványtól életműdíjat vehetett át.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.klte.hu> honlapon.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve) I., VII–XIII., XV., XVII–XXIV., XXVI–XXXI., XXXIII–XXXVII., XXXIX–XLII. 1951–2004. 500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint*: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. (17 lap) 150 Ft
5. *Kovács István*: Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). 1939. (28 lap) 150 Ft
13. *Bárczi Géza*: A városi népnyelv kérdéséhez. 1941. (18 lap) 150 Ft
14. *Kovács István*: Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. 1941. (35 lap) 150 Ft
15. *Szabó István*: Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében. 1941. (32 lap) 150 Ft
16. *Végh József*: Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. 1941. (32 lap) 150 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József*. 1941. (39 lap) 150 Ft
21. *Kniezsa István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. 1943. (42 lap) 150 Ft
22. *Bakó Elemér*: Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. 1943. (22 lap) 150 Ft
24. *Szilágyi László*: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. 1943. (28 lap) 150 Ft
25. *Varga Lajos*: Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. 1943. (19 lap) 150 Ft
26. *Végh József*: A békési népnyelv névszótövei. 1943. (156 lap) 150 Ft
27. *Papp László*: A hosszúpályi népnyelv *i* és *é* hangjai. 1947. (19 lap) 150 Ft
29. *Papp László*: Az *ú* és *ű* hangok a hosszúpályi népnyelvben. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. *Benkő Loránd*: A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár. 1950. (19 lap) 150 Ft
32. *D. Bartha Katalin*: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
40. *Sulán Béla*: Magyar *-ó* < szláv *-ou ~ ov*? 1962. (13 lap) 150 Ft
42. *Imre Samu–Kálmán Béla*: Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. 1962. (25 lap) 150 Ft

43. *Papp István*: A szóalkotás problémái. 1963. (29 lap) 150 Ft
44. *Sulán Béla*: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. 1963. (15 lap) 150 Ft
45. *Jakab László*: A felszólító módjel kérdéseihöz. 1964. (16 lap) 150 Ft
48. *Jakab László*: Az ingadozó igei végződések használata. 1969. (20 lap) 300 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László*: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. 1979. (25 lap) 300 Ft
52. *Sebestyén Árpád*: Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal*: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). 1983. (43 lap) 300 Ft
54. *Kálmán Béla*: Vértes Edit 70 éves. *Jakab Edit*: Vértes Edit tudományos munkásságának bibliográfiája. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. *Hlavacska Edit*: Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). 1990. (44 lap) 500 Ft
57. *Sebestyén Árpád*: A szociolingvisztika elemei Csúry Bálint népryelvkutató iskolájában. 1990. (19 lap) 300 Ft
58. *Kiss Antal*: Andrásyné Kövesi Magda 80 éves. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. *K. Szoboszlay Ágnes*: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. 1991. (85 lap) 500 Ft
62. *Vértes Edit*: Vélemények és ellenvélemények. 1995. (35 lap) 150 Ft
63. *Kálnási Árpád*: Népi beszélgetések Szatmárból. 1995. (140 lap) 800 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Bihar vármegye II. 1998. (314 lap) 1000 Ft
67. *Kálnási Árpád*: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. (274 lap) 1200 Ft
68. *Kis Tamás*: A magyar szleng kutatás bibliográfiája. 1996. (99 lap) 500 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló*: Márton József Természethistória képekönnyvének növénynevei. 1997. (61 lap) 250 Ft
71. *Kis Tamás*: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. 1997. (57 lap) 500 Ft
72. *Kálnási Árpád*: Fejezetek a Csúry-iskola történetéből. 1998. (95 lap) 800 Ft
77. *Kenéz Tünde*: A debreceni könyvkötészet szókincse. 2002. (77 lap) 500 Ft
79. *Domonkosi Ágnes*: Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. 2002. (248 lap) 1200 Ft
80. *Sebestyén Árpád*: A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.). 2002. (190 lap) 1000 Ft
81. *Boda István Károly–Porkoláb Judit*: A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében. 2003. (145 lap) 1000 Ft
82. *Zaicz Gábor–Csepregi Márta*: Vértes Edit emlékezete. 2004. (36 lap) 300 Ft
83. *Kálnási Árpád*: Debreceni cívis szótár. 2005. (830 lap) 3000 Ft
84. József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílisművészetéről. Szerk. *Sziksainé Nagy Irma*. 2005. (137 lap) 2000 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. *Jakab László–Bölcskei András*: A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. 1988. (594 lap) 800 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András*: Csokonai-szókincstár I. 1993. (591 lap) 1200 Ft

6. *Jakab László–Kiss Antal*: A Guarý-kódex ábécérendes adattára. 1994. (367 lap) 800 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal*: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. 1997. (451 lap) 800 Ft
8. *Jakab László–Bölcskei András*: Balassi-szótár. 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. *Jakab László–Kiss Antal*: A Festetics-kódex ábécérendes adattára. 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. *Jakab László*: A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. *Jakab László–Bölcskei András*: Egy XVI. századi emlékirat szókinostára. Zay Ferenc: Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igr essewth (1535 k.) 2003. (261 lap) 1200 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. *Tóth Valéria*: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. *Póczos Rita*: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. *Tóth Valéria*: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. Helynévtörténeti tanulmányok 1. Szerk. *Hoffmann István–Tóth Valéria*. 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Szerk. *Hoffmann István*. 2005. (449 lap) 4500 Ft

Onomastica Uralica

- 1a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by *István Hoffmann*. Debrecen–Helsinki, 2001. (469 lap). 2000 Ft
2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Edited by *István Nyirkos*. Debrecen, 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. Settlement Names in the Uralian Languages. Edited by *Sándor Maticsák*. Debrecen–Helsinki, 2005. (182 lap) 2500 Ft

Officina Textologica

3. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez (Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez). Szerk. *Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. Koreferáló elemek — koreferenciarelációk (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Szerk. *Dobi Edit–Petőfi S. János*. Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan. Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Szerk. *Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: téma–réma szerkezet). Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. *Dobi Edit*: Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: tematikus progresszió). Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák). Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához. Szerk. *Petőfi S. János*. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft

Egyéb kiadványok

- Bakó Elemér*: Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. *Kálnási Árpád*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- Kálnási Árpád*: A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) 1984. (508 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád*: A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) 1993. (549 lap) 800 Ft
- Nyirkos István*: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. 1987. (184 lap) 800 Ft
- Sebestyén Árpád*: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc*: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi *Kovács István*. 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

KIS TAMÁS: A veláris <i>j</i> a magyarban	5
SZABÓ ZOLTÁN: A szecesszió a textológiai stílustörténet-elmélet megvilágításában	27
ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA: Szecessziós látásmód multimediális meg- közelítésben (Lesznai Anna művészete)	33
SÁJTER LAURA: Bánffy Miklós <i>Naplegenda</i> című drámájának szecessziós sajátosságai	41
IMRE RUBENNÉ: Köszönés- és megszólításformák Móricz Zsigmond <i>Rokonok</i> című regényében	49
BODROGI FERENC MÁTÉ: „Forni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni” (Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában)	69
GYÖRFFY ERZSÉBET: A helynevek jelentéstani kategóriáiról	95
VÖRÖS ÉVA: A <i>kereklevelű kapotnyak</i> (<i>Asarum europaeum</i>) elnevezései a magyar nyelvben	103

Ismertetések, bírálatok

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: Magyar nyelvtörténet (Ism. A. MOLNÁR FERENC)	109
Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301) (Ism. TÓTH VALÉRIA)	123
Kálnási Árpád: Debreceni cívis szótár (Ism. SZABÓ JÓZSEF)	133
Hegedűs Attila: A változó nyelvjárás (Ism. PÓCZOS RITA)	141
T. Szabó Csilla: A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyaga alapján (Ism. BOROS KATALIN)	147
Sirkka Paikkala: <i>Se tavallinen Virtanen. Suomalainen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921.</i> (Ism. NYIRKOS ISTVÁN)	149
Várnai Judit Szilvia: Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben (Ism. GYÖRFFY ERZSÉBET)	154
Török Tamás: Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében (Ism. GYÖRFFY ERZSÉBET)	158

Nyelvjárási adatok

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES: Kézimunka, szövés-fonás, stafirung, környezet (Felsőnyárád)	161
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: Karcfalva helynevei II.	173
FEHÉRTÓI KATALIN: Kiss Lajos-díj	213
HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2004/2005. tanévről	215
A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai	219